

Війна і мир (том 4) (переклад Віктора Часника)

Лев Толстой

Лев Толстой

ВІЙНА І МИР

Переклад: Віктор Часник

Том 4

Частина перша

Глава 1

У Петербурзі в цей час у вищих колах, з більшим запалом ніж коли-небудь, йшла складна боротьба партій Румянцева, французів, Марії Федорівни, цесаревича і інших, що заглушалася, як завжди, трубінням придворних трутнів. Але спокійне, розкішне, заклопотане тільки примарами, відображеннями життя, петербурзьке існування йшло по-старому; і з-за ходу цього життя треба було робити великі зусилля, щоб усвідомлювати небезпеку і те скрутне становище, в якому перебував російський народ. Ті ж були виходи, бали, той же французький театр, ті ж інтереси дворів, ті ж інтереси служби та інтриги. Тільки в самих вищих колах робилися зусилля для того, щоб усвідомлювати труднощі цього положення. Розповідалося пошепки про те, як протилежно одна одній повелися, в настільки важких обставинах, обидві імператриці. Імператриця Марія Федорівна, заклопотана добробутом підвідомчих їй богаділень і виховних установ, зробила розпорядження про відправку всіх інститутів в Казань, і речі цих закладів вже були укладені. Імператриця ж Єлизавета Олексіївна на питання про те, які їй до вподоби зробити розпорядження, з властивим їй російським патріотизмом зволила відповісти, що про державні установи вона не може робити розпоряджень, так як це стосується государя; про те ж, що особисто залежить від неї, вона зволила сказати, що вона остання виїде з Петербурга.

У Ганни Павлівни 26-го серпня, в самий день Бородинської битви, був вечір, квіткою якого мало бути читання листа преосвященного, написаного при поси́лці государеві образу преподобного угодника Сергія. Лист цей шанувався зразком патріотичного духовного красномовства. Прочитати його повинен був сам князь Василь, який славився своїм мистецтвом читання. (Він же читав і у імператриці.) Уміння читання вважалося в тому, щоб голосно, співучо, між відчайдушним завиванням і ніжним гомоном переливати слова, цілковито незалежно від їх значення, так що абсолютно випадково на одне слово потрапляло завивання, на інші — гомін. Читання це, як і всі вечори Ганни Павлівни, мали політичне значення. На цьому вечорі повинно було бути кілька важливих осіб, яких треба було присоромити за їх поїздки до французького театру і надихнути до патріотичного настрою. Вже досить багато зібралося народу, але

Ганна Павлівна ще не бачила в вітальні всіх тих, кого потрібно було, і тому, не приступаючи ще до читання, заводила загальні розмови.

Новиною дня в цей день в Петербурзі була хвороба графині Безухової. Графиня декілька днів тому несподівано захворіла, пропустила кілька зборів, яких вона була окрасою, і чутно було, що вона нікого не приймає і що замість знаменитих петербурзьких докторів, які звичайно лікували її, вона ввірилась якомусь італійському медику, який лікував її якимось новим і незвичайним способом.

Всі дуже добре знали, що хвороба чарівної графині відбувалася від незручності виходити заміж відразу за двох чоловіків і що лікування італійця складалося в усуненні цієї незручності; але в присутності Ганни Павлівни не тільки ніхто не смів думати про це, але начебто ніхто й не знав цього.

— Кажуть, що бідна графиня дуже слаба. Доктор сказав, що це грудна ангіна. [On dit que la pauvre comtesse est tres mal. Le medecin dit que c'est l'angine pectorale.]

— Грудна хвороба? О, це жахлива хвороба!! [L'angine? Oh, c'est une maladie terrible!!]

— Кажуть, що суперники примирилися завдяки цієї хвороби. [On dit que les rivaux se sont reconcilies grace a l'angine ...]

Слово *angine* повторювалося з великим задоволенням.

— Старий граф дуже зворушений, кажуть. Він заплакав, як дитя, коли доктор сказав, що випадок небезпечний. [Le vieux comte est touchant a ce qu'on dit. Il a pleure comme un enfant quand le medecin lui a dit que le cas etait dangereux.]

— О, це була б велика втрата. Така чарівна жінка. [Oh, ce serait une perte terrible. C'est une femme ravissante.]

— Ви говорите про бідну графиню, [Vous parlez de la pauvre comtesse,] — сказала, підходячи, Ганна Павлівна. — Я посилала дізнаватися про її здоров'я. Мені сказали, що їй трохи краще. О, без сумніву, це найчарівніша жінка в світі. [J'ai envoye savoir de ses nouvelles. On m'a dit qu'elle allait un peu mieux. Oh, sans doute, c'est la plus charmante femme du monde,] — сказала Ганна Павлівна з посмішкою над своєю захопленістю. — Ми належимо до різних таборів, але це не заважає мені поважати її по її заслугам. Вона така нещасна. [Nous appartenons a des camps differents, mais cela ne m'empêche pas de l'estimer, comme elle le merite. Elle est bien malheureuse,] — додала Ганна Павлівна.

Вважаючи, що цими словами Ганна Павлівна злегка піднімала завісу таємниці над хворобою графині, один необережний юнак дозволив собі висловити подив у тому, що не покликані відомі лікарі, а лікує графиню шарлатан, який може дати небезпечні засоби.

— Ваші звістки можуть бути вірніше моїх ... [Vos informations peuvent etre meilleures que les miennes,] — раптом уїдливо напустилася Ганна Павлівна на недосвідченого юнака. — Але я з хороших джерел знаю, що цей доктор дуже вчений і вправний чоловік. Це лейб-медик королеви іспанської. [Mais je sais de bonne source que ce medecin est un homme tres savant et tres habile. C'est le medecin intime de la Reine d'Espagne.] — І таким чином знищивши молоду людину, Ганна Павлівна звернулася до

Билибина, який в іншому гуртку, підбравши шкіру і, мабуть, збираючись розпустити її, щоб сказати *un mot*, говорив про австрійців.

— Я знаходжу, що це чарівно!] [*Je trouve que c'est charmant!* — говорив він про дипломатичний папір, при якому відіслані були до Відня австрійські прапори, взяті Вітгенштейном, героєм Петрополя [*le heros de Petropol*] (як його називали в Петербурзі).

— Як, як це? — звернулася до нього Ганна Павлівна, збуджуючи мовчання для почуття *mot*, яке вона вже знала.

І Билибин повторив наступні автентичні слова дипломатичної депеші, їм складеної:

— Імператор відсилає австрійські прапори, дружні і заблудлі прапори, — сказав Билибин, — які він знайшов поза справжньої дороги — докінчив Билибин, розпускаючи шкіру. [*L'Empereur renvoie les drapeaux Autrichiens, drapeaux amis et egares qu'il a trouve hors de la route,*]

— Утішно, чарівно, [*Charmant, charmant,*] — сказав князь Василь.

— Це варшавська дорога, може бути, [*C'est la route de Varsovie peut-etre,*] — голосно і несподівано сказав князь Іполит. Всі озирнулися на нього, не розуміючи того, що він хотів сказати цим. Князь Іполит теж з веселим подивом озирався навколо себе. Він так само, як і інші, не розумів того, що значили сказані ним слова. Він під час своєї дипломатичної кар'єри не раз помічав, що таким чином сказані раптом слова виявлялися дуже дотепні, і він про всяк випадок сказав ці слова, які перші прийшли йому на язика. "Може, вийде дуже добре, — думав він, — а якщо не вийде, вони там зуміють це влаштувати". Дійсно, в той час як запанувало ніякове мовчання, увійшла та недостатньо патріотична особа, яку чекала для навернення Ганна Павлівна, і остання, посміхаючись і погрозивши пальцем Іполиту, запросила князя Василя до столу, і, підносячи йому дві свічки і рукопис, попросила його почати. Все замовкло.

— Найласкавіший государю — імператоре! — строго проголосив князь Василь і оглянувши публіку, ніби запитуючи, чи не має хто сказати що-небудь проти цього. Але ніхто нічого не сказав. — "Першопрестольний град Москва, Новий Єрусалим, сприймає Христа свого, — раптом ударив він на слові свого, — ніби мати у обійми ревних синів своїх, і крізь виникаючу імлу, прозираючи блискучу славу твоєї держави, співає в захваті: "Осанна, благословен грядий! " — Князь Василь плаксивим голосом вимовив ці останні слова.

Билибин розглядав уважно свої нігті, і багато хто, мабуть, боялися, як би запитуючи, в чому ж вони винні? Ганна Павлівна пошепки повторювала вже вперед, як старенька молитву причастя: "Нехай зухвалий і нахабний Голіаф ..." — прошепотіла вона.

Князь Василь продовжував:

— "Нехай зухвалий і нахабний Голіаф від меж Франції обносить на краях Росії смертоносні жахи; лагідна віра, ця праща Російського Давида, розтрощить раптово главу кровожадаючої його гордині. Се образ преподобного Сергія, стародавнього ревнителя про благо нашої Батьківщини, приноситься вашій імператорській

величності. Вболіваю, що послаблі мої сили не дають мені мати втіху насолодитися спогляданням вашим. Теплі возношу до небес молитви, хай всесильний звеличить рід правих і здійснить во благих бажання вашої величності".

— Яка сила! Який стиль! [Quelle force! Quel style!]
— почулися похвали читцю і автору. Натхнені цією промовою, гості Ганни Павлівни довго ще говорили про становище батьківщини і робили різні припущення про результат битви, яка днями мала би бути дана.

— Ви побачите, [Vous verrez,] — сказала Ганна Павлівна, — що завтра, в день народження государя, ми отримаємо звістку. У мене є хороше передчуття.

Глава 2

Передчуття Ганни Павлівни дійсно справдилося. На другий день, під час молебна в палаці з нагоди дня народження государя, князь Волконський був викликаний з церкви і отримав конверт від князя Кутузова. Це було донесення Кутузова, писане в день бою, з Татаринової. Кутузов писав, що росіяни не відступили ні на крок, що французи втратили набагато більше нашого, що він доносить поспіхом з поля бою, не встигнувши ще зібрати останніх відомостей. Стало бути, це була перемога. І негайно ж, не виходячи з храму, була складена творцеві подяка за Його допомогу і за перемогу.

Передчуття Ганни Павлівни справдилося, і в місті весь ранок царював радісно-святковий настрій духу. Всі визнавали, що перемога сталася, і деякі вже говорили про полонення самого Наполеона, про позбавлення влади його і обрання нової глави для Франції.

Далеко від справ і серед умов придворного життя вельми важко, щоб події відбивалися у всій їхній повноті і силі. Мимоволі події загальні групуються біля одного якогось окремого випадку. Так тепер головна радість придворних полягала стільки ж в тому, що ми перемогли, скільки і в тому, що звістка про цю перемогу прийшлася саме в день народження государя. Це було як вдалий сюрприз. У звістці Кутузова сказано було теж про втрати росіян, і в числі їх названі Тучков, Багратіон, Кутайсов. Теж і сумна сторона події мимоволі в тутешньому, петербурзькому світі згуртувалась близько однієї події — смерті Кутайсова. Його всі знали, государ любив його, він був молодий і цікавий. В цей день всі зустрічалися з словами:

— Як дивно сталося. У самий молебень. А яка втрата Кутайсов! Ах, як шкода!

— Що я вам казав про Кутузова? — говорив тепер князь Василь з гордістю пророка.
— Я говорив завжди, що він один здатний перемогти Наполеона.

Але на другий день не отримувалось звістки з армії, і загальний голос став тривожним. Придворні страждали за страждання невідомості, в якій знаходився государ.

— Який стан государя! — говорили придворні і вже не звеличували, як третього дня, а тепер засуджували Кутузова, бувшого причиною занепокоєння государя. Князь Василь в цей день вже не хвалився більш своїм протеже Кутузовим, а зберігав мовчання, коли мова заходила про головнокомандувача. Крім того, до вечора цього дня як ніби все поєдналося для того, щоб сповнити тривогою і занепокоєнням петербурзьких

жителів: прилучилась ще одна страшна новина. Графиня Олена Безухова раптово померла від цієї страшної хвороби, яку так приємно було вимовляти. Офіційно у великих товариствах всі говорили, що графиня Безухова померла від страшного нападу грудної ангіни [angine pectorale], але в інтимних гуртках розповідали подробиці про те, як лейб-медик королеви іспанської [le medecin intime de la Reine d'Espagne] приписав Елен невеликі дози якихось ліків для творення відомої дії; але як Елен, мучена тим, що старий граф підозрював її, і тим, що чоловік, якому вона писала (цей нещасний розпусний П'єр), не відповідав їй, раптом прийняла величезну дозу виписаних їй ліків і померла в муках, перш ніж могли подати допомогу. Розповідали, що князь Василь і старий граф взялися було за італійця; але італієць показав такі записки від нещасної покійниці, що його негайно ж відпустили.

Загальна розмова зосередилася довкола трьох сумних подій: невідомості государя, погибелі Кутайсова і смерті Елен.

На третій день після донесення Кутузова в Петербург приїхав поміщик з Москви, і по всьому місту поширилася звістка про здачу Москви французам. Це було жахливо! Яке було становище государя! Кутузов був зрадник, і князь Василь під час візитів співчуття [visites de condoleance] у зв'язку зі смертю його дочки, які йому робили, говорив про Кутузова, якого перш вихваляв (йому можна пробачити було в печалі забути те, що він говорив раніше), він говорив, що не можна було очікувати чогось іншого від сліпого і розпусного старого.

— Я дивуюся тільки, як можна було доручити такій людині долю Росії.

Поки звістка ця була ще неофіційною, щодо неї можна було ще сумніватися, але на другий день прийшло від графа Растопчина наступне донесення:

"Ад'ютант князя Кутузова привіз мені листа, в якому він вимагає від мене поліцейських офіцерів для супроводу армії на Рязанський шлях. Він каже, що з жалем залишає Москву. Государю! Вчинок Кутузова вирішує жереб столиці і Вашої імперії. Росія здригнеться, дізнавшись про відступлення міста, де зосереджується велич Росії, де прах Ваших предків. Я піду за армією. Я все вивіз, мені залишається плакати про долю моєї вітчизни".

Отримавши це повідомлення, государ послав з князем Волконським наступний рескрипт Кутузову:

"Княже Михайле Іларіоновичу! З 29 серпня не маю я ніяких повідомлень від вас. Тим часом від 1-го вересня отримав я через Ярославль, від московського головнокомандувача, сумну звістку, що ви зважилися з армією залишити Москву. Ви самі можете уявити дію, яку справила на мене ця звістка, а мовчання ваше посилює моє здивування. Я відправляю з сім генерал-ад'ютанта князя Волконського, щоб дізнатися від вас про становище армії і про причини, що спонукали вас до такої сумної рішучості".

Глава 3

Через дев'ять днів після залишення Москви в Петербург приїхав посланець від Кутузова з офіційним повідомленням про залишення Москви. Посланий цей був

француз Мішо, який не знав по-російськи, але втім, хоча іноземець, але росіянин в глибині душі, [quoique etranger, Russe de coeur et d'âme,] як він сам говорив про себе.

Государ негайно ж прийняв посланого в своєму кабінеті, в палаці Кам'яного острова. Мішо, який ніколи не бачив Москви до кампанії і який не знав російської, відчував себе все-таки зворушеним, коли він з'явився перед нашим Всемилоствим повелителем [notre tres gracieux souverain] (як він писав) зі звісткою про пожежу Москви, полум'я якої висвітлювало його шлях [dont les flammes eclairaient sa route].

Хоча джерело горя [chagrin] пана Мішо і мало бути іншим, ніж те, з якого випливало горе російських людей, Мішо мав таке сумне обличчя, коли він був введений в кабінет государя, що керівник держави негайно ж запитав у нього:

— Які звістки привезли ви мені? Погані, полковник? [M'apportez vous de tristes nouvelles, colonel?]

— Дуже погані, ваша величність, [Bien tristes, sire,] — відповідав Мішо, зітхнувши та опускаючи очі, — залишення Москви. [l'abandon de Moscou.]

— Невже віддали мою давню столицю без битви? [Aurait on livre mon ancienne capitale sans se battre?] — раптом спалахнувши, швидко промовив государ.

Мішо шанобливо передав те, що йому наказано було передати від Кутузова, — саме те, що під Москвою битися не було можливості і що, так як залишався один вибір — втратити армію і Москву або одну Москву, то фельдмаршал повинен був вибрати останнє.

Государ вислухав мовчки, не дивлячись на Мішо.

— Ворог увійшов до міста? [L'ennemi est-il en ville?] — запитав він.

— Так, ваша величність, і воно обернене у згарище в даний час. Я залишив його в полум'ї. [Oui, sire, et elle est en cendres a l'heure qu'il est. Je l'ai laissee toute en flammes,] — рішуче сказав Мішо; але, глянувши на государя, Мішо жахнувся тому, що він зробив. Государ важко і часто став дихати, нижня губа його затремтіла, і прекрасні блакитні очі миттєво воложились сльозами.

Але це тривало лише одну хвилину. Государ раптом спохмурнів, як би засуджуючи самого себе за свою слабкість. І, піднявши голову, твердим голосом звернувся до Мішо.

— Я бачу, полковник, по всьому, що відбувається, що провидіння вимагає від нас великих жертв ... Я готовий підкоритися його волі; але скажіть мені, Мішо, як залишили ви армію, що покидає без битви мою давню столицю? Чи не помітили ви в ній зневіри? [Je vois, colonel, par tout ce qui nous arrive, — сказав він, — que la providence exige de grands sacrifices de nous ... Je suis pret a me soumettre a toutes ses volontes; mais dites moi, Michaud, comment avez-vous laisse l'armee, en voyant ainsi, sans coup ferir abandonner mon ancienne capitale? N'avez-vous pas apercu du decouragement? ..]

Побачивши заспокоєння свого всемилостного повелителя [tres gracieux souverain], Мішо теж заспокоївся, але на пряме істотне питання государя, яке вимагало такої ж прямої відповіді, він не встиг ще приготувати відповіді.

— Государ, чи дозволите ви мені говорити відверто, як личить справжньому воїну? [Sire, me permettez-vous de vous parler franchement en loyal militaire?] — сказав він, щоб

виграти час.

— Полковник, я завжди цього вимагаю ... Не приховуйте нічого, я неодмінно хочу знати всю правду. [Colonel, je l'exige toujours, — сказав государ. — Ne me cachez rien, je veux savoir absolument ce qu'il en est.]

— Государю! [Sire!] — сказав Мішо з тонкою, ледь помітною усмішкою на губах, встигнувши приготувати свою відповідь у формі легкої і шанобливої гри слів [jeu de mots]. — Я залишив всю армію, починаючи з начальників і до останнього солдата, без винятку, в великому, відчайдушному остраху. [Sire! j'ai laisse toute l'armee depuis les chefs jusqu'au dernier soldat, sans exception, dans une crainte epouvantable, effrayante ...]

— Як так? [Comment ca?] — строго насупившись, перебив государ. — Мої росіяни не можуть впасти духом перед невдачею ... Ніколи! .. [Mes Russes se laisseront-ils abattre par le malheur ... Jamais! ..]

Цього тільки і чекав Мішо для вставляння своєї гри слів.

— Государ., [Sire], — сказав він з шанобливою грайливістю вираження, — вони бояться тільки того, щоб ваша величність по доброті душі своєї не наважилися укласти мир . Вони горять нетерпінням знову битися [ils craignent seulement que Votre Majeste par bonte de c? Ur ne se laisse persuader de faire la paix. Ils brulent de combattre,] — говорив уповноважений російського народу, — і довести вашій величності жертвою свого життя, наскільки вони вам віддані.[et de prouver a Votre Majeste par le sacrifice de leur vie, combien ils lui sont devoues ...]

— А! [Ah!] — заспокоєне і з ласкавим блиском очей сказав государ, б'ючи по плечу Мішо. — Ви мене заспокоїли, полковник. [Vous me tranquillisez, colonel.]

Государ, опустивши голову, мовчав кілька часу.

— Ну, так повертайтеся до армії? [Eh bien, retournez a l'armee,] — сказав він, випростуючись на весь зріст і з ласкавим і величним жестом звертаючись до Мішо, — скажіть сміливцям нашим, скажіть усім моїм підданим, всюди, де ви проїдете, що, коли у мене не буде більше жодного солдата, я сам стану на чолі моїх люб'язних дворян і добрих дядьків і виснажу таким чином останні засоби моєї держави. Вони більше, ніж думають мої вороги, [— et dites a nos braves, dites a tous mes bons sujets partout ou vous passerez, que quand je n'aurais plus aucun soldat, je me mettrai moi-meme, a la tete de ma chere noblesse, de mes bons paysans et j'userai ainsi jusqu'a la derniere ressource de mon empire. Il m'en offre encore plus que mes ennemis ne pensent,]— говорив самодержець, все більше і більше надихаючись. — Але якби призначене було божественним провидінням, [Mais si jamais il fut ecrit dans les decrets de la divine providence,] — сказав він, піднявши свої прекрасні, лагідні і блискучі почуттям очі до неба, [— que ma dinastie dut cesser de rogner sur le trone de mes ancetres, alors, apres avoir epuise tous les moyens qui sont en mon pouvoir, je me laisserai croitre la barbe jusqu'ici] (государ показав рукою на половину грудей), щоб династія наша перестала царювати на престолі моїх предків, тоді, виснаживши всі засоби, які в моїх руках, я відпущу бороду і швидше піду їсти одну картоплю з останнім з моїх селян, ніж наважуся підписати ганьбу моєї батьківщини і мого дорогого народу, жертви якого я вмію цінувати! [...et j'irai manger des pommes de

terre avec le dernier de mes paysans plutot, que de signer la honte de ma patrie et de ma chere nation, dont je sais apprecier les sacrifices! ..] Сказавши ці слова схвилюваним голосом, государ раптом повернувся, як би бажаючи приховати від Мішо сльози, що виступили йому на очі, і пройшов в глиб свого кабінету. Постоявши там кілька миттєвостей, він великими кроками повернувся до Мішо і сильним жестом стиснув його руку нижче ліктя. Прекрасне, лагідне обличчя государя розчервонілося, і очі горіли блиском рішучості і гніву.

— Полковник Мішо, не забудьте, що я вам сказав тут; може бути, ми коли-небудь згадаємо про це із задоволенням ... Наполеон або я. [Colonel Michaud, n'oubliez pas ce que je vous dis ici; peut-etre qu'un jour nous nous le rappellerons avec plaisir ... Napoleon ou moi,] — сказав государ, торкнувшись до грудей. — Ми більше не можемо царювати разом. Я розпізнав його тепер, і він мене більше не обдурить. [Nous ne pouvons plus regner ensemble. J'ai appris a le connaitre, il ne me trompera plus .] — І государ, насупившись, замовк. Почувши ці слова, побачивши вираз твердої рішучості в очах государя, Мішо — хоча іноземець, але росіянин в глибині душі [quoique etranger, mais Russe de c? Ur et d'ame] — відчув себе в цю урочисту хвилину — захопленим всім тим, що він почув [entousiasme par tout ce qu'il venait d'entendre...] (як він говорив згодом), і він в таких висловлюваннях зобразив як свої почуття, так і почуття російського народу, якого він вважав себе уповноваженим.

— Государ! [Sire!] — сказав він. — Ваша величність підписує в цю хвилину славу народу і порятунок Європи! [Votre Majeste signe dans ce moment la gloire de la nation et le salut de l'Europe!]

Государ нахилом голови відпустив Мішо.

Глава 4

У той час як Росія була до половини завойована, і жителі Москви бігли в далекі губернії, і ополчення за військовими відділами піднімалося на захист вітчизни, мимоволі представляється нам, що не жили в той час, що всі російські люди від малого до великого були зайняті тільки тим, щоб жертвувати собою, рятувати батьківщину чи плакати над її погибеллю. Розповіді, описи того часу всі без винятку говорять тільки про самопожертву, любов до батьківщини, відчай, горе і героїство росіян. Насправді ж це так не було. Нам здається це так тільки тому, що ми бачимо в минулому один загальний історичний інтерес того часу і не бачимо всіх тих особистих, людських інтересів, які були у людей того часу. А тим часом в дійсності ті особисті інтереси сьогочасності до такої міри значніше спільних інтересів, що через них ніколи не відчувається (зовсім не помітний навіть) інтерес загальний. Велика частина людей того часу не звертали ніякої уваги на загальний хід справ, а керувалися тільки особистими інтересами сьогодення. І ці люди були найкориснішими діями того часу.

Ті ж, які намагалися зрозуміти загальний хід справ і з самопожертвою і героїзмом хотіли брати участь в ньому, були найнепотрібніші члени суспільства; вони бачили все навиворіт, і все, що вони робили для користі, виявлялося марною дурницею, як полки П'єра, Мамонова, які грабували російські села, як корпія, щипана баринями і яка

ніколи не доходила до поранених, і т. п. Навіть ті, які, люблячи помудрувати і висловити свої почуття, тлумачили про справжній стан Росії, мимоволі носили в промовах своїх відбиток або облуди і брехні, або непотрібного засудження і злоби на людей, обвинувачених за те, в чому ніхто не міг бути винен. В історичних подіях найочевидніше заборона куштування плоду дерева пізнання. Тільки одна несвідома діяльність приносить плоди, і людина, що грає роль в історичній події, ніколи не розуміє її значення. Якщо вона намагається зрозуміти її, вона уражається безплідністю.

Значення події, яка вершилася тоді в Росії тим непомітніше було, чим ближче брала в неї участь людини. У Петербурзі і губернських містах, віддалених від Москви, жінки і чоловіки в ополченських мундирах оплакували Росію і столицю і говорили про самопожертву і т. п. ; але в армії, яка відступала за Москву, майже не говорили і не думали про Москву, і, дивлячись на її згарище, ніхто не клявся помститися французам, а думали про наступну третину платні, про наступну стоянку, про Матрьошку-маркітантку тощо ...

Микола Ростов без жодної мети самопожертви, а випадково, так як війна застала його на службі, брав близьку і тривалу участь в захисті вітчизни і тому без розпачу і похмурих умовиводів дивився на те, що відбувалося тоді в Росії. Якщо б у нього запитали, що він думає про теперішній стан Росії, він би сказав, що йому думати нема чого, що на те є Кутузов та інші, а що він чув, що комплектуються полки, і що, мабуть, битися ще довго будуть, і що за теперішніх обставин йому не дивно роки через два отримати полк.

По тому, що він так дивився на справу, він не тільки без засмучення про те, що позбавляється участі в останній боротьбі, сприйняв звістку про призначення його у відрядження за ремонтом для дивізії в Воронеж, але і з величезним задоволенням, яке він не приховував і яке дуже добре розуміли його товариші.

За кілька днів до Бородінської битви Микола отримав гроші, папери і, пославши вперед гусар, на поштових поїхав до Воронежа.

Тільки той, хто відчув це, тобто пробув кілька місяців не перестаючи в атмосфері військового, бойового життя, може зрозуміти ту насолоду, яку відчував Микола, коли він вибрався з того району, до якого досягали війська своїми фуражировками, підвозом провіанту, гошпіталями; коли він, без солдатів, фур, брудних слідів присутності табору, побачив села з мужиками і бабами, поміщицькі будинки, поля з худобою, що пасеться, станційні будинки з дрімаючими доглядачами. Він відчув таку радість, ніби в перший раз все це бачив. Особливо те, що довго дивувало і тішило його, — це були жінки, молоді, здорові, за кожною з яких не було десятка упадаючих офіцерів, і жінки, які раді і вдоволені були тим, що проїжджий офіцер жартує з ними.

У самому веселому настрої Микола вночі приїхав до Воронежа в готель, замовив собі все те, чого він довго позбавлений був в армії, і на інший день, чисто-начисто поголений і надівши парадну форму, яку давно не надягали, поїхав бути до начальства.

Начальник ополчення був статський генерал, старий чоловік, який, мабуть, бавився

своїм військовим званням та чином. Він сердито (думаючи, що в цьому військова властивість) прийняв Миколи і значно, як би маючи на те право і як би обговорюючи загальний хід справи, схвалюючи і не схвалюючи, розпитував його. Микола був такий веселий, що йому це було тільки забавно.

Від начальника ополчення він поїхав до губернатора. Губернатор був маленький живий чоловічок, вельми ласкавий і простий. Він вказав Миколі на ті заводи, в яких він міг дістати коней, рекомендував йому баришника в місті і поміщика за двадцять верст від міста, у яких були кращі коні, і обіцяв усіляке сприяння.

— Ви графа Іллі Андрійовича син? Моя дружина дуже дружна була з вашої матінкою. По четвергах у мене збираються; нині четвер, милості прошу до мене запросто, — сказав губернатор, відпускаючи його.

Прямо від губернатора Микола взяв перекладних і, посадивши з собою вахмістра, поскакав за двадцять верст на завод до поміщика. Все в цей перший час перебування його в Воронежі було для Миколи весело і легко, і все, як це буває, коли людина сама добре налаштована, все спорилось і йшло на лад.

Поміщик, до якого приїхав Микола, був старий кавалерист-холостяк, знавець коней, мисливець, володар килимної майстерні, столітньої запіканки, старого угорського і чудових коней.

Микола в два слова купив за шість тисяч сімнадцять жеребців на підбір (як він казав) для показового кінця свого ремонту. Пообідавши і випивши трішки зайвого угорського, Ростов, розцілувавшись з поміщиком, з яким він уже зійшовся на "ти", по огидній дорозі, в самому веселому настрої, поскакав назад, безперестанку поганяючи візника, з тим щоб встигнути на вечір до губернатора.

Переодягнувшись, надухавшись і обливши голову холодною водою, Микола хоча трохи запізно, але з готовою фразою: краще пізно, ніж ніколи, [*vaut mieux tard que jamais,*] з'явився до губернатора.

Це був не бал, і не сказано було, що будуть танцювати; але все знали, що Катерина Петрівна буде грати на клавикордах вальси і екосези і що будуть танцювати, і всі, розраховуючи на це, з'їхалися по-бальному.

Губернське життя в 1812 році була точно таке ж, як і завжди, тільки з тією різницею, що в місті було жвавіше з нагоди прибуття багатьох багатих сімей з Москви і що, як і в усьому, що відбувалося в той час в Росії, була помітна якась особлива розмашистість — море по коліно, усе за ніщо в житті, та ще в тому, що в тій тривіальній розмові, яка необхідна між людьми і яка перш велася про погоду і про спільних знайомих, тепер велася про Москву, про військо і Наполеона.

Товариство, зібране у губернатора, було краще товариство Воронежа.

Дам було дуже багато, було кілька московських знайомих Миколи; але чоловіків не було нікого, хто б скільки-небудь міг суперничати з георгіївським кавалером, ремонтером-гусаром і разом з тим добродушним і вихованим графом Ростовом. У числі чоловіків був один полонений італієць — офіцер французької армії, і Микола відчував, що присутність цього полоненого ще більш підносило значення його — російського

героя. Це був наче трофей. Микола відчував це, і йому здавалося, що всі так же дивилися на італійця, і Микола обласкав цього офіцера з гідністю і поміркованістю.

Як тільки увійшов Микола у своїй гусарській формі, поширюючи навколо себе запах парфумів і вина, і сам сказав і чув кілька разів сказані йому слова: *vaut mieux tard que jamais*, його обступили; всі погляди звернулися на нього, і він відразу відчув, що вступив в належне йому в губернії і завжди приємне, але тепер, після довгого відлучення, сп'янивши його задоволенням положення загального улюбленця. Не тільки на станціях, заїжджих дворах і в килимній поміщика були служниці, яким лестила його увага; але тут, на вечорі губернатора, була (як здалося Миколі) невичерпна кількість молоденьких дам і гарненьких дівчат, які з нетерпінням тільки чекали того, щоб Микола звернув на них увагу. Пані та дівці кокетували з ним, і бабусі з першого дня вже затурбувались про те, як би одружити і вгамувати цього молодця-гульвісу гусара. У числі цих останніх була сама дружина губернатора, яка прийняла Ростова, як близького родича, і називала його "Nicolas" і "ти".

Катерина Петрівна дійсно стала грати вальси і екосези, і почалися танці, в яких Микола ще більш полонив своєю спритністю все губернське товариство. Він здивував навіть всіх своєю особливою, розв'язною манерою в танцях. Микола сам був дещо здивований своєю манерою танцювати в цей вечір. Він ніколи так не танцював в Москві і вважав би навіть непристойним і поганим тоном [*mauvais genre*] таку занадто розкуту манеру танцю; але тут він відчував потребу здивувати їх всіх чимось незвичайним, чимось таким, що вони повинні були прийняти за звичайне в столицях, але невідоме ще їм в провінції.

Весь вечір Микола звертав найбільше уваги на синьооку, повну і миловидну блондинку, дружину одного з губернських чиновників. З тим наївним переконанням молодих людей, які розвеселились, що чужі дружини створені для них, Ростов не відходив від цієї дами і дружньо, дещо змовницьки, звертався до її чоловіка, як ніби вони хоча і не говорили цього, але знали, як славно вони зійдуться — тобто Микола з дружиною цього чоловіка. Чоловік, однак, здавалося, не поділяв цього переконання і намагався похмуро звертатися до Ростова. Але добродушна наївність Миколи була так безмежна, що іноді чоловік мимоволі піддавався веселому настрою духу Миколи. До кінця вечора, проте, у міру того як лице дружини ставало все рум'яні і жвавіше, обличчя її чоловіка ставало все сумніше і блідіше, як ніби частка пожвавлення була одна на обох, і в міру того як вона збільшувалася в дружині, вона зменшувалася в чоловіка.

Глава 5

Микола, з не сходячою посмішкою на обличчі, дещо зігнувшись на кріслі, сидів, близько нахилиючись над блондинкою і кажучи їй міфологічні компліменти.

Змінюючи жваво положення ніг в натягнутих рейтузах, поширюючи від себе запах парфумів і милуючись і своєю дамою, і собою, і красивими формами своїх ніг під натягнутими кичкирами, Микола говорив блондинці, що він хоче тут, в Воронежі, викрасти одну даму.

— Яку ж?

— Чарівна, божественну. Очі у неї (Микола подивився на співрозмовницю) блакитні, рот — корали, білизна ... — він дивився на плечі, — стан — Діани ...

Чоловік підійшов до них і похмуро запитав у дружини, про що вона говорить.

— А! Микита Іванич, — сказав Микола, чемно встаючи. І, як би бажаючи, щоб Микита Іванович взяв участь в його жартах, він почав і йому повідомляти свій намір викрасти одну блондинку.

Чоловік посміхався похмуро, дружина весело. Добра губернаторша з несхвальним видом підійшла до них.

— Ганна Гнатівна хоче тебе бачити, Nicolas, — сказала вона, таким голосом вимовляючи слова: "Ганна Гнатівна", що Ростову зараз стало зрозуміло, що Ганна Гнатівна дуже важлива дама. — Підемо, Nicolas. Адже ти дозволив мені так називати тебе?

— О, так, ma tante. Хто ж це?

— Ганна Гнатівна Мальвінцева. Вона чула про тебе від своєї племінниці, як ти врятував її ... Вгадаєш? ..

— Хіба мало я їх там рятував! — сказав Микола.

— Її племінницю, княжну Болконського. Вона тут, у Воронежі, з тіткою. Ого! Як почервонів! Що, або? ..

— І не думав, годі, ma tante.

— Ну добре, добре. О! Який ти!

Губернаторша підводила його до високої і дуже розповнілої старої в блакитному тоці, яка тільки що скінчила свою карткову партію з найважливішими особами в місті. Це була Мальвінцева, тітка княжни Марії по матері, багата бездітна вдова, що жила завжди в Воронежі. Вона стояла, розраховуючись за карти, коли Ростов підійшов до неї. Вона строго і значуще прищулилася, глянула на нього і продовжувала сварити генерала, який виграв у неї. — Дуже рада, мій милий, — сказала вона, простягнувши йому руку. — Ласкаво прошу до мене.

Поговоривши про княжну Марію і небіжчика її батька, якого, мабуть, не любила Мальвінцева, і розпитавши про те, що Микола знав про князя Андрія, який теж, мабуть, не користувався її милостями, велична стара відпустила його, повторивши запрошення бути у неї.

Микола обіцяв і знову почервонів, коли прощався з Мальвінцевою. При згадці про княжну Марію Ростов відчував незрозуміле для нього самого почуття сором'язливості, навіть страху.

Відходячи від Мальвінцевої, Ростов хотів повернутися до танців, але маленька губернаторша поклала свою пухку ручку на рукав Миколи і, сказавши, що їй потрібно поговорити з ним, повела його в диванну, з якої ті, що були у ній вийшли одразу ж, щоб не заважати губернаторші.

— Знаєш, mon cher, — сказала губернаторша з серйозним виразом маленького доброго лица, — ось це тобі точно партія; хочеш, я тебе посватаю?

— Кого, ma tante? — запитав Микола.

— Княжну посватаю. Катерина Петрівна каже, що Лілі, а по-моєму, ні, — княжну. Хочеш? Я впевнена, твоя тата дякувати буде. Далебі, яка дівчина, зачарування! І вона зовсім не так дурна.

— Зовсім ні, — як би образившись, сказав Микола. — Я, ma tante, як слід солдату, нікуди не напрошуюся і ні від чого не відмовляюся, — сказав Ростов перш, ніж він встиг подумати про те, що він говорить.

— Так пам'ятай же: це не жарт.

— Який там жарт!

— Так, так, — як би сама з собою кажучи, сказала губернаторша. — А ось що ще, мій друг. Ти занадто доглядаєш за тією, за білявкою. [mon cher, entre autres. Vous etes trop assidu aupres de l'autre, la blonde.] Чоловік вже жалюгідний, дійсно ...

— Ой ні, ми з ним друзі, — в простоті душевній сказав Микола: йому і в голову не приходило, щоб таке веселе для нього припровадження часу могло б бути для кого-небудь не весело.

"Що я за дурість сказав, проте, губернаторші! — раптом за вечерею згадалося Миколі. — Вона точно сватати почне, а Соня? .. " І, прощаючись з губернаторшею, коли вона, посміхаючись, ще раз сказала йому: " Ну, так пам'ятай же ", — він відвів її в сторону:

— Але ось що, по правді вам сказати, ma tante ...

— Що, що, мій друг; підемо ось тут сядемо.

Микола раптом відчув бажання і необхідність розповісти всі свої задушевні думки (такі, які і не розповів би матері, сестрі, другу) цій майже чужій жінці. Миколі потім, коли він згадував про цей порив нічим не викликаної, незрозумілої відвертості, яка мала, однак, для нього дуже важливі наслідки, здавалося (як це і здається завжди людям), що так, дур найшов; а тим часом цей порив відвертості, разом з іншими дрібними подіями, мав для нього і для всієї сім'ї величезні наслідки.

— Ось що, ma tante. Матам мене давно одружити хоче на багатій, але мені думка одна ця противна, одружитися через гроші.

— О, так, розумію, — сказала губернаторша.

— Але княжна Болконська, це інша справа; по-перше, я вам правду скажу, вона мені дуже подобається, вона по серцю мені, і потім, після того як я її зустрів в такому положенні, так дивно, мені часто в голову приходило що це доля. Особливо подумайте: татам давно про це думала, але перш мені її не траплялося зустрічати, як-то все так траплялося: не зустрічалися. І під час, коли Наташа була нареченою її брата, адже тоді мені б не можна було думати одружитися з нею. Треба ж, щоб я її зустрів саме тоді, коли Наталчине весілля розладналося, ну і потім все ... Так, ось що. Я нікому не говорив цього і не скажу. А вам тільки.

Губернаторша стиснула його вдячне за лікоть.

— Ви знаєте Софі, кузину? Я люблю її, я обіцяв одружитися і одружуся з нею ... Тому ви бачите, що про це не може бути й мови, — нескладно і червоніючи говорив

Микола.

— Mon cher, mon cher, як же ти судиш? Та у Софі нічого немає, а ти сам говорив, що справи твого тата дуже погані. А твоя татан? Це вб'є її, раз. Потім Софі, якщо вона дівчина з серцем, яке життя для неї буде? Мати в розпачі, справи розладнані ... Ні, mon cher, ти і Софі повинні зрозуміти це.

Микола мовчав. Йому приємно було чути ці висновки.

— Все-таки, ma tante, цього не може бути, — зітхнувши, сказав він, помовчавши трохи. — Та чи піде ще за мене княжна? І знову, вона тепер в жалобі. Хіба можна про це думати?

— Та хіба ти думаєш, що я тебе зараз і женю. На все є манера. [Il y a maniere et maniere,] — сказала губернаторша.

— Яка ви сваха, ma tante ... — сказав Nicolas, цілуючи її пухку ручку.

Глава 6

Приїхавши в Москву після своєї зустрічі з Ростовим, княжна Марія знайшла там свого небожа з гувернером і лист від князя Андрія, який вказував їм їх маршрут до Воронежа, до тітоньки Мальвінцевої. Турботи про переїзд, занепокоєння про брата, влаштування життя в новому будинку, нові обличчя, виховання племінника — все це заглушило в душі княжни Марії те відчуття ніби спокуси, яке мучило її під час хвороби і після смерті її батька і особливо після зустрічі з Ростовом. Вона була сумна. Враження втрати батька, поєднане в її душі з погибеллю Росії, тепер, після місяця, який минув з тих пір в умовах покійного життя, все сильніше і сильніше відчувалося їй. Вона була тривожна: думка про небезпеки, яких зазнав її брат — єдина близька людина, що залишилася у неї, мучила її безперестанку. Вона була стурбована вихованням племінника, для якого вона відчувала себе постійно нездатною; але в глибині душі її було згода з самою собою, що витікала з свідомості того, що вона задавила в собі особисті мрії і надії, пов'язані з появою Ростова, що було піднялися.

Коли на другий день після свого вечора губернаторша приїхала до Мальвінцевої і, переговоривши з тіткою про свої плани (зробивши застереження про те, що, хоча за теперішніх обставин не можна і думати про формальне сватання, все-таки можна звести молодих людей, дати їм пізнати один друга), і коли, отримавши схвалення тітки, губернаторша при княжни Марії заговорила про Ростова, хвалячи його і розповідаючи, як він почервонів при згадці про княжну, — княжна Марія зазнала не радісне, але хворобливе відчуття: внутрішньої згоди її не існувало більш, і знову піднялися бажання, сумніви, закиди і надії.

У ті два дні, що минули з часу цієї звістки і до відвідування Ростова, княжна Мар'я не перестаючи думала про те, як їй повинно тримати себе по відношенню до Ростова. То вона вирішувала, що вона не вийде в вітальню, коли він приїде до тітки, що їй, в її глибокому траурі, непристойно приймати гостей; то вона думала, що це буде грубо після того, що він зробив для неї; то їй приходило в голову, що її тітка і губернаторша мають якісь види на неї і Ростова (їх погляди і слова іноді, здавалося, підтверджували це припущення); то вона говорила собі, що тільки вона з своєю порочністю могла

думати це про них: не могли вони не пам'ятати, що в її положенні, коли ще вона не зняла плерези, таке сватання було б образливо і їй, і пам'яті її батька. Припускаючи, що вона вийде до нього, княжна Марія придумувала ті слова, які він скаже їй і які вона скаже йому; і то слова ці здавалися їй незаслужено холодними, то мали надто велике значення. Більше ж усього вона при побаченні з ним боялася за збентеження, яке, вона відчувала, повинно було оволодіти нею і видати її, як скоро вона його побачить.

Але коли, в неділю після Служби Божої, лакей доповів у вітальні, що приїхав граф Ростов, княжна не виявила збентеження; тільки легкий рум'янець виступив їй на щоки, і очі засвітилися новим, променистим світлом.

— Ви його бачили, тітонька? — сказала княжна Марія спокійним голосом, сама не знаючи, як це вона могла бути так зовнішньо спокійна і природна.

Коли Ростов увійшов до кімнати, княжна опустила на мить голову, як би надаючи час гостю привітатися з тіткою, і потім, в саме той час, як Микола звернувся до неї, вона підняла голову і блискучими очима зустріла його погляд. Повним гідності та грації рухом вона з радісною посмішкою підвелася, простягла йому свою тонку, ніжну руку і заговорила голосом, в якому в перший раз звучали нові, жіночі грудні звуки. *Mlle Bourienne*, що була у вітальні, з здивованим зачудуванням дивилася на княжну Марію. Сама майстерна кокетка, вона сама не могла б краще маневрувати при зустрічі з людиною, якій треба було сподобатися.

"Або їй чорне так до лиця, або дійсно вона так покращала, і я не помітила. І головне — цей такт і грація!" — думала *m-lle Bourienne*.

Якщо б княжна Мар'я в змозі була думати в цю хвилину, вона ще більш, ніж *m-lle Bourienne*, здивувалася б зміні, що відбулися в ній. З тієї хвилини як вона побачила це миле, улюблене обличчя, якась нова сила життя оволоділа нею і змушувала її, крім її волі, говорити і діяти. Обличчя її, з того часу як увійшов Ростов, раптом перетворилося. Як раптом з несподіваною красою, що вражає, виступає на стінках розписного і різьбленого ліхтаря, коли запалюється світло всередині, та складна майстерна художня робота, яка здавалася колись грубою, темною і безглуздою: так раптом перетворилося обличчя княжни Марії. У перший раз вся та чиста духовна внутрішня робота, якою вона жила досі, виступила назовні. Вся її внутрішня, незадоволена собою робота, її страждання, прагнення до добра, покірність, любов, самопожертва — все це світилося тепер у цих променистих очах, у тонкій усмішці, в кожній рисі її ніжного обличчя.

Ростов побачив все це так само ясно, як ніби він знав все її життя. Він відчував, що істота, бувша перед ним, була зовсім інша, ліпша, ніж всі ті, які він зустрічав досі, і краще, головне, чим він сам.

Розмова була найпростіша і незначна. Вони говорили про війну, мимоволі, як і всі, перебільшуючи свою печаль про цю подію, говорили про останню зустріч, причому Микола намагався відхиляти розмову на інший предмет, говорили про добру губернаторшу, про рідних Миколи і княжни Марії.

Княжна Марія не говорила про брата, відволікаючи розмову на інший предмет, як тільки тітка її згадувала про Андрія. Видно було, що про нещастя Росії вона могла

говорити удавано, але брат її був предмет, дуже близький її серцю, і вона не хотіла і не могла злегка говорити про нього. Микола помітив це, як він взагалі з невластивою йому проникливою спостережливістю помічав всі відтінки характеру княжни Марії, які всі тільки підтверджували його переконання, що вона була зовсім особлива і незвичайна істота. Микола, точно так же, як і княжна Марія, червонів і бентежився, коли йому говорили про княжну і навіть коли він думав про неї, але в її присутності відчував себе абсолютно вільним і говорив зовсім не те, що він готував, а те, що миттєво і завжди до речі приходило йому в голову.

Під час короткого візиту Миколи, як і завжди, де є діти, в хвилину мовчання Микола вдався до маленького сина князя Андрія, пестячи його і запитуючи, чи хоче він бути гусаром? Він взяв на руки хлопчика, весело став вертати його і озирнувся на княжну Марію. Розчулений, щасливий і боязкий погляд стежив за улюбленим нею хлопчиком на руках коханої людини. Микола помітив і цей погляд і, як би зрозумівши його значення, почервонів від задоволення і добродушно весело став цілувати хлопчика.

Княжна Марія не виїжджати з нагоди трауру, а Микола не вважав пристойним бувати у них; але губернаторша все-таки продовжувала свою справу сватання і, передавши Миколі те утішне, що сказала про нього княжна Марія, і назад, наполягала на тому, щоб Ростов порозумівся з княжною Марією. Для цього пояснення вона влаштувала побачення між молодими людьми у архієрея перед обіднею.

Хоча Ростов і сказав губернаторші, що він не буде мати ніякого пояснення з княжною Марією, але він обіцяв приїхати.

Як в Тільзіті Ростов не дозволив собі засумніватися в тому, чи добре те, що визнано всіма хорошим, точно так само і тепер, після короткої, але щирої боротьби між спробою влаштувати своє життя відповідно до свого розуму і смиренним підпорядкуванням обставинам, він вибрав останнє і надав себе тієї влади, яка його (він відчував) непереборно вабила кудись. Він знав, що, обіцяючи Соні, висловити свої почуття княжни Марії було б те, що він називав підлість. І він знав, що підлості ніколи не робить. Але він знав теж (і не те, що знав, а в глибині душі відчував), що, віддаючись тепер у владу обставин і людей, які керували ним, він не тільки не робить нічого поганого, але робить щось дуже, дуже важливе, таке важливе, чого він ще ніколи не робив у житті.

Після його побачення з княжною Марією, хоча спосіб життя його зовнішньо залишався той же, але все колишні задоволення втратили для нього свою принадність, і він часто думав про княжну Марію; але він ніколи не думав про неї так, як він без винятку думав про всіх жінок, що зустрічалися йому в світі, не так, як він довго і колись із захопленням думав про Соню. Про всіх панночок, як і майже будь-який чесний юнак, він думав як про майбутню дружину, приміряв в своїй уяві до них всі умови подружнього життя: білий капот, дружина за самоваром, карета жінки, дітлахи, тамап і рара, їх відносини з нею і т. д., і т. д., і ці уявлення майбутнього доставляли йому задоволення; але коли він думав про княжну Марію, яку йому сватали, він ніколи не міг

нічого уявити собі з майбутнього подружнього життя. Якщо він і намагався, то все виходило недоладно і фальшиво. Йому тільки ставало моторошно.

Глава 7

Страшна звістка про Бородінську битву, про наші втрати убитими і пораненими, а ще більше страшна звістка про втрату Москви були отримані в Воронежі в половині вересня. Княжна Марія, дізнавшись тільки з газет про рану брата і не маючи про нього ніяких певних відомостей, зібралася їхати відшукувати князя Андрія, як чув Микола (сам же він не бачив її).

Отримавши звістку про Бородінську битву і про залишення Москви, Ростов не те щоб відчував відчай, злість або помсту і тому подібні почуття, але йому раптом все стало нудно, прикро в Воронежі, все якось совісно і ніяково. Йому здавалися удаваними всі розмови, які він чув; він не знав, як судити про все це, і відчував, що тільки в полку все йому знову стане ясно. Він поспішав закінченням покупки коней і часто несправедливо приходив в гарячість з своїм слугою і вахмістром.

Кілька днів перед від'їздом Ростова в соборі було призначено молебень з нагоди перемоги, здобутої російськими військами, і Микола поїхав до обідні. Він став трохи за губернатора і з службовою статечністю, розмірковуючи про найрізноманітніших предметах, вистояв службу. Коли молебень скінчилося, губернаторша покликала його до себе.

— Ти бачив княжну? — сказала вона, головою вказуючи на даму в чорному, що стояла за криласом.

Микола відразу впізнав княжну Марію не тільки за профілем її, який виднівся з-під капелюха, скільки по тому почуттю обережності, страху і жалості, яке одразу ж охопило його. Княжна Марія, очевидно занурена в свої думки, робила останні хрести перед виходом з церкви.

Микола з подивом дивився на її обличчя. Це було те ж лице, яке він бачив раніше, той же був в ньому загальний вираз тонкої, внутрішньої, духовної роботи; але тепер воно було зовсім інакше освітлене. Зворушливий вираз печалі, благання і надії був на ньому. Як і раніше бувало з Миколою в її присутності, він, не чекаючи ради губернаторші підійти до неї, не питаючи себе, чи добре, чи пристойне воно чи ні буде його звернення до неї тут, в церкві, підійшов до неї і сказав, що він чув про її горе і всією душею співчуває йому. Тільки-но вона почула його голос, як раптом яскраве ссяйво загорілося в її обличчі, висвітлюючи в один і той же час і печаль її, і радість.

— Я одне хотів вам сказати, княжна, — сказав Ростов, — це те, що якщо б князь Андрій Миколайович не був би живий, то, як полковий командир, в газетах це зараз було б оголошено.

Княжна дивилася на нього, не розуміючи його слів, але радіючи висловом співчуваючого страждання, яке було в його обличчі.

— І я стільки прикладів знаю, що рана осколком (в газетах сказано гранатою) буває або смертельна зараз же, або, навпаки, дуже легка, — говорив Микола. — Треба сподіватися на краще, і я впевнений ...

Княжна Марія перебила його.

— О, це було б так жахл ... — почала вона і, не показала від хвилювання, граціозним рухом (як і все, що вона робила при ньому) нахиливши голову і вдячно глянувши на нього, пішла за тіткою.

Увечері цього дня Микола нікуди не поїхав в гості і залишився вдома, з тим щоб покінчити деякі рахунки з продавцями коней. Коли він покінчив справи, було вже пізно, щоб їхати куди-небудь, але було ще рано, щоб лягати спати, і Микола довго один ходив туди сюди по кімнаті, обмірковуючи своє життя, що з ним рідко траплялося.

Княжна Марія справила на нього приємне враження під Смоленськом. Те, що він зустрів її тоді в таких особливих умовах, і те, що саме на неї у свій час його мати вказувала йому як на багату партію, зробили те, що він звернув на неї особливу увагу. У Воронежі, під час його відвідин, враження це було не тільки приємне, але сильне. Микола був вражений тією особливою, моральною окрасою, яку він в цей раз помітив у ній. Однак він збирався їхати, і йому в голову не приходило пошкодувати про те, що їдучи з Воронежа, він позбавляється випадку бачити княжну. Але нинішня зустріч з княжною Марією в церкві (Микола відчував це) засіла йому глибше в серце, ніж він це передбачав, і глибше, ніж він бажав для свого спокою. Це бліде, тонке, сумне обличчя, цей променистий погляд, ці тихі, граціозні рухи і головне — ця глибока і ніжна печаль, що виражалася у всіх рисах її, тривожили його і вимагали його участі. У чоловіках Ростов терпіти не міг бачити вираз вищого, духовного життя (тому він не любив князя Андрія), він презирливо називав це філософією, мрійливістю; але в княжни Марії, саме в цій печалі, яка виявляла всю глибину цього чужого для Миколи духовного світу, він відчував непереборну привабливість.

"Дивна, повинна бути, дівчина! Ось саме ангел! — говорив він сам з собою. — Чому я не вільний, чому я поквапився з Сонею? " І мимоволі йому здалося порівняння між двома: бідність в одній і багатство в інший тих духовних дарів, яких не мав Микола і які тому він так високо цінував. Він спробував собі уявити, що б було, якщо б він був вільний. Яким чином він зробив би їй пропозицію і вона стала б йому за жінку? Ні, він не міг собі уявити цього. Йому робилося моторошно, і ніякі ясні образи не надавалися йому. З Сонею він давно вже склав собі майбутню картину, і все це було просто і ясно, саме тому, що все це було вигадано, і він знав все, що було в Соні; але з княжною Марією не можна було собі уявити майбутнього життя, тому що він не розумів її, а тільки любив.

Мрії про Соні мали в собі щось веселе, забавне. Але думати про княжни Марії завжди було важко і трохи страшно.

"Як вона молилася! — згадав він. — Видно було, що вся душа її була в молитві. Так, це та молитва, яка зрушує гори, і я впевнений, що молитва її буде виконана. Чому я не молюся про те, що мені потрібно? — згадав він. — Що мені потрібно? Свободи, розв'язки з Сонею. Вона правду говорила, — згадав він слова губернаторші, — крім нещастя, нічого не буде з того, що я одружуся з нею. Плутанина, горе тамап ... справи ... плутанина, страшна плутанина! Так я і не люблю її. Так, не так люблю, як треба.

Боже мій! Виведи мене з цього жахливого, безвихідного становища! — почав він раптом молитися. — Так, молитва зрушить гору, але треба вірити і не так молитися, як ми дітьми молилися з Наташею про те, щоб сніг став цукром, і вибігали на подвір'я пробувати, чи робиться з снігу цукор. Ні, але я не про дрібниці молюся тепер ", — сказав він, ставлячи в кут трубку і, склавши руки, стаючи перед образом. І, розчулений спогадом про княжну Марію, він почав молитися так, як він давно не молився. Сльози у нього були на очах і в горлі, коли в двері увійшов Лаврушка з якимись паперами.

— Дурень! що лізеш, коли тебе не питають! — сказав Микола, швидко змінюючи положення.

— Від губернатора, — заспаним голосом сказав Лаврушка, — Кульєра приїхав, лист вам.

— Ну, добре, дякую, іди!

Микола взяв два листи. Одне було від матері, інше від Соні. Він впізнав їх по почеркам і розпечатав перший лист Соні. Не встиг він прочитати кілька рядків, як обличчя його зблідло і очі його злякано і радісно розкрилися.

— Ні, це не може бути! — промовив він уголос. Не в силах сидіти на місці, він з листом в руках, читаючи його, став ходити по кімнаті. Він пробіг лист, потім прочитав його раз, другий, і, піднявши плечі і розвівши руками, він спинився посеред кімнати з відкритим ротом і зупиненими очима. Те, про що він тільки що молився, з упевненістю, що бог виконає його молитву, було виконано; але Микола був здивований цим так, як ніби це було щось незвичайне, і як ніби він ніколи не чекав цього, і як ніби саме те, що це так швидко відбулося, доводило те, що це відбувалося не від Бога, якого він просив, а від звичайної випадковості.

Той, який здавався нерозв'язним, вузол, який пов'язував свободу Ростова, був розрубаний цим несподіваним (як здавалося Миколі), нічим не викликаним листом Соні. Вона писала, що останні нещасні обставини, втрата майже всього майна Ростових в Москві, і не раз висловлювані бажання графині про те, щоб Микола одружився з княжною Болконскою, і його мовчання і холодність за останній час — все це разом змусило її зважитися відректися від його обіцянок і дати йому повну свободу.

"Мені дуже важко було думати, що я можу бути причиною горя або розбрату в сімействі, яке мене облагодіяло, — писала вона, — і любов моя має одною метою щастя тих, кого я люблю; і тому я благаю вас, Nicolas, вважати себе вільним і знати, що незважаючи ні на що, ніхто сильніше не може вас любити, як ваша Соня".

Обидва листи були з Трійці. Інший лист був від графині. У листі цьому описувалися останні дні в Москві, виїзд, пожежа і погибель всього майна. У листі цьому, між іншим, графиня писала про те, що князь Андрій в числі поранених їхав разом з ними. Положення його було дуже небезпечне, але тепер доктор каже, що є більше надії. Соня і Наташа, як доглядальниці, пильнують за ним.

З цим листом на другий день Микола поїхав до княжни Марії. Ні Микола, ні княжна Мар'я ні слова не сказали про те, що могли означати слова: "Наташа доглядає за ним"; але завдяки цьому листу Микола раптом зблизився з княжною в майже родинні

стосунки.

На другий день Ростов проводив княжну Марію в Ярославль і через кілька днів сам поїхав в полк.

Глава 8

Лист Соні до Миколи, бувший здійсненням його молитви, було написано з Троїцька. Ось чим він був викликаний. Думка про одруження Миколи на багатій нареченій все більше і більше займала стару графиню. Вона знала, що Соня була головною перешкодою для цього. І життя Соні останнім часом, особливо після листа Миколи, що описує свою зустріч в Богучарові з княжною Марією, ставало важче і важче в будинку графині. Графиня не пропускала жодної нагоди для образливого чи жорстокого натяку Соні.

Але за кілька днів перед виїздом з Москви, зворушена і схвильована всім тим, що відбувалося, графиня, закликавши до себе Соню, замість докорів і вимог, зі сльозами звернулася до неї, з благанням про те, щоб вона, пожертвувавши собою, відплатила б за все, що було для неї зроблено, тим, щоб розірвала свої зв'язки з Миколою.

— Я не буду спокійна доти, поки ти мені не даси цієї обіцянки.

Соня розридалася істерично, відповідала крізь ридання, що вона зробить все, що вона на все готова, але не дала прямої обіцянки і в душі своїй не могла зважитися на те, чого від неї вимагали. Треба було жертвувати собою для щастя сім'ї, яка вигодувала і виховала її. Жертвувати собою для щастя інших було звичкою Соні. Її положення в будинку було таке, що тільки на шляху жертвування вона могла виявляти свої достоїнства, і вона звикла і любила жертвувати собою. Але перш у всіх діях самопожертви вона з радістю усвідомлювала, що вона, жертвуючи собою, цим самим піднімає собі ціну в очах себе та інших і стає більш достойною Nicolas, якого вона любила найбільше в житті; але тепер жертва її повинна була полягати в тому, щоб відмовитися від того, що для неї становило всю нагороду жертви, весь сенс життя. І в перший раз в житті вона відчула гіркоту до тих людей, які облагодіяли її для того, щоб болючіше замучити; відчула заздрість до Наташі, яка ніколи не відчувала нічого подібного, ніколи не потребувала бути жертвою і змушувала інших жертвувати себе і все-таки всіма улюбленою. І в перший раз Соня відчула, як з її тихої, чистої любові до Nicolas раптом починало виростати пристрасне почуття, яке стояло вище і правил, і чесноти, і релігії; і під впливом цього почуття Соня мимоволі, вивчена своїм залежним життям скритності, в загальних невизначених словах відповівши графині, уникала з нею розмов і зважилася чекати побачення з Миколою з тим, щоб в цьому побаченні не звільнити, але, навпаки, назавжди пов'язати себе з ним.

Клопоти і жах останніх днів перебування Ростових в Москві заглушили в Соні тяготи її похмурих думок. Вона рада була знаходити порятунок від них в практичній діяльності. Але коли вона дізналася про присутність у їхньому будинку князя Андрія, незважаючи на всю щирю жалість, яку вона зазнала до нього і до Наташі, радісне і забобонне почуття того, що бог не хоче того, щоб вона була розлучена з Nicolas, охопило її. Вона знала, що Наташа любила одного князя Андрія і не переставала

любити його. Вона знала, що тепер, зведені разом в таких страшних умовах, вони знову полюблять один одного і що тоді Миколі внаслідок спорідненості, яка буде між ними, не можна буде одружитися на княжни Марії. Незважаючи на весь жах всього, що відбувалося в останні дні і під час перших днів подорожі, це почуття, ця свідомість втручання провидіння в її особисті справи радувало Соню.

У Троїцькій лаврі Ростови зробили перше днювання в своїй подорожі.

В готелі Лаври Ростовом були відведені три великі кімнати, з яких одну займав князь Андрій. Пораненому було в цей день набагато краще. Наташа сиділа з ним. У сусідній кімнаті сиділи граф і графиня, шанобливо розмовляючи з настоятелем, який відвідав своїх давніх знайомих і вкладників. Соня сиділа тут же, і її мучила цікавість про те, про що говорили князь Андрій з Наташею. Вона через двері слухала звуки їхніх голосів. Двері кімнати князя Андрія відчинилися. Наташа з схвильованим обличчям вийшла звідти і, не помічаючи ченця, що піднявся їй назустріч і взявся за широкий рукав правої руки, підійшла до Соні і взяла її за руку.

— Наташа, що ти? Іди сюди, — сказала графиня.

Наташа підійшла під благословення, і ігумен порадив звернутися за допомогою до Бога і Його Угодника.

Негайно після відходу настоятеля Наташа взяла за руку свою подругу і пішла з нею в порожню кімнату.

— Соня, так? Він буде живий? — сказала вона. — Соня, як я щаслива і як я нещасна! Соня, голубчику, — все по-старому. Тільки б він був живий. Він не може ... бо, тому ... що ... — І Наташа розплакалася.

— Так! Я знала це! Слава Богу, — промовила Соня. — Він буде живий!

Соня була схвильована не менш своєї подруги — і її страхом і горем, і своїми особистими, нікому не висловленими думками. Вона, ридаючи, цілувала, втішала Наташу. "Тільки б він був живий!" — думала вона. Поплакавши, поговоривши і витерши сльози, обидві подруги підійшли до дверей князя Андрія. Наташа, обережно відчинивши двері, заглянула в кімнату. Соня поруч з нею стояла у прочинених дверях.

Князь Андрій лежав високо на трьох подушках. Бліде обличчя його було спокійне, очі закриті, і видно було, як він рівно дихав.

— Ой, Наташо! — раптом майже скрикнула Соня, хапаючись за руку своєї кузини і відступаючи від дверей.

— Що? що? — запитала Наташа.

— Це те, то, ось ... — сказала Соня з блідим обличчям і тремтячими губами.

Наташа тихо зачинила двері і відійшла з Сонею до вікна, не розуміючи ще того, що їй говорили.

— Пам'ятаєш ти, — з переляканим і урочистим обличчям говорила Соня, — пам'ятаєш, коли я за тебе в дзеркало дивилася ... У Відрадному, на святках ... Пам'ятаєш, що я бачила? ..

— Так, Так! — широко розкриваючи очі, сказала Наташа, смутно пригадуючи, що тоді Соня сказала щось про князя Андрія, якого вона бачила лежачим.

— Пам'ятаєш? — продовжувала Соня. — Я бачила тоді і сказала всім, і тобі, і Докії. Я бачила, що він лежить на ліжку, — говорила вона, за будь-якої подробиці роблячи жест рукою з піднятим пальцем, — і що він закрив очі, і що він покритий саме рожевою ковдрою, і що він склав руки, — говорила Соня, переконуючись, у міру того як вона описувала бачені нею зараз подробиці, що ці самі подробиці вона бачила тоді. Тоді вона нічого не бачила, але розповіла, що бачила те, що їй спало на думку; але те, що вона придумала тоді, уявлялося їй настільки ж дійсним, як і будь-який інший спогад. Те, що вона тоді сказала, що він озирнувся на неї і посміхнувся і був покритий чимось червоним, вона не тільки пам'ятала, але твердо була переконана, що ще тоді вона сказала і бачила, що він був покритий рожевою, саме рожевою ковдрою, і що очі його були заплющені.

— Так, так, саме рожевою, — сказала Наташа, яка теж тепер, здавалося, пам'ятала, що було сказано рожевою, і в цьому самому бачила головну незвичайність і таємничість передбачення.

— Але що ж це значить? — задумливо сказала Наташа.

— Ах, я не знаю, як все це надзвичайно! — сказала Соня, хапаючись за голову.

Через кілька хвилин князь Андрій подзвонив, і Наташа прийшла до нього; а Соня, відчуючи рідко зазнане нею хвилювання і розчулення, залишилася біля вікна, обдумуючи всю незвичність того, що сталося.

У цей день був випадок відправити листа в армію, і графиня писала лист синові.

— Соню, — сказала графиня, піднімаючи голову від листа, коли племінниця проходила повз неї. — Соню, ти не напишеш Миколці? — сказала графиня тихим, тремтячим голосом, і в погляді її втомлених очей, що дивилися через окуляри, Соня прочитала все, що розуміла графиня цими словами. У цьому погляді виражалися і благання, і страх відмови, і сором за те, що треба було просити, і готовність на непримиренну ненависть у разі відмови.

Соня підійшла до графині і, ставши на коліна, поцілувала її руку.

— Я напишу, тата, — сказала вона.

Соня була розм'якшена, схвильована й розчулена всім тим, що відбувалося в цей день, особливо тим таємничим вчиненням ворожіння, яке вона зараз бачила. Тепер, коли вона знала, що з нагоди відновлення відносин Наташі з князем Андрієм Микола не міг одружитися з княжною Марією, вона з радістю відчула повернення того настрою самопожертви, в якому вона любила і звикла жити. І зі сльозами на очах і з радістю свідомості скоєння великодушного вчинку вона, кілька разів перериваючись від сліз, які отуманювали її оксамитові чорні очі, написала той зворушливий лист, отримання якого так вразило Миколи.

Глава 9

На гауптвахті, куди було відведено П'єра, офіцер і солдати, які взяли його, обходилися з ним вороже, але разом з тим і шанобливо. Ще відчувався в їх відношенні до нього і сумнів про те, хто він такий (чи не дуже важлива людина), і ворожість внаслідок ще свіжої їх особистої боротьби з ним.

Але коли, в ранок наступного дня, прийшла зміна, то П'єр відчув, що для нової варти — для офіцерів і солдатів — він уже не мав того сенсу, який мав для тих, які його взяли. І дійсно, в цьому великому, товстому чоловіку в мужицькому жупані вартіві іншого дня вже не бачили ту живу людину, яка так відчайдушно билася з мародером і з конвойними солдатами і сказала урочисту фразу про порятунок дитини, а бачили тільки сімнадцятого з утримуваних чогось, за наказом вищого начальства, взятих росіян. Якщо і було щось особливе в П'єрі, то тільки його небоязкий, зосереджено-замислений вид і французька мова, на якій він, дивно для французів, добре висловлювався. Незважаючи на те, в той же день П'єра з'єднали з іншими взятими підозрілими, так як окрема кімната, яку він займав, знадобилася офіцерові.

Всі росіяни, що утримувались з П'єром, були люди найнижчого звання. І всі вони, розпізнавши в П'єрі пана, цуралися його, тим більше що він говорив по-французьки. П'єр з сумом чув над собою глузування.

На другий день увечері П'єр дізнався, що всі ці утримувані (і, ймовірно, він в тому ж числі) повинні були бути судимі за підпалювання. На третій день П'єра водили з іншими в якийсь будинок, де сиділи французький генерал з білими вусами, два полковники і інші французи з шарфами на руках. П'єру, нарівні з іншими, робили з тією точністю і визначеністю яка нібито перевищує людські слабкості, з якою зазвичай звертаються до підсудних питання про те, хто він? де він був? з якою метою? і т.п.

Питання ці, залишаючи осторонь сутність життєвого справи і виключаючи можливість розкриття цієї сутності, як і всі питання, що робляться на судах, мали на меті тільки підставлення того жолобка, по якому судді бажали, щоб потекли відповіді підсудного і привели його до бажаної мети, тобто до звинувачення. Як тільки він починав говорити що-небудь таке, що не задовольняло мети звинувачення, так забирали жолобок, і вода могла текти куди їй завгодно. Крім того, П'єр відчув те ж, що у всіх судах відчуває підсудний: здивування, для чого робили йому всі ці питання. Йому відчувалося, що тільки з поблажливості або як би з чемності вживався цей виверт з жолобком, що підставляється. Він знав, що перебував під владою цих людей, що тільки влада привела його сюди, що тільки влада давала їм право вимагати відповіді на питання, що єдина мета цих зборів полягала в тому, щоб звинуватити його. І тому, так як була влада і було бажання звинуватити, то не потрібні були і викрутаси питань і суду. Очевидно було, що всі відповіді повинні були привести до винності. На питання, що він робив, коли його взяли, П'єр відповідав з деякою трагічністю, що він ніс до батьків дитину, яку він врятував з полум'я [qu'il avait sauvé des flammes]. — Для чого він бився з мародером? П'єр відповідав, що він захищав жінку, що захист жінки, яку ображають, є обов'язок кожної людини, що ... Його зупинили: це не йшло до справи. Для чого він був на дворі будинку, що загорівся, на якому його бачили свідки? Він відповідав, що йшов подивитися, що робилося в Москві. Його знову зупинили: у нього не питали, куди він йшов, а для чого він перебував біля пожежі? Хто він? Повторили йому перше питання, на який він сказав, що не хоче відповідати. Знову він відповідав, що не може сказати цього.

— Запишіть, це недобре. Дуже недобре, — строго сказав йому генерал з білими вусами і червоним, рум'яним лицем.

На четвертий день пожежі почалися на Зубівському валу.

П'єра з тринадцятьма іншими відвели на Кримський Брід, в каретний сарай купецького будинку. Проходячи вулицями, П'єр задихався від диму, який, здавалося, стояв над усім містом. З різних сторін виднілися пожежі. П'єр тоді ще не розумів значення спаленої Москви і з жахом дивився на ці пожежі.

У каретному сараї будинку біля Кримського Броду П'єр пробув ще чотири дні і під час цих днів з розмови французьких солдатів дізнався, що всі що містяться тут, очікували з дня на день рішення маршала. Якого маршала, П'єр не міг дізнатися від солдатів. Для солдата, очевидно, маршал представлявся вищою і трохи таємничою ланкою влади.

Ці перші дні, до 8-го вересня, — дня, в який полонених повели на вторинний допит, були найважчі для П'єра.

Глава 10

8-го вересня в сарай до полонених увійшов дуже важливий офіцер, судячи з шанобливості, з якою до нього зверталися вартіві. Офіцер цей, ймовірно, штабний, з списком в руках, зробив перекличку усім росіянам, назвавши П'єра: той, який не говорить свого імені [*celui qui n'avoue pas son nom*]. І, байдуже і ліниво оглянувши всіх полонених, він наказав вартовому офіцеру пристойно одягнути і прибрати їх, перш ніж вести до маршала. Через годину прибула рота солдатів, і П'єра з іншими тринадцятьма повели на Дівоче поле. День був ясний, сонячний після дощу, і повітря було надзвичайно чисте. Дим не стелився низом, як в той день, коли П'єра вивели з гауптвахти Зубівського Валу; дим піднімався стовпами в чистому повітрі. Вогню пожеж ніде не було видно, але з усіх боків піднімалися стовпи диму, і вся Москва, все, що тільки міг бачити П'єр, було одне згарище. З усіх боків виднілися пустирі з печами і трубами і зрідка обгорілі стіни кам'яниць. П'єр придивлявся до згарища і не впізнавав знайомих кварталів міста. Подекуди виднілися вцілілі церкви. Кремль, незруйнованим, білів здалеку з своїми вежами і Іваном Великим. Поблизу весело блищав купол Ново-Дівочого монастиря, і особливо дзвінко чувся звідти благовіст. Благовіст цей нагадав П'єру, що була неділя і свято Різдва Богородиці. Але здавалося, не було кому святкувати це свято: всюди було розорення згарищ, і з російського народу зустрічалися тільки зрідка обірвані, перелякані люди, які ховалися, побачивши французів.

Очевидно, російське гніздо було зруйноване і знищене; але за нищенням цього російського порядку життя П'єр несвідомо відчував, що над цим розореним гніздом встановився свій, зовсім інший, але твердий французький порядок. Він відчував це по виду тих солдатів, які бадьоро і весело, правильними рядами йшли, конвоюючи його з іншими злочинцями; він відчував це по виду якогось важливого французького чиновника в парній колясці, керованої солдатом, який проїхав йому назустріч. Він це відчував по веселим звукам полкової музики, що долинали з лівого боку поля, і особливо він відчував і розумів це по тому списку, який, перекликаючи полонених,

прочитав сьогодні вранці приїжджий французький офіцер. П'єр був узятий одними солдатами, відведений в одне, в інше місце з десятками інших людей; здавалося, вони могли б забути про нього, змішати його з іншими. Але ні: відповіді його, дані на допиті, повернулися до нього в формі найменування його: тим, який не хоче назвати свого імені. [celui qui n'avoue pas son nom.] І під цією назвою, яка страшна була П'єру, його тепер вели кудись, з безсумнівною впевненістю, написаною на їхніх обличчях, що всі інші полонені і він були ті самі, яких потрібно, і що їх ведуть туди, куди слід. П'єр відчував себе нікчемною тріскою, що потрапила в колеса невідомої йому, але правильно діючої машини.

П'єра з іншими злочинцями привели на праву сторону Дівочого поля, недалеко від монастиря, до превеликого білого дому з величезним садом. Це був будинок князя Щербатова, в якому П'єр часто перш бував у господаря і в якому тепер, як він дізнався з розмови солдатів, стояв маршал, герцог Екмюльський.

Їх підвели до ганку і по одному стали вводити в будинок. П'єра ввели шостим. Через скляну галерею, сіни, передню, знайомі П'єру, його ввели в довгий низький кабінет, біля дверей якого стояв ад'ютант.

Даву сидів на кінці кімнати над столом, з окулярами на носі. П'єр близько підійшов до нього. Даву, не піднімаючи очей, мабуть справлявся з якимось папером, що лежав перед ним. Не підводячи же очей, він тихо запитав:

— Хто ви такий? [Qui etes vous?]

П'єр мовчав тому, що не в силах був вимовити слова. Даву для П'єра не був просто французький генерал; для П'єра Даву був відомий своєю жорстокістю чоловік. Дивлячись на холодне обличчя Даву, який, як суворий вчитель, погоджувався до часу мати терпіння і чекати відповіді, П'єр відчував, що будь-яка секунда зволікання могла коштувати йому життя; але він не знав, що сказати. Сказати те ж, що він говорив на першому допиті, він не наважувався; відкрити своє звання і положення було і небезпечно і соромно. П'єр мовчав. Але перш ніж П'єр встиг на що-небудь зважитися, Даву підняв голову, підняв окуляри на лоб, примружив очі і пильно подивився на П'єра.

— Я знаю цю людину, — мірним, холодним голосом, очевидно розрахованим для того, щоб налякати П'єра, сказав він. Холод, який пробіг перш за спині П'єра, охопив його голову, як лещатами.

— Ви не могли мене знати, генерал, я ніколи не бачив вас. [Mon general, vous ne pouvez pas me connaitre, je ne vous ai jamais vu]

— Це російський шпигун, [C'est un espion russe,]— перебив його Даву, звертаючись до іншого генерала, що був в кімнаті і якого не помітив П'єр. І Даву відвернувся. З несподіваним гуркотом в голосі П'єр раптом швидко заговорив.

— Ні, ваша високість, [Non, Monseigneur,] — сказав він, несподівано згадавши, що Даву був герцог. — Ні, ваша високість, ви не могли мене знати. Я офіцер міліції, і я не виїжджав з Москви. [Non, Monseigneur, vous n'avez pas pu me connaitre. Je suis un officier militionnaire et je n'ai pas quitte Moscou]

— Ваше ім'я? [Votre nom? — повторив Даву.

— Безухов. [Besouhof.]

— Хто мені доведе, що ви не брешете [Qu'est-ce qui me prouvera que vous ne mentez pas??]

— Ваша високість!] [Monseigneur! — скрикнув П'єр не скривдженим, але благальним голосом.

Даву підняв очі і пильно подивився на П'єра. Кілька секунд вони дивилися один на одного, і цей погляд врятував П'єра. У цьому погляді, крім всіх умов війни і суду, між цими двома людьми встановилися людські відносини. Обидва вони в цю одну хвилину смутно перечути незліченну кількість речей і зрозуміли, що вони обидва діти людства, що вони брати.

У першому погляді для Даву, що тільки трохи підняв голову від свого списку, де людські справи і життя називалися нумерами, П'єр був тільки обставина; і, не взявши на совість поганого вчинку, Даву застрелив би його; але тепер уже він бачив в ньому людину. Він задумався на мить.

— Чим ви доведете мені справедливість ваших слів? [Comment me prouverez vous la verite de ce que vous me dites?] — сказав Даву холодно.

П'єр згадав Рамбаля і назвав його полк, і прізвище, і вулицю, на якій був будинок.

— Ви не те, що ви говорите, [Vous n'etes pas ce que vous dites,] — знову сказав Даву.

П'єр тремтячим, уривчастим голосом став наводити докази справедливості свого свідчення.

Але в цей час увійшов ад'ютант і щось доповів Даву.

Даву раптом засяяв після звістки, повідомленої ад'ютантом, і став застібатися. Він, мабуть, зовсім забув про П'єра.

Коли ад'ютант нагадав йому про полоненого, він, насупившись, кивнув у бік П'єра і сказав, щоб його вели. Але куди повинні були його вести — П'єр не знав: назад в балаган або на приготоване місце страти, яке, проходячи по Дівочому полю, йому показували товариші.

Він обернув голову і бачив, що ад'ютант перепитував щось.

— Так, зрозуміло! [Oui, sans doute!] — сказав Даву, але що "так", П'єр не знав.

П'єр не пам'ятав, як, чи довго він ішов і куди. Він, в стані досконалого безглуздя і отупіння, нічого не бачачи навколо себе, пересував ногами разом з іншими до тих пір, поки всі зупинилися, і він зупинився. Одна думка за весь цей час була в голові П'єра. Це була думка про те: хто, хто ж, нарешті, засудив його до страти. Це були не ті люди, які допитували його в комісії: з них ні один не хотів і, очевидно, не міг цього зробити. Це був не Даву, який так по людські подивився на нього. Ще б одна хвилина, і Даву зрозумів би, що вони роблять погано, але цю хвилину завадив ад'ютант, який увійшов. І ад'ютант цей, очевидно, не хотів нічого поганого, але він міг би не ввійти. Хто ж це, нарешті, страчував, вбивав, позбавляв життя його — П'єра з усіма його спогадами, прагненнями, надіями, думками? Хто робив це? І П'єр відчував, що це був ніхто.

Це був порядок, склад обставин.

Порядок якийсь вбивав його — П'єра, позбавляв його життя, всього, знищував його.

Глава 11

Від будинку князя Щербатова полонених повели прямо вниз по Дівочому полю, лівіше Дівочого монастиря і підвели до городу, на якому стояв стовп. За стовпом була вирита велика яма з свіжовикопаною землею, і біля ями і стовпа півколом стояв великий натовп народу. Натовп складалася з малого числа росіян і великого числа наполеонівських військ поза строем: німців, італійців і французів в різнорідних мундирах. Праворуч і ліворуч стовпа стояли фронти французьких військ в синіх мундирах з червоними еполетами, в черевиках і ківерах.

Злочинців розставили по відомому порядку, який був у списку (П'єр стояв шостим), і підвели до стовпа. Кілька барабанів раптом вдарили з двох сторін, і П'єр відчув, що з цим звуком ніби відірвалася частина його душі. Він втратив здатність думати і міркувати. Він тільки міг бачити і чути. І тільки одне бажання було у нього — бажання, щоб скоріше скоїлося щось страшне, що повинно було бути зроблено. П'єр озирався на своїх товаришів і розглядав їх.

Двоє людей з краю були голені тюремні. Один високий, худий; другий чорний, волохатий, м'язистий, з приплюснутим носом. Третій був дворовий, років сорока п'яти, з посивілим волоссям і повним, добре вгодованим тілом. Четвертий був мужик, дуже красивий, з густою русавою бородою і чорними очима. П'ятий був фабричний, жовтий, худий малий, років вісімнадцяти, в халаті.

П'єр чув, що французи радилися, як стріляти — по одному або по два? "По два", — холодно-спокійно відповідав старший офіцер. Зробилося перешикування в рядах солдатів, і помітно було, що всі поспішали, — і поспішали не так, як квапляться, щоб зробити зрозумілу для всіх справу, але так, як поспішають, щоб закінчити необхідну, але неприємну і незбагненну справу.

Чиновник-француз в шарфі підійшов до правого боку шеренги злочинців та прочитав по-російськи і по-французьки вирок.

Потім дві пари французів підійшли до злочинців і взяли, за вказівкою офіцера, двох каторжних, що стояли з краю. Каторжні, підійшовши до стовпа, зупинилися і, поки принесли мішки, мовчки дивилися навколо себе, як дивиться підбитий звір на мисливця, що підходить. Один все хрестився, інший чухав спину і робив губами рух, подібний до усмішки. Солдати, поспішаючи руками, стали зав'язувати їм очі, надягати мішки і прив'язувати до стовпа.

Дванадцять чоловік стрільців з рушницями мірним, твердим кроком вийшли з-за рядів і зупинилися в восьми кроках від стовпа. П'єр відвернувся, щоб не бачити того, що буде. Раптом почувся тріск і гуркіт, що здався П'єру голосніше найстрашніших ударів грому, і він озирнувся. Був дим, і французи з блідими обличчями і тремтячими руками щось робили у ями. Повели інших двох. Так само, такими ж очима і ці двоє дивилися на всіх, марно, одними очима, мовчки, просячи захисту і, мабуть, не розуміючи і не вірячи тому, що буде. Вони не могли вірити, тому що вони одні знали, що таке було для них їхнє життя, і тому не розуміли і не вірили, щоб можна було відняти його.

П'єр хотів не дивитися і знову відвернувся; але знову наче жахливий вибух вразив його слух, і разом з цими звуками він побачив дим, чиюсь кров і бліді перелякані обличчя французів, які знову щось робили біля стовпа, тремтячими руками штовхаючи один одного. П'єр, важко дихаючи, оглядався навколо себе, ніби запитуючи: що це таке? Те ж питання був і у всіх поглядах, які зустрічалися з поглядом П'єра.

На всіх обличчях росіян, на обличчях французьких солдатів, офіцерів, усіх без винятку, він читав такий же переляк, жах і боротьбу, які були в його серці. "Та хто ж це робить нарешті? Вони всі страждають так само, як і я. Хто ж? Хто ж?" — на секунду блиснуло в душі П'єра.

— Стрілки 86-го, вперед! [Tirailleurs du 86-me, en avant!] — прокричав хтось. Повели п'ятого, що стояв поруч з П'єром, — одного. П'єр не зрозумів того, що він врятований, що він і всі інші були приведені сюди тільки для присутності при страті. Він зі все зростаючим жахом, не відчуваючи ні радості, ні заспокоєння, дивився на те, що робилося. П'ятий був фабричний в халаті. Тільки но до нього доторкнулися, як він з жахом відскочив і схопився за П'єра (П'єр здригнувся і відірвався від нього). Фабричний не міг йти. Його тягли попід пахви, і він щось кричав. Коли його підвели до стовпа, він раптом замовк. Він ніби раптом щось зрозумів. Чи то він зрозумів, що марно кричати, або те, що неможливо, щоб його вбили люди, але він став біля стовпа, чекаючи пов'язки разом з іншими і, як підстрелений звір, озираючись навколо себе блискучими очима.

П'єр вже не міг взяти на себе відвернутися і закрити очі. Цікавість і хвилювання його і всієї юрби при цьому п'ятому вбивстві дійшло до вищого ступеня. Так само як і інші, цей п'ятий здавався спокійним: він загортав халат і чухав однієї босою ногою іншу.

Коли йому стали зав'язувати очі, він поправив сам вузол на потилиці, який різав йому; потім, коли притулили його до закривавленому стовпа, він завалився назад, і, так як йому в цьому положенні було незручно, він поправився і, рівно поставивши ноги, спокійно притулився. П'єр не зводив з нього очей, не упускаючи ні найменшого руху.

Повинно бути, почулася команда, мабуть, після команди пролунали постріли восьми рушниць. Але П'єр, скільки він не старався згадати потім, не чув жодного звуку від пострілів. Він бачив тільки, як чомусь раптом опустився на мотузках фабричний, як показалася кров в двох місцях і як самі мотузки, від важкості повислого тіла, розпустилися і фабричний, неприродно опустивши голову і підвернувши ногу, сів. П'єр підбіг до стовпа. Ніхто не утримував його. Навколо фабричного щось робили перелякані, бліді люди. У одного старого вусатого француза тряслася нижня щелепа, коли він одв'язував мотузки. Тіло спустилося. Солдати ніяково і квапливо потягли його за стовп і стали зіштовхувати в яму.

Всі, очевидно, без сумніву знали, що вони були злочинці, яким треба було швидше приховати сліди свого злочинця.

П'єр заглянув в яму і побачив, що фабричний лежав там колінами догори, близько до голови, одне плече вище іншого. І це плече судорожно, рівномірно опускалося і

піднімалося. Але вже лопати землі сипалися на все тіло. Один із солдатів сердито, злобно і болісно крикнув на П'єра, щоб він повернувся. Але П'єр не зрозумів його і стояв біля стовпа, і ніхто не відганяв його.

Коли вже яма була вся засипана, почулася команда. П'єра відвели на його місце, і французькі війська, що стояли фронтами по обидва боки стовпа, зробили напівоберт і стали проходити мірним кроком повз стовпа. Двадцять чотири людини стрільців з розрядженими рушницями, які стояли в середині кола, примикали бігом до своїх місць, в той час як роти проходили повз них.

П'єр дивився тепер дурними очима на цих стрільців, які попарно вибігали з кола. Всі, крім одного, розійшлися по ротах. Молодий солдат з мертво-блідим обличчям, в ківері, що звалився назад, спустивши рушницю, все ще стояв проти ями на тому місці, з якого він стріляв. Він, як п'яний, хитався, роблячи то вперед, то назад кілька кроків, щоб підтримати своє падаюче тіло. Старий солдат, унтер-офіцер, вибіг з лав і, схопивши за плече молодого солдата, втягнув його в роту. Натовп росіян і французів став розходитися. Всі йшли мовчки, з опущеними головами.

— Це їх навчить підпалювати. [Ca leur apprendra a incendier,] — сказав хтось із французів. П'єр озирнувся на говірливого і побачив, що це був солдат, який бажав утішитися чимось в тому, що було зроблено, але не міг. Не доказав розпочатого, він махнув рукою і пішов геть.

Глава 12

Після страти П'єра відокремили від інших підсудних і залишили одного в невеликий, розореній і загидженій церкві.

Перед вечором вартовий унтер-офіцер з двома солдатами увійшов до церкви і оголосив П'єру, що він пробачений і надходить тепер в бараки військовополонених. Не розуміючи того, що йому говорили, П'єр встав і пішов з солдатами. Його привели до побудованих вгорі поля з обгорілих дощок, колод і тесу балаганів і ввели в один з них. У темряві чоловік двадцять різних людей оточили П'єра. П'єр дивився на них, не розуміючи, хто такі ці люди, навіщо вони і чого хочуть від нього. Він чув слова, які йому говорили, але не робив з них ніякого висновку і застосування: не розумів їх значення. Він сам відповідав на те, що у нього питали, але не розумів того, хто слухає його і як зрозуміють його відповіді. Він дивився на обличчя і фігури, і всі вони здавалися йому однаково безглузді.

З тієї хвилини, як П'єр побачив це страшне вбивство, вчинене людьми, які не хотіли цього робити, в душі його начебто раптом висмикнута була та пружина, на якій все трималося і уявлялося живим, і все завалилося в купу абсурдного сміття. У ньому, хоча він і не віддавав собі звіту, знищилася віра і у благоустрій світу, і в людську, і в свою душу, і в Бога. Це стан П'єр переживав і раніш, але ніколи з такою силою, як тепер. Перш, коли на П'єра находили такого роду сумніви, — сумніви ці мали джерелом власну провину. І в самій глибині душі П'єр тоді відчував, що від того розпачу і тих сумнівів був порятунок в самому собі. Але тепер він відчував, що не його вина була причиною того, що світ завалився в його очах і залишилися одні безглузді руїни. Він

відчував, що повернутися до віри в життя — не в його владі.

Навколо нього в темряві стояли люди: вірно, щось їх дуже займало в ньому. Йому розповідали щось, розпитували про щось, потім повели кудись, і він, нарешті, опинився в кутку балагану поруч з якимись людьми, що перемовляючись з різних сторін, сміялися.

— І ось, братці мої ... той самий принц, який (з особливим наголосом на слові який) ... — говорив чийсь голос в протилежному куті балагану.

Мовчки і нерухомо сидючи біля стіни на соломі, П'єр то розтуляв, то закривав очі. Але щойно він закривав очі, він бачив перед собою те ж страхітне, особливо страшне своєю простотою, лице фабричного і ще страшніші своїм занепокоєнням обличчя мимовільних вбивць. І він знову відкривав очі і безтямно дивився в темряві навколо себе.

Поруч з ним сидів, зігнувшись, якийсь маленький чоловік, присутність якого П'єр помітив спочатку по міцному запаху поту, який відокремлювався від нього при всякому його русі. Чоловік цей щось робив в темряві з своїми ногами, і, не дивлячись на те, що П'єр не бачив його обличчя, він відчував, що людина ця безперестанку поглядає на нього. Придивившись в темряві, П'єр зрозумів, що чоловік цей роззувався. І те, яким чином він це робив, зацікавило П'єра.

Розмотавши мотузки, якими була зав'язана одна нога, він акуратно згорнув їх і негайно взявся за іншу ногу, поглядаючи на П'єра. Поки одна рука вішала мотузку, інша вже приймалася розмотувати іншу ногу. Таким чином акуратно, круглими, ладними, що без уповільнення прямували один за одним, рухами, роззувшись, чоловік розвісив своє взуття на кілочки, вбиті у нього над головою, дістав ніжик, обрізав щось, склав ножики, поклав під узголів'я і, трохи краще сівши, обійняв свої підняті коліна обома руками і прямо позирав на П'єра. П'єру відчувалося щось приємне, заспокійливе і округле в цих вправних рухах, в цьому облаштованому в кутку його господарстві, в запаху навіть цього чоловіка, і він, не зводячи очей, дивився на нього.

— А багато ви злигоднів бачили, пане? Га? — сказав раптом маленький чоловік. І такий вираз ласки і простоти було в співучому голосі чоловіка, що П'єр хотів відповідати, але у нього затремтіла щелепа, і він відчув сльози. Маленький чоловік в ту ж секунду, не даючи П'єру часу виказати своє збентеження, заговорив тим же приємним голосом.

— Е, соколику, не тужи, — сказав він з тією ніжно-співучою ласкою, з якою говорять старі російські баби. — Не сумуй, друже: годину терпіти, а вік жити! Ось так-то, милий мій. А живемо тут, хвалити Бога, образи немає. Теж люди і нікчемні і добрі є, — сказав він і, ще кажучи, гнучким рухом перекинувся на коліна, встав і, покашлюючи, пішов кудись.

— Бач, шельма, прийшла! — почув П'єр в кінці балагану той же ласкавий голос. — Прийшла шельма, пам'ятає! Ну, ну, буде. — І солдат, відштовхуючи від себе собачку, що стрибала до нього, повернувся до свого місця і сів. В руках у нього було щось загорнуте в ганчірці.

— Ось, поїжте, пане, — сказав він, знову повертаючись до попереднього шанобливому тону і розгортаючи та подаючи П'єру кілька печених картоплин. — На обід юшка була. А картоплі важнецьки!

П'єр не їв цілий день, і запах картоплі здався йому надзвичайно приємним. Він подякував солдатowi і став їсти.

— Що ж, так-то? — посміхаючись, сказав солдат і взяв одну з картоплин. — А ти ось як. — Він дістав знову складаний ніжик, розрізав на своїй долоні картоплю на рівні дві половини, посипав солі з ганчірки і підніс П'єру.

— Картоплі важнецьки, — повторив він. — Ти поїж ось так-то.

П'єру здавалося, що він ніколи не їв страви смачніше цієї.

— Ні, мені все нічого, — сказав П'єр, — але за що вони розстріляли цих нещасних! .. Останній років двадцяти.

— Тц, тц ... — сказав маленький чоловік. — Гріха-то, гріха ... — швидко додав він, і, як ніби слова його завжди були готові в роті його і ненавмисно вилітали з нього, він продовжував: — Що ж це, пане, ви так в Москві залишилися?

— Я не думав, що вони так скоро прийдуть. Я ненавмисно залишився, — сказав П'єр.

— Та як же вони взяли тебе, соколику, в домі твоїм?

— Ні, я пішов на пожежу, і тут вони схопили мене, судили за палія.

— Де суд, там і неправда, — вставив маленький чоловік.

— А ти давно тут? — запитав П'єр, дожовуючи останню картоплину.

— Я-то? Тієї неділі мене взяли з гошпіталю в Москві.

— Ти хто ж, солдат?

— Солдат Апшеронського полку. Від лихоманки вмирав. Нам і не сказали нічого. Наших людей двадцять лежало. І не думали, не гадали.

— Що ж, тобі нудно тут? — запитав П'єр.

— Як не нудно, соколику. Мене Платоном кликати; Каратаєви прізвисько, — додав він, мабуть, з тим, щоб полегшити П'єру звернення до нього. — Соколиком на службі прозвали. Як не нудьгувати, соколику! Москва, вона городам мати. Як не нудьгувати на це дивлячись. Так хробак капусту гризе, а сам перед тим пропадає: так-то старички казали, — додав він швидко.

— Як, як це ти сказав? — запитав П'єр.

— Я-то? — запитав Каратаєв. — Я говорю: не нашим розумом, а Божим судом, — сказав він, думаючи, що повторює сказане. І негайно ж продовжував: — Як же у вас, пане, і вотчини є? І дім є? Стало бути, повна чаша! І господиня є? А старі батьки живі? — питав він, і хоча П'єр не бачив у темряві, але відчував, що у солдата кривилися губи стриманою усмішкою ласки в той час, як він питав це. Він, мабуть, був засмучений тим, що у П'єра не було батьків, особливо матері.

— Дружина для ради, теща для привіту, а немає миліше рідної неньки! — сказав він. — Ну, а дітки є? — продовжував він питати. Негативна відповідь П'єра знову, мабуть, засмутила його, і він поспішив додати: — Що ж, люди молоді, ще дасть бог,

будуть. Тільки б в раді жити ...

— Так тепер все одно, — мимоволі сказав П'єр.

— Ех, мила людина ти, — заперечив Платон. — Від суми та від тюрми ніколи не відмовляйся. — Він сів краще, прокашлявся, мабуть готуючись до довгої розповіді. — Так-то, друже мій любий, жив я ще вдома, — почав він. — Вотчина у нас багата, землі багато, добре живуть мужики, і наш дім, слава тобі богу. Сам-сім батюшка косити виходив. Жили добре. Христ'яне справжні були. Сталося ... — І Платон Каратаєв розповів довгу історію про те, як він поїхав в чужий гай за лісом і попався сторожу, як його сікли, судили і віддали в солдати. — Що ж соколику, — говорив він постійно змінюваним від посмішки голосом, — думали горе, диви ж радість! Брату б йти, якби не мій гріх. А у брата меншого сам-п'ят хлопців, — а у мене, дивись, тільки солдатка залишилася. Була дівчинка, та ще до солдатчини бог прибрав. Прийшов я на побивку, скажу я тобі. Дивлюся — краще колишнього живуть. Животів повен двір, баби вдома, два брата на заробітках. Один Михайло, менший, вдома. Батечко і каже: "Мені, говорить, всі дітки рівні: який палець не укуси, все боляче. А якби не Платона тоді забрили, Михайлу б йти ". Покликав нас всіх — віриш — поставив перед образи. Михайло, говорить, підійди сюди, кланяйся йому в ноги, і ти, бабо, кланяйся, і внучата кланяйтесь. Зрозуміли? — говорить. Так-то, друже мій любий. Рок голови шукає. А ми все судимо: щось не добре, то не гаразд. Наше щастя, дружок, як вода в бредні: тягнеш — надулося, а витягнеш — нічого немає. Так то. — І Платон пересів на своїй соломі.

Помовчавши деякий час, Платон встав.

— Що ж я, мабуть, спати хочеш? — сказав він і швидко почав хреститися, примовляючи:

— Господи, Ісус Христос, Миколо-угоднику, Фрола і Лавра, господи Ісус Христос, Миколо-угоднику! Фрола і Лавра, господи Ісусе Христе — помилуй і спаси нас! — завершив він, вклонився в землю, встав і, зітхнувши, сів на свою солому. — Ось так то. Поклади, Боже, камінчиком, підніми калачиком, — промовив він і ліг, натягуючи на себе шинель.

— Яку це ти молитву читав? — запитав П'єр.

— Га? — промовив Платон (він вже було заснув). — Читав що? Богу молився. А ти рази не молишся?

— Ні, і я молюся, — сказав П'єр. — Але що ти говорив: Фрола і Лавра?

— А як же, — швидко відповів Платон, — кінські святі. І худобу жаліти треба, — сказав Каратаєв. — Бач, шельма, згорнулася. Угрілась, суча дочка, — сказав він, обмацавши собаку біля своїх ніг, і, повернувшись знову, відразу ж заснув.

Зовні чулися десь далеко плач і крики, і крізь щілини балагану виднівся вогонь; але в балагані було тихо і темно. П'єр довго не спав і з відкритими очима лежав у темряві на своєму місці, прислухаючись до мирного хропіння Платона, що лежав біля нього, і відчував, що колись зруйнований світ тепер з новою красою, на якихось нових і непорушних засадах, споруджувався в його душі.

У балагані, до якого вступив П'єр і в якому він пробув чотири тижні, було двадцять три людини полонених солдатів, три офіцери і два чиновника.

Всі вони потім як в тумані представлялися П'єру, але Платон Каратаєв залишився назавжди в душі П'єра найсильнішим і найдорожчим спогадом і уособленням всього російського, доброго і круглого. Коли на другий день, на світанку, П'єр побачив свого сусіда, перше враження чогось круглого підтвердилося цілком: вся фігура Платона в його підперезаний мотузкою французькій шинелі, в кашкеті і постолах, була кругла, голова була зовсім кругла, спина, груди, плечі, навіть руки, які він носив, як би завжди збираючись обійняти щось, були круглі; приємна посмішка і великі карі ніжні очі були круглі.

Платону Каратаєву мало бути за п'ятдесят років, судячи з його розповідей про походи, в яких він брав участь давнім солдатом. Він сам не знав і ніяк не міг визначити, скільки йому було років; але зуби його, яскраво-білі і міцні, які всі показувались своїми двома півколами, коли він сміявся (що він часто робив), були всі гарні і цілі; ні однієї сивої волосини не було в його бороді і шевелюрі, і все тіло його мало вигляд гнучкості і особливої твердості і витривалості.

Обличчя його, незважаючи на дрібні круглі зморшки, мало вираз невинності і юності; голос у нього був приємний і співучий. Але головна особливість його мови складалася в безпосередності і ладності. Він, мабуть, ніколи не думав про те, що він сказав і що він скаже; і від цього в швидкості і вірності його інтонацій була особлива чарівна переконливість.

Фізичні сили його і повороткість були такі перший час полону, що, здавалося, він не розумів, що таке втома і хвороба. Кожен день вранці і ввечері він, лягаючи, говорив: "Поклади, господи, камінчиком, підніми калачиком"; вранці, встаючи, завжди однаково знижуючи плечима, говорив: "Ліг — згорнувся, встав — стрепенувся". І дійсно, варто було йому лягти, щоб відразу ж заснути каменем, і варто було здригнутися, щоб негайно ж, без секунди зволікання, взятися за якусь справу, як діти, вставши, беруться за іграшки. Він усе вмів робити, не дуже добре, але і не погано. Він пік, варив, шив, стругав, тачав чоботи. Він завжди був зайнятий і тільки ночами дозволяв собі розмови, які він любив, і пісні. Він співав пісні, не так, як співають піснярі, які знають, що їх слухають, але співав, як співають птахи, очевидно, тому, що звуки ці йому було так само необхідно видавати, як необхідно буває потягнутися або походити; і звуки ці завжди бували тонкі, ніжні, майже жіночі, тужливі, і обличчя його при цьому бувало дуже серйозне.

Потрапивши в полон і обрісши бородою, він, мабуть, відкинув від себе все напущене на нього, чуже, солдатське і мимоволі повернувся до колишнього, селянського, народного складу.

— Солдат у відпустці — сорочка з штанів, — казав він.

Він неохоче говорив про свій солдатський час, хоча не скаржився, і часто повторював, що він за всю службу жодного разу битий не був. Коли він розповідав, то переважно розповідав зі своїх старих і, мабуть, дорогих йому спогадів

"християнського", як він вимовляв, селянського побуту. Приказки, які наповнювали його мову, не були ті, здебільшого непристойні і жваві приказки, які говорять солдати, але це були ті народні вислови, які здаються настільки незначними, узяті окремо, і які отримують раптом значення глибокої мудрості, коли вони сказані до речі.

Часто він говорив абсолютно протилежне тому, що він говорив раніше, але і те й інше було справедливо. Він любив говорити і говорив добре, прикрашаючи свою промову пестливими виразами і прислів'ями, які, П'єру здавалося, він сам вигадував; але головна принада його оповідань полягала в тому, що в його промові події найпростіші, іноді ті самі, які, не помічаючи їх, бачив П'єр, отримували характер урочистої благопристойності. Він любив слухати казки, які розповідав вечорами (все одні й ті ж) один солдат, але найбільше він любив слухати розповіді про справжнє життя. Він радісно посміхався, слухаючи такі розповіді, вставляючи слова і роблячи питання, які хилися до того, щоб усвідомити собі благопристойність того, що йому розповідали. Уподобань, дружби, любові, як розумів їх П'єр, Каратаєв не мав ніяких; але він любив і любовно жив разом зі всім, з чим його зводило життя, і особливо з людиною — не з відомою якоюсь людиною, а з тими людьми, які були перед його очима. Він любив свою шавку, любив товаришів, французів, любив П'єра, який був його сусідом; але П'єр відчував, що Каратаєв, незважаючи на всю свою ласкаву ніжність до нього (якою він мимоволі віддавав належне духовному життю П'єра), ні на хвилину не засмутився би розлукою з ним. І П'єр те ж почуття починав відчувати до Каратаєва.

Платон Каратаєв був для всіх інших полонених самим звичайним солдатом; його звали соколик або Платоша, добродушно жартували над ним, посиляли його за посилками. Але для П'єра, яким він представився в першу ніч, незбагненим, круглим і вічним уособленням духу простоти і правди, таким він і залишився назавжди.

Платон Каратаєв нічого не знав напам'ять, крім своєї молитви. Коли він говорив свої промови, він, починаючи їх, здавалося, не знав, чим він їх скінчить.

Коли П'єр, іноді вражений змістом його мови, просив повторити сказане, Платон не міг згадати того, що він сказав хвилину тому, — так само, як він ніяк не міг словами сказати П'єру свою улюблену пісню. Там було: "рідна, березанька і тошненько мені", але на словах не виходило ніякого сенсу. Він не розумів і не міг зрозуміти значення слів, окремо взятих з промови. Кожне слово його і кожна дія було проявом невідомої йому діяльності, якою було його життя. Але життя його, як він сам дивився на нього, не мало сенсу як окреме життя. Воно мало сенс тільки як частка цілого, яке він постійно відчував. Його слова і дії виливалися з нього так само рівномірно, необхідно і безпосередньо, як запах відділяється від квітки. Він не міг зрозуміти ні ціни, ні значення окремо взятих дії або слова.

Глава 14

Отримавши від Миколи звістку про те, що брат її знаходиться з Ростовими в Ярославлі, княжна Марія, незважаючи на підговорювання тітки, негайно ж зібралася їхати, і не тільки одна, але з небожем. Чи важко, неважко, можливо або неможливо це було, вона не питала і не хотіла знати: її обов'язок був не тільки самої бути поруч, може

бути, вмираючого брата, але і зробити все можливе для того, щоб привезти йому сина, і вона піднялася їхати. Якщо князь Андрій сам не повідомляв її, то княжна Марія пояснювала або тим, що він був занадто слабкий, щоб писати, або тим, що він вважав для неї і для свого сина цей довгий переїзд занадто важким і небезпечним.

У кілька днів княжна Марія зібралася в дорогу. Екіпажі її складалися з величезної княжої карети, в якій вона приїхала до Воронежа, брички і воза. З нею їхали m-lle Bourienne, Миколушка з гувернером, стара няня, три дівчини, Тихон, молодий лакей і гайдук, якого тітка відпустила з нею.

Їхати звичайним шляхом на Москву не можна було й думати, і тому обхідний шлях, який повинна була зробити княжна Марія: на Липецьк, Рязань, Володимир, Шую, був дуже довгий, за відсутністю всюди поштових коней, дуже важкий і близько Рязані, де, як говорили, показувалися французи, навіть небезпечний.

Під час цієї важкої подорожі m-lle Bourienne, Десаль і прислуга княжни Марії були здивовані її твердістю духу і діяльністю. Вона пізніше всіх лягала, раніше всіх вставала, і ніякі труднощі не могли зупинити її. Завдяки її діяльності та енергії, яка збуджувала її супутників, до кінця другого тижня вони під'їжджали до Ярославля.

Останнім часом свого перебування в Воронежі княжна Марія зазнала краще щастя у своєму житті. Любов її до Ростова вже не мучила, обходила її. Любов ця наповнювала всю її душу, стала нероздільною частиною її самої, і вона не боролася більше проти неї. Останнім часом княжна Марія переконалася, — хоча вона ніколи ясно словами безумовно не говорила собі цього, — переконалася, що вона була улюблена і любила. У цьому вона переконалася в останнє своє побачення з Миколою, коли він приїхав їй оголосити про те, що її брат був з Ростовими. Микола жодним словом не натякнув на те, що тепер (в разі одужання князя Андрія) колишні відносини між ним і Наташею могли відновитися, але княжна Марія бачила по його обличчю, що він знав і думав це. І, незважаючи на те, його ставлення до неї — обережне, ніжне і любовне — не тільки не змінилися, але він, здавалося, радів тому, що тепер спорідненість між ним і княжною Марією дозволяло йому вільніше висловлювати їй свою дружбу-любов, як іноді думала княжна Мар'я. Княжна Марія знала, що вона любила в перший і останній раз в житті, і відчувала, що вона улюблена, і була щаслива, спокійна у цьому відношенні.

Але це щастя одного боку душевної не тільки не заважало їй у всій силі відчувати горе щодо брата, але, навпаки, цей душевний спокій в одному відношенні давав їй більшу можливість віддаватися цілком своєму почуттю до брата. Почуття це було так сильне в першу хвилину виїзду з Воронежа, що ті, хто проводжав її були впевнені, дивлячись на її змучене, відчайдушне лице, що вона неодмінно захворіє дорогою; але саме труднощі і турботи подорожі, за які з такою дієвістю взялася княжна Мар'я, врятували її на час від її горя і надали їй сили.

Як і завжди це буває під час подорожі, княжна Марія думала тільки про саму подорож, забуваючи про те, що було її метою. Але, під'їжджаючи до Ярославля, коли відкрилося знову те, що могла очікувати вона, і вже не через багато днів, а сьогодні ввечері, хвилювання княжни Марії дійшло до крайніх меж.

Коли посланий вперед гайдук, щоб дізнатися в Ярославлі, де стоять Ростови і в якому становищі знаходиться князь Андрій, зустрів біля застави велику карету, що в'їжджала, він жажнувся, побачивши страшенно бліде обличчя княжни, яке висунулося йому з вікна.

— Все дізнався, ваша світлість: Ростовські стоять на площі, в будинку купця Броннікова. Недалеко, над самою над Волгою, — сказав гайдук.

Княжна Марія злякано-запитально дивилася на його обличчя, не розуміючи того, що він говорив їй, не розуміючи, чому він не відповідав на головне питання: що брат? M-lle Bourienne поставила це питання за княжну Марію.

— Що князь? — запитала вона.

— Їх сіятельство з ними в тому ж будинку стоять.

"Стало бути, він живий", — подумала княжна і тихо запитала: що він?

— Люди казали, все в тому ж положенні.

Що означало "все в тому ж положенні", княжна не стала питати і мигцем тільки, непомітно глянувши на семирічного Миколку, що сидів перед нею і радувався місту, опустила голову і не піднімала її до тих пір, поки важка карета, гримлячи, трясучись і гойдаючись, не зупинилася дець. Загриміли, відкидаючись, підніжки.

Відчинилися дверцята. Зліва була вода — річка велика, праворуч був ганок; на ганку були люди, прислуга і якась рум'яна, з великою чорною косою, дівчина, яка неприємно-удавано посміхалася, як здалося княжни Марії (це була Соня). Княжна збігла по сходах, дівчина, яка удавано посміхається, сказала: — Сюди, сюди! — і княжна опинилася в передній перед старою жінкою зі східним типом обличчя, яка з розчуленим виразом швидко йшла їй назустріч. Це була графиня. Вона обняла княжну Марію і стала цілувати її.

— Дитя моє! [Mon enfant!]— промовила вона, — Я вас люблю і знаю давно. [Je vous aime et vous connais depuis longtemps.]

Незважаючи на все своє хвилювання, княжна Марія зрозуміла, що це була графиня і що треба було їй сказати що-небудь. Вона, сама не знаючи як, промовила якісь чемні французькі слова, в тому ж тоні, в якому були ті, які їй говорили, і запитала: що він?

— Лікар каже, що немає небезпеки, — сказала графиня, але в той час, як вона говорила це, вона, зітхнувши підняла очі догори, і в цьому жесті було вираз, що суперечив її словами.

— Де він? Можна його бачити, можна? — запитала княжна.

— Зараз, княжна, зараз, мій друже. Це його син? — сказала вона, звертаючись до Миколці, який входив з Десалем. — Ми всі помістимося, будинок великий. О, який чарівний хлопчик!

Графиня ввела княжну до вітальні. Соня розмовляла з m-lle Bourienne. Графиня пестила хлопчика. Старий граф увійшов до кімнати, вітаючи княжну. Старий граф надзвичайно змінився з тих пір, як його останній раз бачила княжна. Тоді він був жвавий, веселий, самовпевнений дідок, тепер він здавався жалюгідною, загубленою людиною. Він, говорячи з княжною, безперестанку озирався, ніби запитуючи у всіх, чи

то він робить, що треба. Після розорення Москви і його маєтку, вибитий зі звичної колії, він, мабуть, втратив свідомість свого значення і відчував, що йому вже немає місця в житті.

Незважаючи на те хвилювання, в якому вона перебувала, не дивлячись на одне бажання скоріше побачити брата і на досаду за те, що в цю хвилину, коли їй одного хочеться — побачити його, — її займають і удавано хвалять її племінника, княжна помічала все, що робилося навколо неї, і відчувала необхідність на час підкоритися цьому новому порядку, в який вона вступала. Вона знала, що все це необхідно, і їй було це важко, але вона не гнівалася на них.

— Це моя небога, — сказав граф, представляючи Соню, — ви не знаєте її, княжна?

Княжна повернулася до неї і, намагаючись загасити вороже почуття до цієї дівчини, що піднялося в її душі, поцілувала її. Але їй ставало важко тому, що настрої всіх оточуючих був так далекий від того, що було в її душі.

— Де він? — запитала вона ще раз, звертаючись до всіх.

— Він внизу, Наташа з ним, — відповідала Соня, червоніючи. — Пішли дізнатися. Ви, я думаю, втомилися, княжна?

У княжни виступили на очі сльози досади. Вона відвернулася і хотіла знову запитати у графині, де пройти до нього, як в дверях почулися легкі, стрімкі, як ніби веселі кроки. Княжна озирнулася і побачила Наташу, що майже вбігає, ту Наташу, яка в те давнє побачення в Москві так не сподобалася їй.

Але не встигла княжна поглянути на обличчя цієї Наташі, як вона зрозуміла, що це був її щира товаришка по горю, і тому її подруга. Вона кинулася їй назустріч і, обійнявши її, заплакала на її плечі.

Як тільки Наташа, яка сиділа біля узголів'я князя Андрія, дізналася про приїзд княжни Марії, вона тихо вийшла з його кімнати тими швидкими, як здалося княжни Марії, як ніби веселими кроками і побігла до неї.

На схвильованому обличчі її, коли вона вбігла в кімнату, був тільки один вираз — вираз любові, безмежній любові до нього, до неї, до всього того, що було близько коханій людині, вираз жалю, страждання за інших і пристрасного бажання віддати себе всю для того, щоб допомогти їм. Видно було, що в цю хвилину жодної думки про себе, про свої стосунки з ним не було в душі Наташі.

Чуйна княжна Марія з першого погляду на обличчя Наташі зрозуміла все це і з сумним задоволенням плакала на її плечі.

— Ходімо, ходімо до нього, Марі, — промовила Наташа, відводячи її в іншу кімнату.

Княжна Марія підвела голову, витерла очі і звернулася до Наташі. Вона відчувала, що від неї вона все зрозуміє і дізнається.

— Що ... — почала вона питання, але раптом зупинилася. Вона відчула, що словами не можна ні запитати, ні відповісти. Лице і очі Наташі мали сказати все ясніше і глибше.

Наташа дивилася на неї, але, здавалося, була в страху і непевності — сказати чи не сказати все те, що вона знала; вона ніби відчула, що перед цими променистими очима,

що проникали в саму глиб її серця, не можна не сказати всю, всю істину, якою вона її бачила. Губа Наташі раптом здригнулася, потворні зморшки утворилися навколо її рота, і вона, заридав, закрила обличчя руками.

Княжна Марія зрозуміла все.

Але вона все-таки сподівалася і запитала словами, в які вона не вірила:

— Але як його рана? Взагалі в якому він становищі?

— Ви, ви ... побачите, — тільки могла сказати Наташа.

Вони посиділи деякий час внизу біля його кімнати, з тим щоб перестати плакати і увійти до нього з спокійними обличчями.

— Як йшла вся хвороба? Чи давно йому стало гірше? Коли це сталося? — питала княжна Мар'я.

Наташа розповідала, що перший час була небезпека від гарячкового стану і від страждань, але у Троїцьку це пройшло, і доктор боявся одного — антонова вогню. Але і ця небезпека минула. Коли приїхали в Ярославль, рана стала гноїтися (Наташа знала все, що стосувалося нагноєння і т. п.), і лікар говорив, що нагноєння може піти правильно. Зробилася лихоманка. Доктор казав, що лихоманка ця не так небезпечна.

— Але два дні тому, — почала Наташа, — раптом це зробилося ... — Вона втримала ридання. — Я не знаю чому, але ви побачите, який він став.

— Ослаб? Схуд? .. — питала княжна.

— Ні, не те, але гірше. Ви побачите. Ах, Марі, Марі, він дуже хороший, він не може, не може жити ... тому що ...

Глава 15

Коли Наташа звичним рухом відчинила його двері, пропускаючи вперед себе княжну, княжна Мар'я відчувала вже в горлі своєму готові ридання. Скільки вона готувалася, старалася заспокоїтися, вона все ж знала, що не в силах буде без сліз побачити його.

Княжна Марія розуміла те, що розуміла Наташа під словами: з ним сталося це два дні тому. Вона розуміла, що це означало те, що він раптом пом'якшав, і що зм'якшення, розчулення ці були ознаками смерті. Вона, підходячи до дверей, вже бачила в уяві своєму те лице а Андрійка, яке вона знала з дитинства, ніжне, лагідне, розчулене, яке так рідко бувало у нього і тому так сильно завжди на неї діяло. Вона знала, що він скаже їй тихі, ніжні слова, як ті, які сказав їй батько перед смертю, і що вона не винесе цього і розридається над ним. Але, рано чи пізно, це повинно було бути, і вона увійшла в кімнату. Ридання все ближче і ближче підступали їй до горла, в той час як вона своїми короткозорими очима ясніше і ясніше розрізняла його форму і шукала його риси, і ось вона побачила його обличчя і зустрілася з ним поглядом.

Він лежав на дивані, обкладений подушками, в хутряному білячому халаті. Він був худий і блідий. Одна худа, прозоро-біла рука його тримала хустку, другою він, тихими рухами пальців, чіпав тонкі відрослі вуса. Очі його дивилися на тих, що входили.

Побачивши його обличчя і зустрівшись з ним поглядом, княжна Марія раптом стримала швидкість свого кроку і відчула, що сльози раптом пересохли і ридання

зупинилися. Вловивши вираз його обличчя і погляду, вона раптом сторопіла і відчула себе винною.

"Та у чому ж я винна?" — запитала вона себе. "У тому, що живеш і думаєш про живе, а я! .." — відповідав його холодний, суворий погляд.

У глибокому, не з себе, але в себе погляді того, хто дивився, була майже ворожість, коли він повільно оглянули сестру і Наташу.

Він поцілувався з сестрою рука в руку, за їх звичкою.

— Здрастуй, Марі, як це ти дісталася? — сказав він голосом таким же рівним і чужим, яким був його погляд. Якщо б він заверещав відчайдушним криком, то цей крик менш б нажахав княжну Марію, ніж звук цього голосу.

— І Миколку привезла? — сказав він також рівно і повільно і з очевидним зусиллям згадування.

— Як твоє здоров'я тепер? — говорила княжна Марія, сама дивуючись з того, що вона говорила.

— Це, мій друг, у доктора питати треба, — сказав він, і, мабуть зробивши ще зусилля, щоб бути ласкавим, він сказав одним ротом (видно було, що він зовсім не думав того, що говорив):

— Спасибі, милий друг, що приїхала. [*Merci, chere amie , d'etre venue.*]

Княжна Марія потиснула його руку. Він ледь помітно поморщився від потиску її руки. Він мовчав, і вона не знала, що казати. Вона зрозуміла те, що трапилося з ним за два дні. У словах, у тоні його, особливо в погляді цьому — холодному, майже ворожому погляді — відчувалася страшна для живої людини відчуженість від усього мирського. Він, мабуть, з трудом розумів тепер все живе; але разом з тим відчувалося, що він не розумів живого не тому, щоб він був позбавлений сили розуміння, але тому, що він розумів щось інше, таке, чого не розуміли і не могли зрозуміти живі і що поглинало його всього.

— Так, ось як дивно доля звела нас! — сказав він, перериваючи мовчання і вказуючи на Наташу. — Вона все доглядає мене.

Княжна Марія слухала і не розуміла того, що він говорив. Він, чуйний, ніжний князь Андрій, як міг він говорити це при тій, яку він любив і яка його любила! Якщо б він думав жити, то не таким холодно-образливим тоном він сказав би це. Якщо б він не знав, що помре, то як же йому не шкода було її, як він міг при ній говорити це! Одне пояснення тільки могло бути цьому, це те, що йому було все одно, і все одно від того, що щось інше, найважливіше, було відкрито йому.

Розмова була холодна, незв'язна і переривалася безперестанку.

— Марі проїхала через Рязань, — сказала Наташа. Князь Андрій не помітив, що вона називала його сестру Марі. А Наташа, при ньому назвавши її так, в перший раз сама це помітила.

— Ну що ж? — сказав він.

— Їй розповідали, що Москва вся згоріла, абсолютно, що нібито ...

Наташа зупинилася: не можна було говорити. Він, очевидно, робив зусилля, щоб

слухати, і все-таки не міг.

— Так, згоріла, кажуть, — сказав він. — Це дуже шкода, — і він став дивитися вперед, пальцями неуважно розправляючи вуса.

— А ти зустрілася з графом Миколою, Марі? — сказав раптом князь Андрій, мабуть бажаючи зробити їм приємне. — Він писав сюди, що ти йому дуже полюбилася, — продовжував він просто, спокійно, мабуть не в силах розуміти всього того складного значення, яке мали його слова для живих людей. — Якщо б ти його полюбила теж, то було б дуже добре ... щоб ви одружилися, — додав він дещо швидше, як би радий словами, які він довго шукав і знайшов нарешті. Княжна Марія чула його слова, але вони не мали для неї ніякого іншого значення, крім того, що вони доводили те, як страшно далекий він був тепер від всього живого.

— Що про мене говорити! — сказала вона спокійно і глянула на Наташу. Наташа, відчуваючи на собі її погляд, не дивилася на неї. Знову всі мовчали.

— Andre, ти хоч ... — раптом сказала княжна Марія здригнувшись голосом, — ти хочеш бачити Миколку? Він весь час згадував про тебе.

Князь Андрій ледь помітно посміхнувся в перший раз, але княжна Марія, так добре знала його обличчя, з жахом зрозуміла, що це була усмішка не радості, не ніжності до сина, але тихого, лагідного глузування над тим, що княжна Мар'я вживала, на її думку, останній засіб для приведення його до тями.

— Так, я дуже радий Миколці. Він здоровий?

Коли привели до князя Андрія Миколку, який злякано дивився на батька, але не плакав, бо ніхто не плакав, князь Андрій поцілував його і, очевидно, не знав, що говорити з ним.

Коли Миколку забирали, княжна Марія підійшла ще раз до брата, поцілувала його і, не в силах стримуватися більше, заплакала.

Він пильно подивився на неї.

— Ти про Миколку? — сказав він.

Княжна Марія, плачучи, ствердно нахилила голову.

— Марі, ти знаєш Еван ... — але він раптом замовк.

— Що ти говориш?

— Нічого. Не треба плакати тут, — сказав він, тим же холодним поглядом дивлячись на неї.

Коли княжна Марія заплакала, він зрозумів, що вона плакала про те, що Миколка залишиться без батька. З великим зусиллям над собою він постарався повернутися назад в життя і перенісся на їх точку зору.

"Так, у них це повинно викликати жаль! — подумав він. — А як це просто! "

"Птахи небесні, що не сіють, не жнуть, але Отець наш живить їх", — сказав він сам собі і хотів те ж сказати княжні. "Але ні, вони збагнуть це по-своєму, вони не зрозуміють! Цього вони не можуть розуміти, що всі ці почуття, якими вони дорожать, всі наші, всі ці думки, які здаються нам так важливі, що вони — не потрібні. Ми не можемо розуміти один одного ". — І він замовк.

Маленькому синові князя Андрія було сім років. Він ледве вмів читати, він нічого не знав. Він багато пережив після цього дня, здобуваючи знання, спостережливість, досвідченість; але якщо б він володів тоді всіма цими після придбаними здібностями, він не міг би краще, глибше зрозуміти все значення тієї сцени, яку він бачив між батьком, княжною Марією і Наташею, ніж він її зрозумів тепер. Він все зрозумів і, не плачучи, вийшов з кімнати, мовчки підійшов до Наташі, що вийшла за ним, соромливо глянув на неї задумливими прекрасними очима; піднесена рум'яна верхня губа його здригнулася, він притулився до Наташі головою і заплакав.

З цього дня він уникав Десаля, уникав графиню, що пестила його і або сидів один, або боязко підходив до княжни Марії і до Наташі, яку він, здавалося, полюбив ще більше своєї тітки, і тихо і соромливо лащився до них.

Княжна Марія, вийшовши від князя Андрія, зрозуміла цілком все те, що сказало їй обличчя Наташі. Вона не говорила більше з Наташею про надію на порятунок його життя. Вона чергувалася з нею у його дивана і не плакала більше, але безперестанку молилася, звертаючись душею до того вічного, незбагненного, якого присутність так відчутна була тепер над вмираючою людиною.

Глава 16

Князь Андрій не тільки знав, що він помре, але він відчував, що він вмирає, що він вже помер наполовину. Він відчував свідомість відчуженості від усього земного і радісну і дивну легкість буття. Він, не поспішаючи і не турбуючись, очікував того, що належало йому. Те грізне, вічне, невідоме й далеке, присутність якого він не переставав відчувати в продовження всього свого життя, тепер для нього було близьке і — з тієї дивної легкості буття, яку він відчував, — майже зрозуміле і відчутне.

Раніше він боявся кінця. Він два рази відчув це страшне болісне відчуття страху смерті, кінця, і тепер уже не розумів його.

Перший раз він відчув це почуття тоді, коли граната дзигою крутилася перед ним і він дивився на стерню, на кущі, на небо і знав, що перед ним була смерть. Коли він прийшов до тями після поранення і в душі його, миттєво, як би звільнена від гніту життя, що утримувало її, розпустилася ця квітка любові, вічної, вільної, що не залежить від цього життя, він вже не боявся смерті і не думав про неї.

Чим більше він, в ті години страдницького усамітнення і напівмарення, які він провів після своєї рани, вдумувався в новий, відкритий йому початок вічної любові, тим більше він, сам не відчуваючи того, відрікався від земного життя. Все, всіх любити, завжди жертвувати собою для любові, означало нікого не любити, означало не жити цим земним життям. І чим більше він переймався цим початком любові, тим більше він відрікався від життя і тим більш досконале знищував ту страшну перешкоду, яка без любові стоїть між життям і смертю. Коли він цей перший час, згадував про те, що йому треба було померти, він говорив собі: ну що ж, тим краще.

Але після тієї ночі в Митищах, коли у пів маренні перед ним стала та, яку він бажав, і коли він, притиснувши до своїх губ її руку, заплакав тихими, радісними сльозами, любов до однієї жінки непомітно закралася в його серці і знову прив'язала

його до життя. І радісні і тривожні думки стали приходити йому. Згадуючи ту хвилину на перев'язному пункті, коли він побачив Курагіна, він тепер не міг повернутися до того почуття: його мучило питання про те, чи живий він? І він не наважився спитати цього.

Хвороба його йшла своїм фізичним порядком, але те, що Наташа називала: йому сталося, сталося з ним два дні перед приїздом княжни Марії. Це була та остання моральна боротьба між життям і смертю, в якій смерть здобула перемогу. Це була несподівана свідомість того, що він ще дорожив життям, яка видавалася йому в любові до Наташі, і останній, підкорений випадок жаху перед невідомим.

Це було ввечері. Він був, як звичайно після обіду, в легкому гарячковому стані, і думки його були надзвичайно ясні. Соня сиділа біля столу. Він задрімав. Раптом відчуття щастя охопило його.

"А, це вона увійшла!" — подумав він.

Дійсно, на місці Соні сиділа Наташа, яка увійшла тільки що нечутними кроками.

З тих пір як вона стала ходити за ним, він завжди відчував це фізичне відчуття її близькості. Вона сиділа у кріслі, боком до нього, затуляючи собою від нього світло свічки, і в'язала панчохи. (Вона вивчилася в'язати панчохи з тих пір, як одного разу князь Андрій сказав їй, що ніхто так не вміє ходити за хворими, як старі няні, які в'яжуть панчохи, і що в в'язанні панчохи є щось заспокійливе.) Тонкі пальці її швидко перебирали спиці, які зрідка зіштовхувалися, і замислений профіль її опущеного лиця був ясно видно йому. Вона зробила рух — клубок скотився з її колін. Вона здригнулася, озирнулася на нього і, затуляючи свічку рукою, обережним, гнучким і точним рухом зігнулася, підняла клубок і сіла в попереднє положення.

Він дивився на неї, не рухаючись, і бачив, що їй потрібно було після свого руху зітхнути на повні груди, але вона не наважувалася цього зробити і обережно переводила подих.

У Троїцькій лаврі вони говорили про минуле, і він сказав їй, що, якщо б він був живий, він би дякував вічно бога за свою рану, яка звела його знову з нею; але з тих пір вони ніколи не говорили про майбутнє.

"Могло або не могло це бути? — думав він тепер, дивлячись на неї і прислухаючись до легкого сталевого звуку спиць. — Невже тільки для того так дивно звела мене з нею доля, щоб мені померти? .. Невже мені відкрилася істина життя тільки для того, щоб я жив у брехні? Я люблю її найбільше в світі. Але що ж робити мені, якщо я люблю її? " — сказав він, і він раптом мимоволі застогнав, за звичкою, яку він придбав під час своїх страждань.

Почувши цей звук, Наташа поклала панчохи, перекинулася ближче до нього і раптом, помітивши що світяться його очі, підійшла до нього легким кроком і нагнулася.

— Ви не спите?

— Ні, я давно дивлюся на вас; я відчув, коли ви увійшли. Ніхто, як ви, не дає мені тієї м'якої тиші ... того сяяння. Мені так і хочеться плакати від радості.

Наташа ближче присунулася до нього. Обличчя її іскрилося захопленою радістю.

— Наташо, я надміру люблю вас. Більше всього на світі.

— А я? — Вона відвернулася на мить. — Чому ж занадто? — сказала вона.

— Чому занадто? .. Ну, як ви думаєте, як ви відчуваєте до душі, по всій душі, буду я живий? Як вам здається?

— Я впевнена, я впевнена! — майже скрикнула Наташа, пристрасним рухом взявши його за обидві руки.

Він помовчав.

— Як би добре! — І, взявши її руку, він поцілував її.

Наташа була щаслива і схвильована; і негайно ж вона згадала, що цього не можна, що йому потрібен спокій.

— Однак ви не спали, — сказала вона, пригнічуючи свою радість. — Постарайтеся заснути ... будь ласка.

Він випустив, потиснувши її руку, вона перейшла до свічки і знову сіла в попереднє положення. Два рази вона озирнулася на нього, очі його світилися їй назустріч. Вона задала собі урок на панчосі і сказала собі, що до тих пір вона не озирнеться, поки не закінчить його.

Дійсно, скоро після цього він закрив очі і заснув. Він спав недовго і раптом в холодному поту тривожно прокинувся.

Засинаючи, він думав про те саме, про що він думав все від час, — про життя і смерті. І більше про смерть. Він відчував себе ближче до неї.

"Любов, кохання? Що таке любов? — думав він.

— Любов заважає смерті. Любов є життя. Все, все, що я розумію, я розумію тільки тому, що люблю. Все є, все існує тільки тому, що я люблю. Все пов'язано одною нею. Любов є Бог, і вмерти — значить мені, частці любові, повернутися до загального і вічного джерела ". Думки ці здалися йому втішні. Але це були тільки думки. Чогось не вистачало в них, щось було однобічно особисте, розумове — не було очевидності. І було те ж занепокоєння і неясність. Він заснув.

Він бачив уві сні, що він лежить в тій же кімнаті, в якій він лежав в дійсності, але що він не поранений, а здоровий. Багато різних осіб, незначних, байдужих, з'являється перед князем Андрієм. Він говорить з ними, сперечається про щось непотрібне. Вони збиратися їхати кудись. Князь Андрій смутно нагадує, що все це мізерно і що у нього є інші, найважливіші турботи, але продовжує говорити, дивуючи їх, якісь порожні, дотепні слова. Потроху, непомітно всі ці особи починають зникати, і все замінюється одним питанням про зачиненої двері. Він встає і йде до дверей, щоб засунути засувку і замкнути її. Тому, що від того, чи він встигне або не встигне замкнути її, залежить все. Він йде, поспішає, ноги його не рухаються, і він знає, що не встигне замкнути двері, але все-таки болісно напружує всі свої сили. І болісний страх охоплює його. І цей страх є страх смерті: за дверима стоїть воно. Але в той же час як він безсило-незграбно підповзає до дверей, це щось жахливе, з іншого боку вже, натискаючи, ломиться в неї. Щось не людське — смерть — ломиться в двері, і треба утримати її. Він схоплюється за двері, напружує останні зусилля — замкнути вже не можна — хоч утримати її; але сили

його слабкі, недоладні, і, надавлювані жахливим, двері відчиняються і знову зачиняються.

Ще раз воно надавив звідти. Останні, надприродні зусилля марні, і обидві половинки відчинилися беззвучно. Воно увійшло, і воно є смерть. І князь Андрій помер.

Але в ту ж мить, як він помер, князь Андрій згадав, що він спить, і в ту ж мить, як він помер, він, зробивши над собою зусилля, прокинувся.

"Так, це була смерть. Я помер — я прокинувся. Так, смерть — пробудження! " — раптом просвітліло в його душі, і завіса, яка приховувала досі невідоме, була піднята перед його душевним поглядом. Він відчув як би звільнення перш пов'язаної в ньому сили і ту дивну легкість, яка з тих пір не залишала його.

Коли він, прийшовши до тями в холодному поту, заворушився на дивані, Наташа підійшла до нього і запитала, що з ним. Він не відповів їй і, не розуміючи її, подивився на неї дивним поглядом.

Це щось було те, що трапилося з ним за два дні до приїзду княжни Марії. З цього ж дня, як казав доктор, виснажлива лихоманка прийняла поганий характер, але Наташа не цікавилася тим, що говорив доктор: вона бачила ці страшні, більш для неї безсумнівні, моральні ознаки.

З цього дня почалося для князя Андрія разом з пробудженням від сну — пробудження від життя. І щодо тривалості життя воно не здавалося йому більш повільне, ніж пробудження від сну щодо тривалості сновидіння.

Нічого не було страшного і різкого в цьому, відносно-повільному, пробудженні.

Останні дні та години його пройшли звичайно і просто. І княжна Марія і Наталка, що не відходили від нього, відчували це. Вони не плакали, не здригалися і останнім часом, самі відчуваючи це, ходили вже не за ним (його вже не було, він пішов від них), а за самим близьким спогадом про нього — за його тілом. Почуття обох були такі сильні, що на них не діяла зовнішня, страшна сторона смерті, і вони не знаходили потрібним ятрити своє горе. Вони не плакали ні при ньому, ні без нього, але і ніколи не говорили про нього між собою. Вони відчували, що не могли висловити словами того, що вони розуміли.

Вони обидві бачили, як він глибше і глибше, повільно і спокійно, опускався від них кудись туди, і обидві знали, що це так має бути і що це добре.

Його сповідували, причастили; всі приходили до нього прощатися. Коли йому привели сина, він доклав до нього свої губи і відвернувся, не тому, щоб йому було важко або жаль (княжна Марія і Наталка розуміли це), але тільки тому, що він вважав, що це все, що від нього вимагали; але коли йому сказали, щоб він благословив його, він виконав необхідне і озирнувся, ніби запитуючи, чи не потрібно ще що-небудь зробити.

Коли відбувалися останні здригання тіла, яке залишав дух, княжна Марія і Наталка були тут.

— Скінчилося ?! — сказала княжна Марія, після того як тіло його вже кілька хвилин нерухомо, холодіючи, лежало перед ними. Наташа підійшла, глянула в мертві очі і поспішила закрити їх. Вона закрила їх і не поцілувала їх, а приклалася до того, що

було найближчим спогадом про нього.

"Куди він пішов? Де він тепер? .. "

Коли одягнене, обмите тіло лежало в труні на столі, всі підходили до нього прощатися, і всі плакали.

Миколка плакав від болісного нерозуміння, що розривало його серце. Графиня і Соня плакали від жалю до Наташі і про те, що його немає більше. Старий граф плакав про те, що скоро, він відчував, і йому треба було зробити той же страшний крок.

Наталя і княжна Марія плакали теж тепер, але вони плакали не від свого особистого горя; вони плакали від побожного розчулення, що охопила їх душі перед свідомістю простого та урочистого таїнства смерті, яке відбулося перед ними.

ЧАСТИНА ДРУГА

Глава 1

Для людського розуму недоступна сукупність причин явищ. Але потреба відшукувати причини вкладає в душу людини. І людський розум, не вникнувши в незліченність і складність умов явищ, із яких кожне окремо може представлятися причиною, хапається за перше, саме зрозуміле зближення і каже: ось причина. В історичних подіях (де предметом спостереження суть дій людей) самим первісним зближенням представляється воля богів, потім воля тих людей, які стоять на самому видному історичному місці, — історичних героїв. Але варто тільки вникнути в суть кожної історичної події, тобто в діяльність всієї маси людей, які брали участь у події, щоб переконатися, що воля історичного героя не тільки не керує діями мас, але сама постійно керована. Здавалося б, все одно розуміти значення історичної події так чи інакше. Але між людиною, яка говорить, що народи Заходу пішли на Схід, тому що Наполеон захотів цього, і людиною, який говорить, що це відбулося, тому що мало відбутися, існує та ж відмінність, яка існувала між людьми, які стверджували, що земля стоїть твердо і планети рухаються навколо неї, і тими, які говорили, що вони не знають, на чому тримається земля, але знають, що є закони, що керують рухом і її, і інших планет. Причин історичної події — немає і не може бути, окрім єдиної причини всіх причин. Але є закони, що керують подіями, почасти невідомі, почасти ті, що намагаються нами. Відкриття цих законів можливе тільки тоді, коли ми цілком зречемося відшукування причин в волі однієї людини, точно так же, як відкриття законів руху планет стало можливо тільки тоді, коли люди відмовилися від уявлення непорушності землі.

Після Бородінської битви, заняття ворогом Москви і спалення її, найважливішим епізодом війни 1812 року історики визнають рух російської армії з Рязанської на Калузьку дорогу і до Тарутинського табору — так званий фланговий марш за Красною Пахрою. Історики приписують славу цього геніального подвигу різним особам і сперечаються про те, кому, власне, вона належить. Навіть іноземні, навіть французькі історики визнають геніальність російських полководців, говорячи про цей фланговий марш. Але чому військові письменники, а за ними і всі, вважають, що цей фланговий марш є вельми глибокодумний винахід якоїсь однієї особи, який врятував Росію і

погубив Наполеона, — вельми важко зрозуміти. По-перше, важко зрозуміти, в чому полягає глибокодумність і геніальність цього руху; бо для того, щоб здогадатися, що найкраще становище армії (коли її не атакують) перебувати там, де більше продовольства, — не потрібно великого розумового напруження. І кожен, навіть дурний тринадцятирічний хлопчик, без проблем міг здогадатися, що в 1812 році саме вигідне становище армії, після відступу від Москви, було на Калузької дорозі. Отже, не можна зрозуміти, по-перше, якими висновками доходять історики до того, щоб бачити щось глибокодумне в цьому маневрі. По-друге, ще важче зрозуміти, в чому саме історики бачать рятівність цього маневру для росіян і згубність його для французів; бо фланговий марш цей, при інших, попередніх, супутніх та подальших обставинах, міг бути пагубним для російського і рятівним для французького війська. Якщо з того часу, як відбувся це рух, положення російського війська стало поліпшуватися, то з цього зовсім не випливає, що цей рух був того причиною.

Цей фланговий марш не тільки не міг би принести якісь вигоди, але міг би вбити російську армію, якби при тому не було збігу інших умов. Що б було, якби не згоріла Москва? Якби Мюрат не втратила з поля зору росіян? Якби Наполеон не знаходився в бездіяльності? Якби під Красною Пахрою російська армія, за порадою Бенігсена і Барклая, дала б бій? Що б було, якби французи атакували росіян, коли вони йшли за Пахру? Що б було, якби згодом Наполеон, підійшовши до Тарутино, атакував би росіян хоча б з однією десятою часткою тієї енергії, з якою він атакував в Смоленську? Що б було, якби французи пішли на Петербург? .. При всіх цих припущеннях рятівність флангового маршу могла перейти в згубність.

По-третє, і саме незрозуміле, полягає в тому, що люди, які вивчають історію, навмисне не хочуть бачити того, що фланговий марш не можна приписувати ніякій одній людині, що ніхто ніколи його не передбачав, що маневр цей, точно так само як і відступ в Філях, в цьому ніколи нікому не представлявся в його цілісності, а крок за кроком, подія за подією, мить за миттю впливав з незліченної кількості найрізноманітніших умов, і тільки тоді представився у всій своїй цілісності, коли він стався і став минулим.

На раді в Філях у російського начальства переважала думка про відступ по очевидному напрямку назад, тобто по Нижегородській дорозі. Доказами тому служить те, що більшість голосів на раді було подано в цьому сенсі, і, головне, відома розмова після ради головнокомандувача з Ланським, який завідував провіантською частиною. Ланський доніс головнокомандувачу, що продовольство для армії зібрано переважно по Оке, в Тульській і Калузькій губерніях і що в разі відступу на Нижній запаси провіанту будуть відокремлені від армії великою рікою Окою, через яку перевіз в первозимки буває неможливий. Це була перший ознака необхідності ухилення від прямого направлення на Нижній, який перш представлявся найприроднішим. Армія потрималась південніше, по Рязанській дорозі, і ближче до запасів. Згодом бездіяльність французів, які втратили навіть з очей російську армію, турботи про захист Тульського заводу і, головне, вигоди наближення до своїх запасів змусили армію

відхилитися ще південніше, на Тульську дорогу. Перейшовши відчайдушним рухом за Пахрою на Тульську дорогу, воєначальники російської армії думали залишатися у Подільська, і не було думки про Тарутинські позиції; але незліченна кількість обставин і поява знову французьких військ, які перш втратили з поля зору росіян, і проекти битви, і, головне, велика кількість провіанту в Калузі змусили нашу армію ще більш відхилитися на південь і перейти в середину шляхів свого продовольства, з Тульської на Калузьку дорогу, до Тарутино. Точно так же, як не можна відповідати на те питання, коли залишена була Москва, не можна відповідати і на те, коли саме і ким вирішено було перейти до Тарутино. Тільки тоді, коли війська прийшли вже до Тарутино внаслідок незліченних диференціальних сил, тоді тільки стали люди запевняти себе, що вони цього хотіли і давно передбачали.

Глава 2

Знаменитий фланговий марш складався тільки в тому, що російське військо, відступаючи все прямо назад по зворотному напрямку наступу, після того як наступ французів припинився, відхилилося від прийнятого спочатку прямого напрямку і, не бачачи за собою переслідування, природно подалося в ту сторону, куди його тягла велика кількість продовольства.

Якби уявити собі не геніальних полководців на чолі російської армії, але просто одну армію без начальників, то і ця армія не могла б зробити нічого іншого, крім зворотного руху до Москви, описуючи дугу з того боку, з якою було більше продовольства і край був рясніше.

Пересування це з Нижегородської на Рязанську, Тульську і Калузьку дороги було до такої міри природно, що в цьому самому напрямку відбігали мародери російської армії і що в цьому самому напрямку вимагалось з Петербурга, щоб Кутузов перевів свою армію. У Тарутино Кутузов отримав майже догану від государя за те, що він відвів армію на Рязанську дорогу, і йому вказувалося те саме положення проти Калуги, в якому він вже знаходився в той час, як отримав лист государя.

Куля російського війська, що відкочується у напрямку поштовху, даного йому під час всієї кампанії і в Бородінській битві, при знищенні сили поштовху і не отримуючи нових поштовхів, прийняла те становище, яке було їй природне.

Заслуга Кутузова не полягала в якомусь геніальному, як це називають, стратегічному маневрі, а в тому, що він один розумів значення події, що відбувалася. Він один розумів вже тоді значення бездіяльності французької армії, він один продовжував стверджувати, що Бородінський бій була перемога; він один — той, який, здавалося б, за своїм становищем головнокомандувача, повинен був бути закликати до наступу, — він один всі сили свої вживав на те, щоб утримати російську армію від непотрібних боїв.

Підбитий звір під Бородіним лежав там десь, де його залишив мисливець, коли відбіг; але чи живий, чи на щось спроможний він був, або він тільки причаївся, мисливець не знав цього. Раптом почувся стогін цього звіра.

Стогоном цього пораненого звіра, французької армії, який викрив її смерть, була

присилання Лористона в табір Кутузова з проханням про мир.

Наполеон з своєю впевненістю в тому, що не те добре, що добре, а то добре, що йому спало на думку, написав Кутузову слова, які перші прийшли йому в голову і не мають ніякого сенсу. Він писав:

"Княже Кутузов, посилаю до вас одного з моїх генерал-ад'ютантів для переговорів з вами про багатьох важливих предметах. Прошу Вашу Світлість вірити всьому, що він вам скаже, особливо коли стане висловлювати вам почуття поваги і особливого респекту, що відчуються мною до вас з давнього часу. Крім того молю Бога про збереження вас під його священним кровом.

Москва, 3 жовтня, 1812.

Наполеон."

["Monsieur le prince Koutousov, — писав він, — j'envoie pres de vous un de mes aides de camps generaux pour vous entretenir de plusieurs objets interessants. Je desire que Votre Altesse ajoute foi a ce qu'il lui dira, surtout lorsqu'il exprimera les sentiments d'estime et de particuliere consideration que j'ai depuis longtemps pour sa personne ... Cette lettre n'etant a autre fin, je prie Dieu, Monsieur le prince Koutousov, qu'il vous ait en sa sainte et digne garde,

Moscou, le 3 Octobre, 1812. Signe:

Napoleon ".]

-Я би був проклятий, якщо б на мене дивилися як на першого призвідника якої б то не було угоди; така воля нашого народу. ["Je serais maudit par la posterite si l'on me regardait comme le premier moteur d'un accommodement quelconque. Tel est l'esprit actuel de ma nation ",] — відповідав Кутузов і продовжував вживати всі свої сили на те, щоб утримувати війська від наступу.

За місяць грабежу французького війська в Москві і спокійної стоянки російського війська під Тарутиним відбулося зміна у співвідношенні сили обох військ (духу і чисельності), внаслідок якого перевага сили виявилася на боці росіян. Незважаючи на те, що положення французького війська і його чисельність були невідомі росіянам, як скоро змінилося співвідношення, необхідність наступу відразу ж виявилася в незліченній кількості ознак. Ознаками цими були: і присилання Лористона, і достаток провіанту в Тарутині, і відомості, які приходили з усіх боків про бездіяльність і безладдя французів, і комплектування наших полків рекрутами, і хороша погода, і тривалий відпочинок російських солдатів, і звичайно нетерпіння виконувати ту справу, для якої всі зібрані, що виникає у військах внаслідок відпочинку, і цікавість щодо того, що робилося у французькій армії, так давно втраченої з очей, і сміливість, з якою тепер нищили російські аванпости близько французів, які стояли в Тарутині, і вісті про легкі перемоги над французами мужиків і партизанів, і заздрість, порушувана цим, і почуття помсти, яке лежало в душі кожної людини до тих пір, поки французи були в Москві, і (головне) неясна, але виникла в душі кожного солдата свідомість того, що співвідношення сили змінилося тепер і перевага знаходиться на нашому боці. Істотне співставлення сил змінилося, і наступ став необхідним. І негайно ж, так само вірно, як

починають бити і грати в годиннику куранти, коли стрілка зробила повне коло, в вищих сферах, відповідно істотної зміни сил, відбувся посилений рух, шипіння і гра курантів.

Глава 3

Російська армія управлялася Кутузовим з його штабом і государем з Петербурга. У Петербурзі, ще до отримання звістки про залишення Москви, був складений детальний план всієї війни і присланий Кутузову для керівництва. Незважаючи на те, що план цей був складений в припущенні того, що Москва ще в наших руках, план цей був схвалений штабом і прийнятий до виконання. Кутузов писав тільки, що далекі диверсії завжди тяжко виконувані. І для подолання труднощів, що зустрічалися, надсилались нові настанови і особи, які повинні стежити за його діями і доносити про них.

Крім того, тепер в російській армії перебудувався весь штаб. Заміщувалися посади убитого Багратіона і скривдженого Барклая, який віддалився. Вельми серйозно обмірковували, що буде краще: А. помістити на місце Б., а Б. на місце Д., або, навпаки, Д. на місце А. і т. д., як ніби щось, крім задоволення А. і Б., могло залежати від цього.

У штабі армії, з нагоди ворожості Кутузова зі своїм начальником штабу, Бенигсеном, і присутності довірених осіб государя і цих переміщень, точилася більш, ніж звичайно, складна гра партій: А. підкопувався під Б., Д. під С. і т. д., у всіх можливих переміщеннях і поєднаннях. При всіх цих підкопуваннях предметом підступів переважно була та військова справа, якою помишляли керувати всі ці кадри; але ця військова справа йшла незалежно від них, саме так, як вона повинна була йти, тобто зроду не збігаючись з тим, що придумували люди, а витікаючи з суті відносин мас. Всі ці придумування, схрещуючись, переплутуючись, представляли в вищих сферах тільки правильний свій відбиток того, що повинно було відбутися.

"Княже Михайле Іларіоновичу! — писав государ від 2-го жовтня в листі, отриманому після Тарутинської битви. — З 2-го вересня Москва в руках ворожих. Останні ваші рапорти від 20-го; і протягом усього цього часу не тільки показують, що нічого не зроблено для дії супроти ворога і звільнення першопрестольної столиці, але навіть, за останніми рапортами вашим, ви ще відступили назад. Серпухов вже зайнятий ворожим загоном, і Тула, із знаменитим і настільки для армії необхідним своїм заводом, в небезпеці. За рапортами від генерала Вінцінгероде бачу я, що ворожий 10000-й корпус посувається по Петербурзькому шляху. Інший, в декількох тисячах, також подається до Дмитрова. Третій посунувся вперед по Володимирській дорозі. Четвертий, досить значний, стоїть між Рузою і Можайськом. Наполеон же сам по 25-е число знаходився в Москві. Згідно всіх цих відомостей, ворог сильними загонами роздробив свої сили, коли Наполеон ще в Москві сам, з своєю гвардією, чи можливо, щоб сили ворожі, що знаходяться перед вами, були значні і не дозволяли вам діяти наступально? З ймовірністю, навпроти того, можна вважати, що він вас переслідує загонами або, щонайбільше, корпусом, набагато слабкіше армії, вам ввіреній. Здавалося, що, користуючись цими обставинами, могли б ви з вигодою атакувати ворога слабкіше вас і винищити оного або, щонайменше, змусити його відступити, зберегти в наших руках знатну частину губерній, нині ворогом займаних, і тим самим відвернути небезпеку від

Тули і інших внутрішніх наших міст. На вашій відповідальності залишиться, якщо ворог в стані буде відрядити значний корпус на Петербург для загрози цій столиці, в якій не могло залишитися багато війська, бо з ввіреною вам армією, діючи рішуче й ініціативно, ви маєте всі засоби відвернути це нове нещастя. Згадайте, що ви ще зобов'язані відповіддю ображений батьківщині у втраті Москви. Ви мали досвіди моєї готовності вас нагороджувати. Ця готовність не ослабне в мені, але я і Росія вправі очікувати з вашого боку всієї старанності, твердості і успіхів, які розум ваш, військові таланти ваші і хоробрість військ, з вами на чолі, нам віщують".

Але в той час як лист цей, що доводить те, що суттєве відношення сил вже помічене і в Петербурзі, було в дорозі, Кутузов не міг уже втримати армію, якою командував, від наступу, і бій вже було дано.

2-го жовтня козак Шаповалов, перебуваючи в роз'їзді, убив з рушниці одного і підстрелив іншого зайця. Ганяючись за підстріленим зайцем, Шаповалов забрів далеко в ліс і наткнувся на лівий фланг армії Мюрата, яка стояла без всяких пересторог. Козак, сміючись, переповів товаришам, як він мало не попався французам. Хорунжий, почувши цю притчу, повідомив про неї командирю.

Козака закликали, розпитали; козаці командири хотіли скористатися цією okazією, щоб відбити коней, але один з начальників, знайомий з вищими чинами армії, повідомив цей факт штабному генералу. Останнім часом в штабі армії положення було надзвичайно натягнуте. Єрмолов, за кілька днів перед цим, прийшовши до Бенігсена, упрощував його вжити свій вплив на головнокомандувача, для того щоб був розпочатий наступ.

— Якщо б я не знав вас, я подумав би, що ви не хочете того, про що ви просите. Варто мені порадити одне, щоб ясновельможний напевно зробив протилежне, — відповідав Бенігсен.

Звістка козаків, підтверджена посланими роз'їздами, довела доконечну зрілість події. Натягнута струна зіскочила, і зашипів годинник, і заграли куранти. Незважаючи на всю свою примарну владу, на свій розум, досвідченість, знання людей, Кутузов, взявши до уваги записку Бенігсена, який посилав власноручно донесення государеві про одне і те ж бажання, яке виражається усіма генералами, передбачуване їм бажання государя і відомості козаків, уже не міг втримати неминучого руху і віддав наказ на те, що він вважав непотрібним і шкідливим, — благословив dokonаний факт.

Глава 4

Записка, подана Бенігсеном про необхідність наступу, і відомості козаків про незакритий лівий фланг французів були тільки прикінцевими ознаками необхідності віддати наказ про наступ, і наступ було призначено на 5-е жовтня.

4-го жовтня вранці Кутузов підписав диспозицію. Толь прочитав її Єрмолову, пропонуючи йому зайнятися подальшими розпорядженнями.

— Добре, добре, мені тепер ніколи, — сказав Єрмолов і вийшов з хати. Диспозиція, складена Толем, була дуже хороша. Так само, як і в Аустерлицькій диспозиції, було написано, хоча і не по-німецьки:

Перша колона йде ["Die erste Colonne marschier (нім.)] туди-то і туди-то, друга колона йде [die zweite Colonne marschier (нім.)] туди-то і туди-то" і т. д. І всі ці колони на папері приходили в призначений час в своє місце і знищували ворога. Все було, як і у всіх диспозиціях, прекрасно придумано, і, як і за всіма диспозиціям, жодна колона не прийшла свого часу і на своє місце.

Коли диспозиція була готова в належній кількості примірників, був покликаний офіцер і посланий до Єрмолова, щоб передати йому папери для виконання. Молодий кавалергардський офіцер, ординарець Кутузова, задоволений важливістю даного йому доручення, відправився на квартиру Єрмолова.

— Поїхали, — відповідав денщик Єрмолова. Кавалергардський офіцер пішов до генерала, у якого часто бував Єрмолов.

— Ні, і генерала немає.

Кавалергардський офіцер, сівши верхи, поїхав до іншого.

— Нема, поїхали.

"Як би мені не відповідати за зволікання! Ось прикрощі! " — думав офіцер. Він об'їздив цілий табір. Хто говорив, що бачили, як Єрмолов проїхав з іншими генералами кудись, хто говорив, що він, мабуть, знову вдома. Офіцер, не обідаючи, нишпорив до шести годин вечора. Ніде Єрмолова не було і ніхто не знав, де він був. Офіцер нашвидку перекусив у товариша і поїхав знову в авангард до Милорадовича. Милорадовича не було теж вдома, але тут йому сказали, що Милорадович на балу у генерала Кикіна, що, мабуть, і Єрмолов там.

— Та де ж це?

— А он, в Єчкінім, — сказав козацький офіцер, вказуючи на далекий поміщицький будинок.

— Та як же там, за ланцюгом?

— Вислали два полки наших в ланцюг, там нині такий гульня йде, біда! Дві музики, три хори піснярів.

Офіцер поїхав за ланцюг до Єчкіна. Здалеку ще, під'їжджаючи до будинку, він почув дружні, веселі звуки танцювальної солдатської пісні.

По-олузя-а-ах ... по-олузях! .. " — з присвистом і з торбаном чулося йому, зрідка заглушаємо криком голосів. Офіцеру і весело стало на душі від цих звуків, але разом з тим і страшно за те, що він винен, так довго не передавши важливого, дорученого йому наказу. Була уже дев'ята година. Він зліз з коня і увійшов на ганок і в передню великого, що зберігся в цілості поміщицького будинку, що знаходився між росіянами і французами. У буфетної і в передній метушилися лакеї з винами і стравами. Під вікнами стояли піснярі. Офіцера ввели в двері, і він побачив раптом всіх разом найважливіших генералів армії, в тому числі і велику, помітну фігуру Єрмолова. Всі генерали були в розстебнутих сурдутах, з червоними, жвавими обличчями і голосно сміялися, стоячи півколом. В середині зали красивий невисокий генерал з червоним обличчям жваво і спритно виробляв тропака.

— Ха, ха, ха! Ай да Микола Іванович! ха, ха, ха! ..

Офіцер відчував, що, входячи в цю хвилину з важливим наказом, він робиться подвійно винен, і він хотів почекати; але один з генералів побачив його і, дізнавшись, навіщо він, сказав Єрмолову. Єрмолов з похмурим обличчям вийшов до офіцера і, вислухавши, взяв від нього папір, нічого не сказавши йому.

— Ти думаєш, це ненавмисно він поїхав? — сказав в цей вечір штабний товариш кавалергардського офіцера про Єрмолова. — Це штуки, це все навмисне. Коновніцина підкотити. Подивися, завтра каша яка буде!

Глава 5

На другий день, рано вранці, старий Кутузов встав, помолився богу, одягнувся і з неприємною свідомістю того, що він повинен керувати боєм, якого він не схвалював, сів у коляску і виїхав з Леташевки, в п'яти верстах позаду Тарутина, до того місця, де повинні були бути зібрані наступаючі колони. Кутузов їхав, засинаючи і прокидаючись і прислухаючись, чи немає праворуч пострілів, чи не починалися сутички? Але все ще було тихо. Тільки поставав світанок сирого і похмурого осіннього дня. Під'їжджаючи до Тарутина, Кутузов помітив кавалеристів, що вели на водопій коней через дорогу, по якій їхала коляска. Кутузов придивився до них, зупинив коляску і запитав, якого полку? Кавалеристи були з тієї колони, яка повинна була бути вже далеко попереду в засідці. "Помилка, може бути", — подумав старий головнокомандувач. Але, проїхавши ще далі, Кутузов побачив піхотні полки, рушниці в козлах, солдат за кашею і з дровами, в підштаниках. Покликали офіцера. Офіцер доповів, що ніякого наказу про виступ не було.

— Як не б ... — почав Кутузов, але одразу ж замовк і наказав покликати до себе старшого офіцера. Вилізши з коляски, опустивши голову і важко дихаючи, мовчки чекаючи, ходив він туди й сюди. Коли з'явився зажаданий офіцер генерального штабу Ейхен, Кутузов почервонів не тому, що цей офіцер був виною помилки, але від того, що він був гідний предмет для вираження гніву. І, трясучись, задихаючись, старий чоловік, прийшовши в той стан сказу, в який він в змозі був приходити, коли валявся по землі від гніву, він накинувся на Ейхена, погрожуючи руками, кричачи і лаючись непристойними словами. Іншого, що підвернувся, капітана Брозіна, ні в чому не винуватого, чекала та ж доля.

— Це що за каналія ще? Розстріляти мерзотників! — хрипко кричав він, махаючи руками і хитаючись. Він відчував фізичне страждання. Він, головнокомандувач, ясновельможний, якого всі запевняють, що ніхто ніколи не мав в Росії такої влади, як він, він поставлений в це положення — піднятий на сміх перед усією армією. "Даремно так клопотав молитися про нинішній день, марно не спав ніч і все обмірковував! — думав він про самого себе. — Коли був хлопчиськом-офіцером, ніхто б не смів так посміятися наді мною ... А тепер! " Він відчував фізичне страждання, як від тілесного покарання, і не міг не висловлювати його гнівними і страдницькими криками; але скоро сили його ослабли, і він, озираючись, відчуваючи, що він багато наговорив нехорошого, сів у коляску і мовчки поїхав назад.

Вихлюпнувшись, гнів вже не повертався більше, і Кутузов, слабо кліпаючи очима,

вислуховував виправдання і слова захисту (Єрмолов сам не з'являвся до нього до іншого дня) і наполягання Бенігсена, Коновніцина і Толя про те, щоб той же невдалий рух зробити на інший день. І Кутузов мав знову погодитися.

Глава 6

На другий день війська з вечора зібралися в призначених місцях і вночі виступили. Була осіння ніч з чорно-лілуватими хмарами, але без дощу. Земля була волога, але грязюки не було, і війська йшли без шуму, тільки слабо чути було зрідка бренькання артилерії. Заборонили розмовляти голосно, курити люльки, висікати вогонь; коней утримували від іржання. Таємничість підприємства збільшувала його привабливість. Люди йшли весело. Деякі колони зупинилися, поставили рушниці в козли і вляглися на холодній землі, вважаючи, що вони прийшли туди, куди треба було; деякі (більшість) колони йшли цілу ніч і, очевидно, зайшли не туди, куди їм треба було.

Граф Орлов-Денисов з козаками (самий незначний загін з усіх інших) один потрапив на своє місце і в свій час. Загін цей зупинився біля краю узлісся, на стежці з села Стромилове в Дмитрівське.

Перед зорею графа Орлова, що задрімав, розбудили. Привели перебіжчика з французького табору. Це був польський унтер-офіцер корпусу Понятовського. Унтер-офіцер цей по-польськи пояснив, що він перейшов тому, що його образили по службі, що йому давно б пора бути офіцером, що він хоробріший всіх і тому кинув їх і хоче їх покарати. Він говорив, що Мюрат ночує за милю від них і що, якщо йому дадуть сто чоловік конвою, він живцем візьме його. Граф Орлов-Денисов порадився з своїми товаришами. Пропозиція була надто принадна, щоб відмовитися. Всі викликалися їхати, всі радили спробувати. Після багатьох суперечок і міркувань генерал-майор Греков з двома козацькими полками зважився їхати з унтер-офіцером.

— Ну пам'ятай же, — сказав граф Орлов-Денисов унтер-офіцера, відпускаючи його, — в разі ти збрехав, я тебе велю повісити, як собаку, а правда — сто червінців.

Унтер-офіцер з рішучим виглядом не відповідав на ці слова, сів верхи і поїхав з Грековим, що швидко зібрався. Вони зникли в лісі. Граф Орлов, щулячись від свіжості ранку, який починав світитися, схвильований тим, що їм затіяно на свою відповідальність, провівши Грекова, вийшов з лісу і став оглядати ворожий табір, який оманливе виднівся тепер в світлі розпочатого ранку і догораючих багать. Праворуч від графа Орлова-Денисова, по відкритому схилу, повинні були показатися наші колони. Граф Орлов дивився туди; але незважаючи на те, що здалеку вони були б помітні, колон цих не було видно. У французькому таборі, як здалося графу Орлову-Денисову, і особливо за словами його дуже пильного ад'ютанта, починали ворухитися.

— Ах, справді, пізно, — сказав граф Орлов, подивившись на табір. Йому раптом, як це часто буває, після того як людини, якій ми повіримо, немає більше перед очима, йому раптом зовсім ясно і очевидно стало, що унтер-офіцер цей обманщик, що він набрехав і тільки зіпсує всю справу атаки відсутністю цих двох полків, які він заведе бог знає куди. Чи можна з такої маси військ вихопити головнокомандувача?

— Далебі, він бреше, цей шельма, — сказав граф.

— Можна повернути, — сказав один з свити, який відчув так само, як і граф Орлов-Денисов, недовіру до підприємства, коли подивився на табір.

— А? Справді? .. як ви думаєте, чи залишити? Чи ні?

— Накажете повернути?

— Вертай, вертай! — раптом рішуче сказав граф Орлов, дивлячись на годинник, — пізно буде, зовсім видно.

І ад'ютант поскакав лісом за Грековим. Коли Греков повернувся, граф Орлов-Денисов, схвилюваний і цієї скасованої спробою, і марним очікуванням піхотних колон, які все не показувалися, і близькістю ворога (всі люди його загону відчували те саме), вирішив наступати.

Пошепки скомандував він: "Сідай!" Розподілилися, перехрестилися ...

— З Богом!

"Урааааа!" — зашуміло по лісі, і, одна сотня за одною, як з мішка висипаючись, полетіли весело козаки з своїми дротиками напереваги, через струмок до табору.

Один відчайдушний, переляканий крик першого француза, що побачив козаків — і все, що було в таборі, неодягнене, спросоння кинуло гармати, рушниці, коней і побігло куди попало.

Якщо б козаки переслідували французів, не звертаючи уваги на те, що було позаду і навколо них, вони взяли б і Мюрата, і все, що тут було. Начальники і хотіли цього. Але не можна було зрушити з місця козаків, коли вони дісталися до здобичі і полонених. Команди ніхто не слухав. Взято було відразу тисяча п'ятсот чоловік полонених, тридцять вісім гармат, прапори і, що найважливіше для козаків, коні, сідла, ковдри і різні предмети. З усім цим треба було обійтися, прибрати до рук полонених, гармати, поділити здобич, покричати, навіть побитися між собою: всім цим зайнялися козаки.

Французи, які не переслідувані більше, стали потроху отямилась, зібралися командами і почали стріляти. Орлов-Денисов очікував все колони і не наступав далі.

Тим часом по диспозиції: "перша колона йде" ["die erste Colonne marschier" (нім.)] і т. д., піхотні війська колон, що запізналися, якими командував Бенігсен і керував Толь, виступили як слід і, як завжди буває, прийшли кудись, але тільки не туди, куди їм було призначено. Як і завжди буває, люди, що вийшли весело, стали зупинятися; почулося невдоволення, свідомість плутанини, рушили кудись назад. Проскакав, ад'ютанти і генерали кричали, сердилися, сварилися, говорили, що зовсім не туди і запізналися, когось лаяли і т. д., і нарешті, всі махнули рукою і пішли тільки з тим, щоб йти куди-небудь. "Куди-небудь та прийдемо!" І дійсно, прийшли, але не туди, а деякі туди, але спізналися так, що прийшли без будь-якої користі, тільки для того, щоб в них стріляли. Толь, який в цій битві грав роль Вейротера в Аустерлицькому, старанно скакав з місця на місце і всюди знаходив все навиворіт. Так він наскочив на корпус Багговута в лісі, коли вже було зовсім світло, а корпус цей давно вже повинен був бути там, з Орловим-Денисовим. Схвилюваний, засмучений невдачею і вважаючи, що хто-небудь винен в цьому, Толь під'їхав до корпусного командира і строго став докоряти йому, кажучи, що за це розстріляти слід. Багговут, старий, бойовий, спокійний генерал,

теж змучений усіма зупинками, плутаниною, протиріччями, на подив усіх, абсолютно противно своєму характеру, оскаженів і наговорив неприємних речей Толю.

— Я уроків приймати ні від кого не хочу, а вмирати з своїми солдатами вмію не гірше іншого, — сказав він і з однієї дивізією пішов вперед.

Вийшовши на поле під французькі постріли, схвильований і хоробрий Багговут, не тямлячи того, корисний або марний його вступ у справу тепер, і з однієї дивізією, пішов прямо і повів свої війська під постріли. Небезпека, ядра, кулі були те саме, що потрібно йому було в його гнівному настрої. Одна з перших куль вбила його, такі кулі вбили багатьох солдатів. І дивізія його постояла деякий час без користі під вогнем.

Глава 7

Тим часом з фронту інша колона мала напасти на французів, але при цій колоні був Кутузов. Він знав добре, що нічого, крім плутанини, не вийде з цієї проти його волі розпочатої битви, і, наскільки то було в його владі, утримував війська. Він не рухався.

Кутузов мовчки їхав на своїй сіренькій конячці, ліниво відповідаючи на пропозиції атакувати.

— У вас все на язику атакувати, а не бачите, що ми не вміємо робити складних маневрів, — сказав він Милорадовичу, який просився вперед.

— Не вміли вранці взяти живцем Мюрата і прийти вчасно на місце: тепер нічого робити! — відповідав він іншому.

Коли Кутузову доповіли, що в тилу французів, де, за повідомленнями козаків, перш нікого не було, тепер було два батальйони поляків, він покосився назад на Єрмолова (він з ним не говорив ще з учорашнього дня).

— Ось просять наступу, пропонують різні проекти, а трохи приступиш до справи, нічого не готово, і попереджений ворог проводить свої заходи.

Єрмолов примружив очі і злегка посміхнувся, почувши ці слова. Він зрозумів, що для нього гроза пройшла і що Кутузов обмежиться цим натяком.

— Це він на мій рахунок бавиться, — тихо сказав Єрмолов, штовхнувши коліном Раєвського, що стояв біля нього.

Незабаром після цього Єрмолов висунувся вперед до Кутузову і шанобливо доповів:

— Час не втрачено, ваша світлість, ворог не пішов. Якщо накажете наступати? А то гвардія і диму не побачить.

Кутузов нічого не сказав, але коли йому донесли, що війська Мюрата відступають, він наказав наступ; але через кожні сто кроків зупинявся на три чверті години.

Вся битва складалася тільки в тому, що зробили козаки Орлова-Денисова; інші війська лише марно втратили кілька сотень людей.

Внаслідок цієї битви Кутузов отримав алмазний знак, Бенигсен теж алмази і сто тисяч рублів, інші, за чинами відповідно, отримали теж багато приємного, і після цієї битви зроблені ще нові переміщення в штабі.

"Ось як у нас завжди робиться, все навиворіт!" — говорили після Тарутинської битви російські офіцери і генерали, — точно так само, як і кажуть тепер, даючи відчувати, що хтось там дурний робить так, навпаки, а ми б не так зробили. Але люди,

що говорять так, або не знають справи, про яке говорять, або навмисне обманюють себе. Будь-як зіткнення — Тарутинське, Бородинське, Аустерлицьке — всяке відбувається не так, як припускали його розпорядники. Це є істотна умова.

Незліченна кількість вільних сил (бо ніде людина не буває вільніше, як під час битви, де справа йде про життя і смерть) впливає на напрямок битви, і цей напрямок ніколи не може бути відомо вперед і ніколи не збігається з напрямком якої-небудь однієї сили.

Якщо багато сил, одночасно і різноманітно спрямованих, діють на яке-небудь тіло, то напрямок руху цього тіла не може збігатися з жодною з сил; а буде завжди середнє, найкоротший напрямок, те, що в механіці виражається діагоналлю паралелограма сил.

Якщо в описах істориків, особливо французьких, ми знаходимо, що у них війни і битви виконуються по вперед означеному плану, то єдиний висновок, який ми можемо зробити з цього, полягає в тому, що описи ці неправильні.

Тарутинське зіткнення, очевидно, не досягло тієї мети, яку мав на увазі Толь: по порядку ввести по диспозиції в справу війська, і тієї, яку міг мати граф Орлов; взяти в полон Мюрата, або цілі миттєвого винищення всього корпусу, яку могли мати Бенігсен і інші особи, або цілі офіцера, який бажав потрапити в справу і відзначитися, або козака, який хотів придбати більше здобичі, ніж він придбав, і т. д. Але, якщо метою було те, що дійсно відбулося, і те, що для всіх російських людей тоді було спільним бажанням (вигнання французів з Росії і знищення їх армії), то буде абсолютно ясно, що Тарутинський бій, саме внаслідок його невідповідності, було те саме, що було потрібно в той період кампанії. Важко і неможливо придумати якийсь результат цієї битви, більш доцільний, ніж той, який вона мала. При найменшому напрузі, при найбільшій плутанині і при самій нікчемній втраті були отримані найбільші результати на всю кампанію, був зроблений перехід від відступу до наступу, була викрита слабкість французів і був даний той поштовх, якого тільки і чекало наполеонівське військо щоб розпочати втечу.

Глава 8

Наполеон вступає в Москву після блискучої перемоги *de la Moskowa*; сумніву в перемозі не може бути, тому що поле битви залишається за французами. Росіяни відступають і віддають столицю. Москва, наповнена провіантом, зброєю, снарядами і незліченними багатствами, — в руках Наполеона. Російське військо, вдвічі слабше французького, впродовж місяця не робить жодної спроби нападу. Положення Наполеона найблисучіше. Для того, щоб подвійними силами навалитися на залишки російської армії і винищити її, для того, щоб вимовити пристойний мир або, в разі незгоди, зробити загрозливий рух на Петербург, для того, щоб навіть, в разі невдачі, повернутися до Смоленська або до Вільно, або залишитися в Москві, — для того, одним словом, щоб утримати те блискуче становище, в якому знаходилося в той час французьке військо, здавалося б, не потрібно особливої геніальності. Для цього потрібно було зробити найпростіше і найлегше: не допустити війська до грабежу, заготовити зимовий одяг, якого вистачило б в Москві на всю армію, і правильно зібрати

провіант всьому війську, що знаходився в Москві більш ніж на півроку (за показаннями французьких істориків). Наполеон, цей геніальніший з геніїв і який мав владу управляти армією, як стверджують історики, нічого не зробив цього.

Він не тільки не зробив нічого цього, але, навиворіт, вжив своє всевладдя на те, щоб з усіх шляхів діяльності, що видавалися йому, облюбувати те, що було дурніше і згубніше за все. З усього, що міг зробити Наполеон: зимувати в Москві, йти на Петербург, йти на Нижній Новгород, йти назад, північніше або південніше, тим шляхом, яким пішов потім Кутузов, — ну що б не вигадати, дурніше і гіршого того, що зробив Наполеон, тобто залишатися до жовтня в Москві, дозволяючи військам обдирати місто, потім, вагаючись, залишити або не залишити гарнізон, вийти з Москви, підійти до Кутузова, не почати битви, піти вправо, дійти до Малого Ярославця, знову не зазнавши випадковості пробитися, піти не по тій дорозі, по якій пішов Кутузов, а піти назад на Можайськ і по розореній Смоленській дорозі, — дурніше цього, гіршого для війська нічого не можна було придумати, як то і показали наслідки. Нехай самі вправні стратеги придумують, уявивши собі, що мета Наполеона полягала в тому, щоб погубити свою армію, придумують інший ряд дій, який би з такою ж переконливістю і незалежністю від усього того, що б не зробили російські війська, знищив би так абсолютно всю французьку армію, як те, що зробив Наполеон.

Геніальний Наполеон зробив це. Але сказати, що Наполеон знищив свою армію тому, що він хотів цього, або тому, що він був дуже безталанний, було б точно так же несправедливо, як сказати, що Наполеон довів свої війська до Москви тому, що він хотів цього, і тому, що він був дуже розумний і геніальний.

В тому і іншому випадку особиста діяльність його, що не мала більше сили, ніж особиста діяльність кожного солдата, тільки збігалася з тими законами, за якими відбувалося явище.

Абсолютно помилково (тільки тому, що результати не реабілітували діяльності Наполеона) представляють нам історики сили Наполеона ослабленими в Москві. Він, точно так же, як і раніше, як і після, в 13-му році, вживав все своє вміння і сили на те, щоб зробити найліпше для себе і своєї армії. Діяльність Наполеона за цей час не менш дивна, ніж в Єгипті, в Італії, в Австрії і в Пруссії. Ми не відаємо вірно про те, в якій мірі була дійсна геніальність Наполеона в Єгипті, де сорок століть зазиралися на його велич, тому що ці всі грандіозні подвиги описані нам тільки французами. Ми не можемо вірно судити про його геніальність в Австрії і Пруссії, так як дані про його діяльність там повинні черпати з французьких і німецьких джерел; а незбагненна задача в полон корпусів без боїв і фортець без облоги повинна схилити німців до визнання геніальності як до єдиного пояснення тієї війни, яка велася в Німеччині. Але нам визнавати його геніальність, щоб замовчати свій сором, слава Богу, немає причини. Ми заплатили за те, щоб мати право просто і прямо дивитися на справу, і ми не поступимося цього права.

Діяльність його в Москві так само дивна і геніальна, як і всюди. Накази за наказами та плани за планами виходять з нього з часу його вступу в Москву і до вибуття з неї.

Відсутність жителів і депутації і сама пожежа Москви не бентежать його. Він не випускає з уваги ні блага своєї армії, ні дій ворога, ні блага народів Росії, ні управління долами Парижа, ні дипломатичних міркувань про майбутні умови миру.

Глава 9

У військовому відношенні, негайно по вступі в Москву, Наполеон строго наказує генералу Себастьяні стежити за рухами російської армії, розсилає корпуси по різних дорогах і Мюрату наказує знайти Кутузова. Потім він дбайливо розпоряджається про укріплення Кремля; потім робить неперевершений план наступної кампанії по всій карті Росії. Відносно дипломатичного, Наполеон запрошує до себе пограбованого і обірваного капітана Яковлева, який не знає, як вибратися з Москви, детально повідує йому всю свою політику і свою великодушність і, настрочивши листа до імператора Олександра, в якому він вважає своїм обов'язком оповістити своєму другові і брату, що Ростопчин недобре розпорядився в Москві, він відправляє Яковлева в Петербург. Сформулювавши так само докладно свої види і великодушність перед Туттолміним, він і цього дідка відправляє в Петербург для переговорів.

У відношенні юридичному, негайно ж після пожеж, велено розшукати винних і покарати їх. І лиходій Ростопчин покараний тим, що велено спалити його хорони

У відношенні адміністративному, Москві дарована конституція, заснований муніципалітет і оприлюднено наступне:

"Жителі Москви!

Нещастя ваші жорстокі, але його величність імператор і король хоче пересікти їх протікання. Грізні приклади вас навчили, яким чином він карає непокору і злодіяння. Суворі заходи ужиті, щоб припинити безлад і повернути загальну безпеку. Вітчизняна адміністрація, обрана з вас самих, складати буде ваш муніципалітет або градське правління. Воно буде піклуватися про вас, про ваші потреби, про вашу користь. Члени оного відрізняються червоною стрічкою, яку будуть носити через плече, а градський голова матиме понад оного білий пояс. Але, за винятком часу виконання посади їх, вони будуть мати тільки червону стрічку навколо лівої руки.

Городову поліцію улаштовано по попередньому стану, а через її діяльність вже кращий існує порядок. Уряд призначив двох генеральних комісарів, або поліцмейстерів, і двадцять комісарів, або частинних приставів, поставлених у всіх частинах міста. Ви їх впізнаєте по білій стрічці, яку будуть вони носити навколо лівої руки. Деякі церкви різного віросповідання відкриті, і в них безперешкодно відправляється божественна служба. Ваші співгромадяни повертаються щодня до своїх осель, і дані накази, щоб вони в них знаходили допомогу і заступництво, які належать по лиху. Ось такі засоби, які уряд вжив, щоб повернути порядок і полегшити ваше становище; але, щоб досягти до того, потрібно, щоб ви з ним з'єднали ваші старання, щоб забули, якщо можна, ваші нещастя, які зазнали, віддавшись надії на не настільки жорстоку долю; будьте впевнені, що неминуча і ганебна смерть чекає на тих, котрі ризикнуть на ваші особи і залишки вашого майна, а наостанок і не сумнівалися, що оні будуть збережені, бо така є воля най величного і справедливійшого з усіх монархів.

Солдати і жителі, якої б ви нації не були! Відновіть публічну довіру, джерело щастя держави, живіть, як брати, надайте взаємно один одному допомогу і заступництво, з'єднаєтеся, щоб спростувати наміри зломислячих, коріться військовим і цивільним начальствам, і скоро ваші сльози текти перестануть ".

Відносно продовольства війська, Наполеон наказав усім військам по черзі ходити в Москву мародерствувати [*a la maraude*] для заготовлення собі провіанту, так, щоб таким чином армія була забезпечена на майбутнє час.

У релігійному відношенні, Наполеон наказав привести назад попів [*ramener les popes*] і відновити служіння в церквах.

У торговому відношенні і для продовольства армії було розвішано всюди наступне:

ПРОГОЛОШЕННЯ

"Ви, спокійні московські жителі, мастерові і робочі люди, яких нещастя видалило з міста, і ви, розсіяні хлібороби, яких безпідставний страх ще затримує в полях, слухайте! Тиша повертається в цю столицю, і порядок в ній відновлюється. Ваші земляки виходять сміливо зі своїх сховищ, бачачи, що їх поважають. Будь-яке насильство, вчинене проти їх і їх власності, негайно карається. Його величність імператор і король їх протегує і між вами нікого не вважає за своїх ворогів, крім тих, котрі не слухалися його велінням. Він хоче припинити ваші нещастя і повернути вас вашим дворам і вашим родинам. Відповідайте ж його благодійним намірам і приходьте до нас без будь-якої небезпеки.

Жителі! Повертайтеся з довірою у ваші оселі: ви скоро знайдете способи задовольнити ваші потреби! Ремісники і працьовиті мастерові! Приходьте назад до вашого рукоділля: дома, крамниці, охоронні караули вас очікують, а за вашу роботу отримаєте належну вам плату! І ви, нарешті, селяни, виходьте з лісів, куди від жаху втекли, повертайтеся без страху в ваші хати, в точному запевненні, що знайдете захист. Лабази засновані в місті, куди селяни можуть привозити зайві свої запаси і земельні рослини.

Уряд прийняв наступні заходи, щоб забезпечити їм вільний продаж: 1) Вважаючи від цього числа, селяни, хлібороби і ті, що живуть в околицях Москви можуть без будь-якої небезпеки привозити в місто свої припаси, якого б роду не були, в двох призначених лабазах, тобто на Мохову і в Охотний ряд. 2) Оні продовольства будуть купуватися у них за такою ціною, на яку покупець і продавець погодяться між собою; але якщо продавець не отримає необхідну йому справедливую ціну, то вільний буде повезти їх назад у своє село, в чому ніхто йому ні в якому разі перешкоджати не може. 3) Кожна неділя і середа призначені щотижня для великих торгових днів; для того достатню кількість військ буде розставлено по вівторках і суботах на всіх великих дорогах, в такій відстані від міста, щоб захищати ті обози. 4) Такі ж заходи будуть прийняті, щоб на зворотному шляху селянам з їх возами і кіньми не було перешкоди. 5) Негайно засоби вжиті будуть для відновлення звичайних торгів. Жителі міста і сіл, і ви, працівники та робітники, який би ви нації не були! Вас просять виконувати батьківські наміри його величності імператора і короля і сприяти з ним до загального

благополуччя. Несіть до його стоп повагу і довіру і не зволікайте з'єднатися з нами! "

Відносно підняття духу війська і народу, безперестанку робилися огляди, роздавалися нагороди. Імператор роз'їжджав верхи по вулицях і втішав жителів; і, незважаючи на всю заклопотаність державними справами, сам відвідав засновані за його наказом театри.

Відносно благодійності, кращої доблесті монархів, Наполеон робив теж все, що від нього залежало. На богоугодних закладах він велів надписати Будинок моєї матері [Maison de ma mere], поєднуючи цим актом ніжне синівське почуття з величчю чесноти монарха. Він відвідав Виховний будинок і, давши поцілувати свої білі руки врятованим ним сиротам, милостиво розмовляв з Тутолмінім. Потім, по красномовному викладу Т'єра, він велів роздати платню своїм військам російськими, зробленими ним, фальшивими грошима. Прославляючи вживання цих заходів дією, гідною його і французької армії, він наказав роздати допомогу погорілим. Але, так як їстівні припаси були надміру дорогі для того, щоб давати їх людям чужої землі і здебільшого вороже налаштованим, Наполеон вважав найкращим дати їм грошей, щоб вони добували собі продовольство на стороні; і він наказав наділяти їх паперовими рублями [Relevant l'emploi de ces moyens par un acte digne de lui et de l'armee Francaise, il fit distribuer des secours aux incendies. Mais les vivres etant trop precieux pour etre donnees a des etrangers la plupart ennemis, Napoleon aima mieux leur fournir de l'argent afin qu'ils se fournissent au dehors, et il leur fit distribuer des roubles papiers..]

Відносно дисципліни армії, безперестанку видавалися накази про строгі стягнення за невиконання обов'язку служби і про припинення грабунку.

Глава 10

Але дивна річ, всі ці розпорядження, турботи і плани, що були зовсім не гірше інших, що видаються в подібних же випадках, не торкалися суті справи, а, як стрілки циферблата в годиннику, відділеного від механізму, крутилися довільно і безцільно, не захоплюючи коліс.

У військовому відношенні, геніальний план кампанії, про який Т'єр говорить: геній його ніколи не винаходив нічого глибшого, більш вправного і більш дивного [que son genie n'avait jamais rien imagine de plus profond, de plus habile et de plus admirable] і щодо якого Т'єр, вступаючи в полеміку з паном Феном, доводить, що складання цього геніального плану має бути віднесено не до 4-го, а до 15-го жовтня, план цей ніколи не був і не міг бути виконаний, тому що нічого не мав близького до дійсності. Укріплення Кремля, для якого треба було зрити мечеть [la Mosquee] (так Наполеон назвав церкву Василя Блаженного), виявилось абсолютно марним. Підведення мін під Кремлем тільки сприяло виконанню бажання імператора при виході з Москви, щоб Кремль був підірваний, тобто щоб була побита та підлога, об яку забилася дитина. Переслідування російської армії, яке так переймало Наполеона, представило нечуване явище. Французькі воєначальники втратили шістдесятитисячну російську армію, і тільки, за словами Т'єра, мистецтву і, здається, теж геніальності Мюрата вдалося знайти, як шпильку, цю шістдесятитисячну російську армію.

У дипломатичному відношенні, всі доводи Наполеона про свої великодушності і справедливості, і перед Тутолміним, і перед Яковлевим, стурбованим переважно придбанням шинелі і воза, виявилися марні: Олександр не прийняв цих послів і не відповідав на їх посольство.

У відношенні юридичному, після страти мнимих паліїв згоріла інша половина Москви.

У відношенні адміністративному, установа муніципалітету не зупинило грабежу і принесло тільки користь деяким особам, які брали участь в цьому муніципалітеті і, під приводом дотримання порядку, грабували Москву або зберігало своє від грабежу.

У відношенні релігійному, справа так легко влаштована в Єгипті за допомогою відвідування мечеті, тут не принесло ніяких результатів. Два або три священики, знайдені в Москві, спробували виконати волю Наполеона, але одного з них по щоках прибив французький солдат під час служби, а про іншого доносив наступне французький чиновник: "Священик, якого я знайшов і запросив почати служити обідню, вичистив і замкнув церкву. В ту ж ніч прийшли знову ламати двері і замки, рвати книжки і робити інші безпорядки ". ["Le pretre, que j'avais decouvert et invite a recommencer a dire la messe, a nettoye et ferme l'eglise. Cette nuit on est venu de nouveau enfoncer les portes, casser les cadenas, déchirer les livres et commettre d'autres desordres ".]

У торговому відношенні, на проголошення працюючим ремісникам і всім селянам не було ніякої відповіді. Працюючих ремісників не було, а селяни ловили тих комісарів, які занадто далеко заїжджали з цим проголошенням, і вбивали їх.

Відносно звеселення народу і війська театрами, справа точно так само не вдалося. Засновані в Кремлі і в будинку Познякова театри негайно ж закрилися, бо пограбували актрис і акторів.

Благодійність і та не принесла бажаних результатів. Фальшиві і не фальшиві асигнації наповнювали Москву і не мали ціни. Для французів, які збирали здобич, потрібно було тільки золото. Не тільки фальшиві асигнації, які Наполеон так милостиво роздавав нещасним, не мали ціни, але срібло віддавалася нижче своєї вартості за золото.

Але найдивовижніше явище недійсності вищих розпоряджень в той час було намагання Наполеона зупинити грабежі і відновити дисципліну.

Ось що рапортували чини армії.

"Грабежі тривають в місті, незважаючи на веління припинити їх. Порядок ще не відновлений, і немає жодного купця, що відправляє торгівлю законним чином. Тільки маркітанти дозволяють собі продавати, та й то награвовані речі ".

"Частина мого округу продовжує піддаватися грабежу солдатів 3-го корпусу, які не задовольняються тим, що віднімають убоге надбання нещасних жителів, які поховалися в підвали, але ще і з жорстокістю завдають їм рани шаблями, як я сам багато разів бачив".

"Нічого нового, тільки що солдати дозволяють собі грабувати і красти. 9 жовтня ".

"Крадіжки і грабіж тривають. Існує зграя злодіїв в нашій ділянці, яку треба буде зупинити сильними заходами. 11 жовтня"

["La partie de mon arrondissement continue a etre en proie au pillage des soldats du 3 corps, qui, non contents d'arracher aux malheureux refugies dans des souterrains le peu qui leur reste, ont meme la ferocite de les blesser a coups de sabre, comme j'en ai vu plusieurs exemples ".

"Rien de nouveau outre que les soldats se permettent de voler et de piller. Le 9 octobre ".

"Le vol et le pillage continuent. Il y a une bande de voleurs dans notre district qu'il faudra faire arreter par de fortes gardes. Le 11 octobre ".]

·
"Імператор надзвичайно незадоволений, що, незважаючи на суворі накази зупинити грабіж, тільки і видно загони гвардійських мародерів, що повертаються в Кремль. У старій гвардії заворушення і грабіж сильніше, ніж коли-небудь, поновилися вчора, в останню ніч і сьогодні. З співчуттям бачить імператор, що добірні солдати, призначені охороняти його особу, які повинні подавати приклад підпорядкованості, до такої міри простягають непослух, що розбивають льохи і магазини, заготовлені для армії. Інші принизились до того, що не послухали вартових і караульних офіцерів, лаяли їх і били ".

"Обер-церемоніймейстер палацу сильно скаржиться на те, що, незважаючи на всі заборони, солдати продовжують ходити на хвилинку у всіх дворах і навіть під вікнами імператора". [

"Le grand marechal du palais se plaint vivement, — писав губернатор, — que malgre les defenses reiterees, les soldats continuent a faire leurs besoins dans toutes les cours et meme jusque sous les fenetres de l'Empereur".]

Військо це, як розбещене стадо, топчучи під ногами той корм, який міг би врятувати його від голодної смерті, розпадалося і гинуло з кожним днем зайвого перебування в Москві.

Але воно не рухалося.

Воно побігло тільки тоді, коли його раптом охопив панічний страх, вироблений перехопленнями обозів по Смоленській дорозі і Тарутинським боем. Ця ж сама звістка про Тарутинську битву, несподівано на огляді отримана Наполеоном, викликала в ньому бажання покарати росіян, як каже Т'єр, і він віддав наказ про виступ, якого вимагало все військо.

Тікаючи з Москви, люди цього війська захопили з собою все, що було награвоване. Наполеон теж відвозив з собою свій власний скарб [tresor]. Побачивши обоз, що захаращував армію. Наполеон жажнувся (як каже Т'єр). Але він, з своєю досвідченістю війни, не велів спалити всі зайві вози, як він це зробив з возами маршала, підходячи до Москви, але він подивився на ці коляски і карети, в яких їхали солдати, і сказав, що це дуже добре, що екіпажі ці використовуються для провіанту, хворих і поранених.

Положення всього війська було подібно положенню пораненої тварини, яка

відчуває свою погибель і не знає, що вона робить. Вивчати вправні маневри Наполеона і його війська і його цілі з часу вступу в Москву і до знищення цього війська — все одно, що вивчати значення передсмертних стрибків і судом смертельно пораненої тварини. Дуже часто підранена звірина, зачувши шурхіт, кидається на постріл на мисливця, біжить вперед, назад і сама прискорює свій кінець. Те ж саме робив Наполеон під тиском всього його війська. Шерех Тарутинської битви злякав звіра, і він кинувся вперед на постріл, добіг до мисливця, повернувся назад, знову вперед, знову назад і, нарешті, як всякий звір, побіг назад, по самому невідганному, небезпечному шляху, але по знайомому, старому сліду.

Наполеон, що представляється нам керівником всього цього руху (як диким представлялася фігура, вирізана на носі корабля, силою, яка керує кораблем), Наполеон під весь цей час своєї діяльності був подібний до дитини, яка, тримаючись за стрічки, прив'язані всередині карети, уявляє, що вона править.

Глава 11

6-го жовтня, рано вранці, П'єр вийшов з балагану і, повернувшись назад, зупинився біля дверей, граючи з довгим, на коротких кривих ніжках, ліловим песиком, який крутився біля нього. Собачка ця жила у них в балагані, ночуючи з Каратаєвим, але іноді ходила кудись в місто і знову поверталася. Вона, ймовірно, ніколи нікому не належала, і тепер вона була нічиєю і не мала ніякої назви. Французи звали її Азор, солдат-казкар кликав її Фемгалкой, Каратаєв і інші звали її Сірою, іноді Звислою. Неналежність її нікому і відсутність імені та навіть породи, навіть певного кольору, здавалося, анітрохи не тривожило бузкову собачку. Пишний хвіст ломакою твердо і кругло стояв догори, криві ноги служили їй так добре, що часто вона, як би нехтуючи вживанням всіх чотирьох ніг, піднімала граціозно одну задню і дуже спритно і скоро бігла на трьох лапах. Все для неї було предметом задоволення. То, вищаючи від радості, вона валялася на спині, то грілася на сонці з задумливим і значним видом, то гуляла, граючи з тріскою або соломинкою.

Вбрання П'єра тепер складалося з брудної продертої сорочки, єдиного залишку його колишнього одягу, солдатських штанів, зав'язаних для тепла мотузочками на щиколотках за порадою Каратаєва, з каптана і мужицької шапки. П'єр дуже змінився фізично в цей час. Він не здавався вже товстий, хоча і мав все той же вид крупності і сили, спадкової в їх породі. Борода і вуса обросли нижню частину обличчя; відросле заплутане волосся на голові, наповнене вошами, кучерявилися тепер шапкою. Вираз очей був твердий, спокійний і жваво-готовий, таким, якого ніколи не мав раніш погляд П'єра. Колишня його розбещеність, що виражалася і в погляді, замінилася тепер енергійною, готовою на діяльність і відсіч — зібраністю. Ноги його були босі.

П'єр дивився то вниз по полю, по якому в нинішній ранок роз'їздилися вози і верхові, то вдалину за річку, то на песика, який вдає, що він не на жарт хоче вкусити його, то на свої босі ноги, які він із задоволенням переставляв в різні положення, ворухивши брудними, товстими, великими пальцями. І всякий раз, як він поглядав на свої босі ноги, на обличчі його пробігала посмішка пожвавлення і самовдоволення. Вид

цих босих ніг нагадував йому все те, що він пережив і зрозумів за цей час, і спогад цей був йому приємний.

Погода вже кілька днів стояла тиха, ясна, з легкими заморозками вранці — так зване бабине літо.

В повітрі, на сонці, було тепло, і тепло це, змішуючись з кріпильною свіжістю ранкового приморозку, яка відчувалась у повітрі, було особливо приємне.

На всім, і на далеких і на ближніх предметах, лежав той чарівно-кришталевий блиск, який буває тільки в цю пору осені. Вдалині виднілися Воробйові гори, з селом, церквою і великим білим будинком. І оголені дерева, і пісок, і каміння, і дахи будинків, і зелений шпиль церкви, і кути далекого білого дому — все це неприродно-чітко, найтоншими лініями вирізувалося в прозорому повітрі. Поблизу виднілися знайомі руїни напів обгорілого панського будинку, займаного французами, з темно-зеленими ще кущами бузку, що росли по огорожі. І навіть цей розвалений і загиджений будинок, відштовхуючий своїм неподобством в похмуру погоду, тепер, в яскравому, нерухомому блиску, здавався чимось заспокійливо-прекрасним.

Французький капрал, по-домашньому розстебнутий, в ковпаку, з коротенькою люлькою в зубах, вийшов з-за рогу балагану і, по-дружньому підморгнувши, підійшов до П'єра.

— Яке сонце, а, пане Кириле? [Quel soleil, hein, monsieur Kiril?] (Так звали П'єра всі французи). Ніби весна. [On dirait le printemps.] — І капрал притулився до дверей і запропонував П'єру трубку, незважаючи на те, що завжди він її пропонував і завжди П'єр відмовлявся.

— В таку б погоду в похід йти, [Si l'on marchait par un temps comme celui-la,] — почав він.

П'єр розпитав його, що чути про виступ, і капрал розповів, що майже всі війська виступають і що нині має бути наказ і про полонених. У балагані, в якому був П'єр, один з солдатів, Соколов, був при смерті хворий, і П'єр сказав капралу, що треба розпорядитися цим солдатом. Капрал сказав, що П'єр може бути спокійний, що на це є рухомі і постійні госпіталі, і що про хворих буде розпорядження, і що взагалі все, що тільки може трапитися, все передбачено начальством.

— І потім, пан Кирил, вам варто сказати слово капітанові, ви знаєте. Це такий ... нічого не забуває. Скажіть капітану, коли він буде робити обхід; він все для вас зробить. [Et puis, monsieur Kiril, vous n'avez qu'a dire un mot au capitaine, vous savez. Oh, c'est un ... qui n'oublie jamais rien. Dites au capitaine quand il fera sa tournée, il fera tout pour vous ...]

Капітан, про якого говорив капрал, часто і довго розмовляв з П'єром і надавав йому всякого роду поблажливості.

— Ось, клянусь святим Фомою, він мені казав якось: Кирил — це людина освічена, говорить по-французьки; це російський пан, з яким сталося нещастя, але він людина. Він знає толк ... Якщо йому що потрібно, відмови немає. Коли навчався дечого, то любиш просвіту та людей вихованих. Це я про вас говорю, пан Кирил. Нещодавно, якби

не ви, то дуже погано могло б скінчитися.

[Vois-tu, St. Thomas, qu'il me disait l'autre jour: Kiril c'est un homme qui a de l'instruction, qui parle francais; c'est un seigneur russe, qui a eu des malheurs, mais c'est un homme. Et il s'y entend le ... S'il demande quelque chose, qu'il me dise, il n'y a pas de refus. Quand on a fait ses etudes, voyez vous, on aime l'instruction et les gens comme il faut. C'est pour vous, que je dis cela, monsieur Kiril. Dans l'affaire de l'autre jour si ce n'etait grace a vous, ca aurait fini mal.]

І, побалакавши ще якийсь час, капрал пішов. (Справа, що трапилася напередодні, про яку згадував капрал, була бійка між полоненими і французами, в якій П'єру вдалося приборкати своїх товаришів.) Кілька людей полонених слухали розмову П'єра з капралом і негайно ж стали питати, що він сказав. У той час як П'єр розповідав своїм товаришам те, що капрал сказав про виступ, до дверей балагану підійшов худорлявий, жовтий і обірваний французький солдат. Швидким і боязким рухом піднявши пальці до чола в знак поклону, він звернувся до П'єра і запитав його, чи в цьому балагані солдат Platoche, якому він віддав шити сорочку.

З тиждень тому французи отримали шевський товар і тканину і роздали полоненим солдатам шити чоботи і сорочки.

— Готово, готове, соколику! — мовив Каратаєв, виходячи з акуратно складеною сорочкою.

Каратаєв, з нагоди тепліни і для зручності роботи, був в одних штанях і в чорній, як земля, продертій сорочині. Чуприна його, як це роблять майстри, була обв'язана ликом, і округле обличчя його бачилося ще кругліше і миловидніше.

— Умова — над золото. Як сказав до п'ятниці, так і зробив, — казав Платон, посміхаючись і розвертаючи зшиту їм сорочку.

Француз неспокійно обдивився і, як ніби подолавши сумнів, прудко скинув мундир і надів сорочку. Під мундиром на французі не було сорочки, а на голе, воскове, жалюгідне тіло була надіта довга, засмальцьована, шовкова у квіточку камізелька. Француз, мабуть, побоювався, щоб полонені, які позирали на нього, не розсміялися, і похапцем засунув голову в сорочку. Ніхто з полонених не сказав ні слова.

— Бач, в самий раз, — приговорював Платон, обсмикуючи сорочку. Француз, просунувши голову і руки, не піднімаючи очей, обглядав на собі сорочку і вивчав шов.

— Що ж, соколе, адже це не швальня, і струмента справжнього немає; а сказано: без снасті і вошу не вб'єш, — говорив Платон, кругло посміхаючись і, мабуть, сам радіючи на свою роботу.

— Добре, добре, дякую, а полотно де, що залишилося? [C'est bien, c'est bien, merci, mais vous devez avoir de la toile de reste?] — сказав француз.

— Вона ще славне буде, як ти на тіло-то одягнеш, — говорив Каратаєв, продовжуючи радіти на свій твір. — Ось і добре і приємно буде.

— Спасибі, спасибі, люб'язний, а залишок-то де? [Merci, merci, mon vieux, le reste?] — повторив француз, посміхаючись, і, діставши асигнацію, дав Каратаєву. Залишок-то давай. [— mais le reste.]

П'єр бачив, що Платон не хотів розуміти того, що говорив француз, і, не втручаючись, дивився на них. Каратаєв подякував за гроші і продовжував милуватися своєю роботою. Француз наполягав на залишках і попросив П'єра перевести те, що він говорив.

— На що ж йому залишки-то? — сказав Каратаєв. — Нам підверточкі важливі б вийшли. Ну, та Бог з ним. — І Каратаєв з сумним обличчям, що вже змінилися, дістав з-за пазухи згорточок обрізків і, не дивлячись на нього, подав французу. — Ех! — промовив Каратаєв і пішов назад. Француз подивився на полотно, задумався, глянув запитально на П'єра, і як ніби погляд П'єра щось сказав йому.

— Платошо, а Платошо, [Platoche, dites donc, Platoche,] — раптом почервонівши, крикнув француз писклявим голосом. — Візьми собі. — [Gardez pour vous,] — сказав він, подаючи обрізки, повернувся і пішов.

— От маєш, — сказав Каратаєв, похитуючи головою. — Кажуть, нехристи, а також душа є. Ото ж бо старички казали: спітніла рука торовата, суха непіддатлива. Сам голий, а ось віддав же. — Каратаєв, задумливо посміхаючись і дивлячись на обрізки, помовчав деякий час. — А підверточки, друже, важнецьки вийдуть, — сказав він і повернувся в балаган.

Глава 12

Минуло чотири тижні з тих пір, як П'єр був у полоні. Незважаючи на те, що французи пропонували перевести його з солдатського балагана в офіцерський, він залишався в тому балагані, до якого вступив з першого дня.

У розореній і спаленій Москві П'єр відчув майже крайні межі поневірян, які може переносити людина; але, завдяки своїй сильній статури і здоров'ю, якого він не досягав до сих пір, і найдужче завдяки тому, що ці поневіряння підходили так непомітно, що не можна було сказати, коли вони розпочалися, він переносив не тільки легко, але і безжурно своє становище. І саме в цей-то самий час він отримав той затишок і задоволення собою, до яких він безрезультатно тягся колись. Він довго в своєму житті шукав з різних сторін цього заспокоєння, єдності з самим собою, того, що так вразило його в солдатах в Бородинській битві, — він шукав цього у філантропії, в масонстві, в розсіянні світського життя, у вині, в героїському подвигу самопожертви, в романтичній любові до Наташі; він шукав цього шляхом думки, і всі ці шукання і спроби всі обдурили його. І він, сам не думаючи про те, отримав це заспокоєння і цю згоду з самим собою тільки через жах смерті, через злигодні і через те, що він зрозумів у Каратаєві.

Ті страшні хвилини, які він пережив під час страти, як ніби змили назавжди з його уяви і спогадів тривожні думки і почуття, які перш здавалися йому важливими. Йому не спадало і думки ні про Росію, ні про війну, ні про політику, ні про Наполеона. Йому очевидно було, що все це не стосувалося його, що він не покликаний був і тому не міг судити про все це. "Літо та зима — союзу нема", — повторював він слова Каратаєва, і ці слова дивно заспокоювали його. Йому здавалося тепер незрозумілим і навіть смішним його намір убити Наполеона і його обчислення щодо кабалістичного числа і звіра

Апокаліпсиса. Озлоблення його проти дружини і тривога про те, щоб не було осоромлене його ім'я, тепер здавалися йому не тільки незначні, але забавні. Що йому було за справа до того, що ця жінка вела там десь те життя, яке їй подобалася? Кому, особливо йому, є діло до того, що дізнаються або не дізнаються, що ім'я їх полоненого було граф Безухов?

Тепер він часто згадував свою розмову з князем Андрієм і цілком погоджувався з ним, тільки трохи інакше розуміючи думку князя Андрія. Князь Андрій думав і говорив, що щастя буває тільки негативне, але він говорив це з присмаком гіркоти та іронії. Начебто, кажучи це, він висловлював іншу думку — про те, що всі вкладені в нас поривання до щастя позитивного вкладені тільки для того, щоб, не задовольняючи, мучити нас. Але П'єр без жодної задньої думки визнавав справедливість цього. Відсутність страждань, задоволення потреб і внаслідок того свобода вибору занять, тобто способу життя, представлялися тепер П'єру безсумнівним і вищим щастям людини. Тут, тепер тільки, в перший раз П'єр цілком оцінив насолоду їжі, коли хотілося їсти, пиття, коли хотілося пити, сну, коли хотілося спати, тепла, коли було холодно, розмови з людиною, коли хотілося говорити і послухати людський голос. Задоволення потреб — хороша їжа, чистота, свобода — тепер, коли він був позбавлений всього цього, здавалися П'єру досконалим щастям, а вибір заняття, тобто життя, тепер, коли вибір цей був так обмежений, здавалися йому такою легкою справою, що він забував те, що надлишок зручностей життя знищує все щастя задоволення потреб, а велика свобода вибору занять, та свобода, яку йому в його житті давали освіта, багатство, становище в світі, що ця-то свобода і робить вибір занять нерозв'язно важким і знищує саму потребу і можливість заняття. Всі мрії П'єра тепер прагнули до того часу, коли він буде вільний. А між тим згодом і все своє життя П'єр із захопленням думав і говорив про цей місяць полону, про тих не повернутих, сильних і радісних відчуттях і, головне, про той повний душевний спокій, про найповнішу внутрішню свободу, які він відчував тільки в цей час.

Коли він в перший день, вставши рано вранці, вийшов на зорі з балагану і побачив спочатку темні купола, хрести Ново-Дівочого монастиря, побачив морозну росу на курній траві, побачив пагорби Воробйових гір і лісистий берег, що звивається над рікою і ховається в ліловій даліні, коли відчув дотик свіжого повітря і почув звуки галок, які летіли з Москви через поле і коли потім раптом бризнуло світлом зі сходу і урочисто вплив край сонця через хмари, і купола, і хрести, і роса, і даль, і річка, все заграло в радісному осянні, — П'єр відчув нове, не відчуване їм почуття торжества і міцності життя.

І почуття це не тільки не покидало його в увесь час полону, але, навпаки, зростало в ньому в міру того, як збільшувалися труднощі його положення.

Почуття цієї готовності на все, моральної зібраності ще більш підтримувалося в П'єрі тією високою думкою, яка, невдовзі по його вступі в балаган, встановилася про нього між його товаришами. П'єр з своїм знанням мов, з тією повагою, яку до нього проявляли французи, з своєю простотою, віддававший усе, що у нього просили (він отримував офіцерські три рубля в тиждень), з своєю силою, яку він показав солдатам,

вдавляючи цвяхи в стіну балагану, з лагідністю, яку він виявляв у поводженні з товаришами, з своєю незрозумілою для них здатністю сидіти нерухомо і, нічого не роблячи, думати, представлявся солдатам доволі таємничою і вищою істотою. Ті самі властивості його, які в тому світі, в якому він жив раніше, були для нього якщо не шкідливі, то сором'язливі — його сила, зневага до зручностей життя, неуважність, простота, — тут, між цими людьми, давали йому становище майже героя. І П'єр відчував, що цей погляд зобов'язував його.

Глава 13

В ніч з 6-го на 7-е жовтня почався рух виступалих французів: ламалися кухні, балагани, укладалися вози і рухалися війська і обози.

О сьомій годині ранку конвой французів, в похідній формі, в ківерах, з рушницями, ранцями і величезними мішками, стояв перед балаганом, і французький жвавий гомін, пересипаний лайками, перекочувався по всій лінії.

У балагані всі були готові, одягнені, підперезані, взуті і дожидали тільки наказу виходити. Недужий солдат Соколов, блідий, худий, з синіми кругами коло очей, один, не взутий і не одягнений, сидів на своєму місці і очима, що викотилися від худорлявості, запитально дивився на товаришів які не звертали на нього уваги, і приглушено, рівномірно стогнав. Мабуть, не стільки страждання — він був слабкий кривавим поносом, — скільки побоювання і горе залишатися одному примушували його стогнати.

П'єр, взутий в черевики, зшиті для нього Каратаєвим з шматочків, які приніс француз для підшивки собі підшов, підперезаний мотузком, підійшов до хворого і присів перед ним напочіпки.

— Що ж, Соколов, вони ж не зовсім йдуть! У них тут гошпیتالъ. Може, тобі ще краще нашого буде, — сказав П'єр.

— О Боже! О смерть моя! О Боже! — голосніше застогнав солдат.

— Та я зараз ще запитаю їх, — сказав П'єр і, піднявшись, пішов до дверей балагану. У той час як П'єр підходив до дверей, зовні підходив з двома солдатами той капрал, який вчора пригощав П'єра трубкою. І капрал і солдати були в похідній формі, в ранцях і ківерах з застібнутими підборідними ремінцями, що змінювали їх знайомі обличчя.

Капрал йшов до дверей з тим, щоб, за наказом начальства, зачинити. Перед випуском треба було перерахувати полонених.

— Капрал, що з хворим робити? [Caporal, que fera-t-on du malade?] — почав П'єр; але в ту хвилину, як він говорив це, він засумнівався, чи той це знайомий його капрал або інший, невідомий чоловік: так несхожий був на себе капрал в цю хвилину. Крім того, в ту хвилину, як П'єр говорив це, з двох сторін раптом почувся тріск барабанів. Капрал насупився на слова П'єра і, промовивши безглузду лайку, зачинив двері. У балагані стало напівтемно; з двох сторін різко тріщали барабани, заглушаючи стогони хворого.

"Ось воно! .. Знову воно!" — сказав собі П'єр, і невідомий холод промайнув по його спині. У зміненому обличчі капрала, в звуці його голосу, в збудливому і заглушаючому

тріску барабанів П'єр розпізнав ту загадкову, байдужу силу, яка змушувала людей проти своєї волі умертвляти собі подібних, ту силу, дію якої він бачив під час страти. Страшитися, силкуватися уникати цієї сили, звертатися з проханнями або умовляннями до людей, які служили знаряддями її, було даремно. Це знав тепер П'єр. Треба було очікувати і терпіти. П'єр не підійшов більше до хворого і не озирнувся на нього. Він, мовчки, похмурнівши, стояв біля дверей балагану.

Коли двері балагану відчинилися і полонені, як отара баранів, давлячи один одного, затіснились в виході, П'єр пробився вперед їх і підійшов до того самого капітана, який, за запевненням капрала, готовий був все зробити для П'єра. Капітан теж був в похідній формі, і з холодного обличчя його дивилося теж "воно", яке П'єр відчув в словах капрала і в гупанні барабанів.

— Проходьте, проходьте, [Filez, filez,.] — примовляв капітан, строго насуплюючись й дивлячись на полонених, що товпилися повз нього. П'єр знав, що його спроба буде марною, але підійшов до нього.

— Ну, що ще? [Eh bien, qu'est ce qu'il y a?] — непривітно озирнувшись, як би не впізнавши, сказав офіцер. П'єр сказав про хворого.

— Він піде, хай йому грець! [Il pourra marcher, que diable!] — сказав капітан. — Проходьте, проходьте [Filez, filez,] — продовжував він lфks, не дивлячись, на П'єра.

— Та ні ж, він вмирає ...] [Mais non, il est a l'agonie ... — почав було П'єр.

— Піди ти до ... [Voulez vous bien ?]! — злобно насупившись, крикнув капітан.

Драм да да дам, дам, дам, тріщали барабани. І П'єр зрозумів, що таємнича сила вже цілком опанувала цими людьми і що тепер говорити ще що-небудь було марно.

Полонених офіцерів відокремили від солдатів і веліли їм іти попереду. Офіцерів, в числі яких був П'єр, було чоловік тридцять, солдатів чоловік триста.

Полонені офіцери, випущені з інших балаганів, були всі чужі, були набагато краще одягнені, ніж П'єр, і дивилися на нього, в його взутті, з недовір'ям і відчуженістю. Біля П'єра йшов, товстий майор в казанському халаті, підперезаний рушником, з пухким, пісочним, роздратованим обличчям, який мабуть, користується загальною повагою своїх товаришів полонених. Він одну руку з кисетом тримав за пазухою, другою спирався на чубук. Майор, пихкаючи і відсапуючись, бурчав і злостився на всіх за те, що йому ввижалося, що його пхають і що всі поспішають, коли квапитися нікуди, всі чогось дивуються, коли ні в чому нічого немає дивного. Інший, маленький худий офіцер, з усіма заговорював, роблячи припущення про те, куди їх ведуть тепер і як далеко вони встигнуть пройти за нинішній день. Чиновник, в валянках і комісаріатської формі, забігав з різних сторін і видивлявся згорілу Москву, гучно повідомляючи свої спостереження про те, що погоріло і яка була та чи ця, видна тепер, частина Москви. Третій офіцер, польського походження згідно акценту, сперечався з комісаріатським чиновником, доводячи йому, що він помилявся у визначенні кварталів Москви.

— Про що полемізуєте? — сердито говорив майор. — Чи Миколи, чи Власа, все одно; бачите, все згоріло, ну і кінець ... Що штовхаєтеся, хіба дороги мало, — обізвався він сердито до тих, хто ішов ззаду і зовсім не штовхав його.

— Ай, ай, ай, що наробили! — чулися, однак, то з одного, то з іншого боку голоси полонених, що озирали згарища. — І Замоскворіччя, і Зубово, і в Кремлі щось, дивіться, половини немає ... Та я вам говорив, що все Замоскворіччя, он так і є.

— Ну, знаєте, що згоріло, ну про що ж тлумачити! — говорив майор.

Проходячи через Хамовники (один з небагатьох незгорілих кварталів Москви) мимо церкви, весь натовп полонених раптом притисся до однієї сторони, і почулися вигуки жаху і огиди.

— Бач мерзотники! Ото ж бо нехристи! Та мертвий, мертвий і є ... Обмастили чимось.

П'єр теж посунувся до церкви, у якій було те, що викликало вигуки, і смутно побачив щось, притулене до огорожі церкви. З слів товаришів, що бачили краще його, він дізнався, що це щось був труп людини, поставлений сторч біля огорожі і вимазаний в лиці сажею ...

— Іди! йди! Чорти! Дияволи! [Marchez, sacre nom ... Filez ... trente mille diables ...] — почулися лайки конвойних, і французькі солдати з новим озлобленням розігнали тесаками натовп полонених, які дивилась на мертву людину.

Глава 14

По провулках Хамовників полонені йшли одні з своїм конвоем і возами і фурами, що належали конвойним і їхали позаду; але, вийшовши до провіантських магазинів, вони потрапили в середину величезного артилерійського обозу, що тісно рухався, перемішаний з приватними возами.

У самого мосту все зупинилися, чекаючи того, щоб просунулися ті, що їхали попереду. З моста полоненим відкрилися ззаду і спереду нескінченні ряди інших рухавшихся обозів. Направо, там, де загинався Калузький шлях повз Нескучного, зникаючи вдалині, тяглися нескінченні ряди військ і обозів. Це були війська корпусу Богарне, які вийшли ще до всіх; позаду, по набережній і через Кам'яний міст, тяглися війська і обози Нея.

Війська Даву, до яких належали полонені, йшли через Кримський брід і вже частково вступали в Калузьку вулицю. Але обози так розтягнулися, що останні обози Богарне ще не вийшли з Москви в Калузьку вулицю, а голова військ Нея вже виходила з Великої Ординки. Пройшовши Кримський брід, полонені рухалися по кілька кроків і зупинялися, і знову рухалися, і з усіх боків екіпажі і люди все більше і більше товпились. Пройшовши за більше години ті кілька сотень кроків, які відокремлюють міст від Калузької вулиці, і дійшовши до площі, де сходяться Замоскворецькі вулиці з Калузькою, полонені, стислі в купу, зупинилися і кілька годин простояли на цьому перехресті. З усіх боків чувся невгамовний, як шум моря, гуркіт коліс, і тупіт ніг, і невгамовні сердиті крики і лайка. П'єр стояв притиснутий до стіни обгорілого будинку, слухаючи цей звук, що злився в його уяві з звуками барабана.

Кілька полонених офіцерів, щоб краще бачити, влізли на стіну обгорілого будинку, біля якого стояв П'єр.

— Народу-то! Ото народу! .. І на гарматах-то навалили! Дивись: хутра ... — говорили

вони. — Бач, стерво, награбували ... Он у того-то ззаду, на возі ... Адже це — з ікони, їй-богу! .. Це німці, має бути. І наш мужик, їй-богу! .. Ах, негідники! .. Бач, нав'ючився, насилу йде! Ось тобі на, дороги — і ті захопили! .. Бач, сів на скринях-то. Батюшки! .. Побилися! ..

— Так його по морді-то, по морді! Так до вечора не дочекаєшся. Дивись, дивіться ... а це, мабуть, самого Наполеона. Бачиш, коні-то які! а вензель з короною. Це будинок складаний. Впустив мішок, не бачить. Знову побилися ... Жінка з дитинкою, і непогана. Так, як же, так тебе і пропустять ... Дивись, і кінця немає. Дівки російські, їй-Богу, дівки! У колясках як спокійно усілись!

Знову хвиля загальної цікавості, як і біля церкви в Хамовниках, насунула всіх полонених до дороги, і П'єр завдяки своєму зросту через голови інших побачив те, що так привернуло цікавість полонених. У трьох візках, замішаних між зарядними ящиками, їхали, тісно сидючи одна на одній, виряджені, в яскравих кольорах, нарум'янені, щось кричущі пискливими голосами жінки.

З тієї хвилини як П'єр усвідомив появу таємничої сили, ніщо не здавалося йому дивним або страшним: ні труп, вимазаний для забави сажею, ні ці жінки, які поспішали кудись, ні згарища Москви. Все, що бачив тепер П'єр, не справляло на нього майже ніякого враження — наче душа його, готуючись до важкої боротьби, відмовлялася приймати враження, які могли послабити її.

Поїзд жінок проїхав. За ним тягнулися знову вози, солдати, фури, солдати, карети, солдати, ящики, солдати, зрідка жінки.

П'єр не бачив людей окремо, а бачив рух їх.

Всі ці люди та коні ніби гналися якийсь невидимою силою. Всі вони, протягом години, під час якої їх спостерігав П'єр, впливали з різних вулиць з одним і тим же бажанням скоріше пройти; всі вони однаково, стикаючись з іншими, починали сердитися, битися; вискаляти білі зуби, хмурились брови, перекидалися все одні й ті ж лайки, і на всіх обличчях був один й той саме молодечо-рішучий і жорстоко-холодний вираз, який вранці вразив П'єра при звуці барабана на обличчі капрала.

Уже майже ввечері конвойний начальник зібрав свою команду і з криком і спорами втіснив в обози, і полонені, оточені з усіх боків, вийшли на Калузку дорогу.

Йшли дуже скоро, не відпочиваючи, і зупинилися тільки, коли вже сонце стало сідати. Обози насувалися одні на інших, і люди стали готуватися до ночівлі. Всі здавалися сердиті і незадоволені. Довго з різних сторін чулися лайка, злісні крики і бійки. Карета, що їхала позаду конвойних, насунулася на візок конвойних і пробила її дишлом. Кілька солдатів з різних сторін збіглися до воза; одні били по головах коней, запряжених у карету, повертаючи їх, інші билися між собою, і П'єр бачив, що одного німця важко поранили тесаком в голову.

Здавалося, всі ці люди відчували тепер, коли зупинилися посеред поля в холодних сутінках осіннього вечора, одне і те ж почуття неприємного пробудження від поспішності, що охопила всіх при виході, і стрімкого кудись руху. Зупинившись, всі начебто зрозуміли, що невідомо ще, куди йдуть, і що на цьому русі багато буде важкого

і трудного.

З полоненими на цьому привалі конвойні обходились ще гірше, ніж при виступі. На цьому привалі в перший раз м'ясна їжа полонених була видана кониною.

Від офіцерів до останнього солдата було помітно в кожному начебто особисте озлоблення проти кожного з полонених, яке так несподівано замінило перш доброзичливі відносини.

Озлоблення це ще більше посилювалося, коли при перерахуванні полонених виявилось, що під час метушні, виходячи з Москви, один російський солдат, що прикидався хворим від живота, — збіг. П'єр бачив, як француз побив російського солдата за те, що той відійшов далеко від дороги, і чув, як капітан, його приятель, дорікав унтер-офіцеру за втечу російського солдата і погрожував йому судом. На відмовку унтер-офіцера про те, що солдат був хворий і не міг йти, офіцер сказав, що велено пристрілювати тих, хто буде відставати. П'єр відчував, що та фатальна сила, яка зім'яла його під час страти і яка була непомітна під час полону, тепер знову опанувала його існуванням. Йому було страшно; але він відчував, як у міру зусиль, які робила фатальна сила, щоб розчавити його, в душі його виростала і міцніла незалежна від неї сила життя.

П'єр повечеряв юшкою з житнього борошна з кінським м'ясом і поговорив з товаришами.

Ні П'єр і ніхто з товаришів його не говорили ні про те, що вони бачили в Москві, ні про грубість поводження французів, ні про те розпорядження пристрілювати, яке було оголошено їм: всі були, як би в відсіч положенню, що погіршується, особливо жваві і веселі. Говорили про особисті спогади, про смішні сцени, бачені під час походу, і перетинали розмови про поточний стан.

Сонце давно сіло. Яскраві зірки запалилися подекуди по небу; червона, подібна пожежі, заграва повного місяця, що підіймався, розлилося по краю неба, і величезна червона куля дивно коливалася в сіруватою імлі. Ставало ясно. Вечір вже скінчився, але ніч ще не починалася. П'єр встав від своїх нових товаришів і пішов між багатьох на іншу сторону дороги, де, йому сказали, стояли полонені солдати. Йому хотілося поговорити з ними. На дорозі французький вартовий зупинив його і велів повернутися.

П'єр повернувся, але не до багаття, до товаришів, а до відпряженого воза, у якому нікого не було. Він, підібгавши ноги і опустивши голову, сів на холодну землю біля колеса воза і довго нерухомо сидів, думаючи. Минуло більше години. Ніхто не тривожив П'єра. Раптом він зареготав своїм товстим, добродушним сміхом так голосно, що з різних сторін з подивом озирнулися люди на цей дивний, очевидно, самотній сміх.

— Ха, ха, ха! — сміявся П'єр. І він промовив вголос сам з собою: — Не пустив мене солдат. Спіймали мене, замкнули мене. У полоні тримають мене. Кого мене? Мене! Мене — мою безсмертну душу! Ха, ха, ха! .. Ха, ха, ха! .. — сміявся він з сльозами, що виступили на очі.

Якийсь чоловік встав і підійшов подивитися, про що один сміється цей дивний великий чоловік. П'єр перестав сміятися, встав, відійшов подалі від цікавого і

озирнувся навколо себе.

Перш голосно шумлячий тріском багать і говіркою людей, величезний, нескінченний бівак затихав; червоні вогні багать згасали і блідли. Високо в світлому небі стояв повний місяць. Ліси і поля, невидні перш поза розташуванням табору, відкривалися тепер далеко. І ще далі цих лісів і полів виднілася світла нескінченна далечінь, що коливається, що кличе в себе. П'єр глянув в небо, в глиб йдучих, граючих зірок. "І все це моє, і все це в мені, і все це я! — думав П'єр. — І все це вони зловили і посадили в балаган, загороджений дошками!" Він посміхнувся і пішов вкладатися спати до своїх товаришів.

Глава 15

У перших числах жовтня до Кутузова приїжджав ще парламентар з листом від Наполеона і пропозицією миру, оманливе зазначенням з Москви, тоді як Наполеон вже був недалеко попереду Кутузова, на старій Калузькій дорозі. Кутузов відповідав на цей лист так само, як на перший, присланий з Ларінгстона: він сказав, що про мир мови бути не може.

Незабаром після цього з партизанського загону Дорохова, що ходив наліво від Тарутина, отримано повідомлення про те, що в Фоминському показали війська, що війська ці складаються з дивізії Брусє і що дивізія ця, відокремлена від інших військ, легко може бути винищена. Солдати і офіцери знову вимагали діяльності. Штабні генерали, збуджені спогадом про легкість перемоги під Тарутиним, наполягали у Кутузова про виконання пропозиції Дорохова. Кутузов не вважав за потрібне ніякого наступу. Вийшло середнє, те, що повинно було відбутися; посланий був у Фоминське невеликий загін, який повинен був атакувати Брусє.

Через дивний збіг обставин це призначення — найважче і найважливіше, як виявилось згодом, — отримав Дохтуров; той самий скромний, маленький Дохтуров, якого ніхто не описував нам складавшим плани битв, літаючим перед полками, кидаючим хрести на батареї, і т. п., якого вважали і називали нерішучим і непроникливим, але той самий Дохтуров, якого під час усіх війн руських з французами, з Аустерліца і до тринадцятого року, ми знаходимо начальницьким скрізь, де тільки склався важкий стан. Під Аустерліцем він залишається останнім у греблі Аугеста, збираючи полки, рятуючи, що можна, коли все біжить і гине і жодного генерала немає в арієргарді. Він, хворий в гарячці, йде до Смоленська з двадцятьма тисячами захищати місто проти всієї наполеонівської армії. У Смоленську, ледь задрімав він на Малаховських воротах, в пароксизмі лихоманки, його будить канонада по Смоленську, і Смоленськ тримається цілий день. У Бородинський день, коли убитий Багратіон і війська нашого лівого флангу перебиті в пропорції 9 до 1 і вся сила французької артилерії спрямована туди, — посиляється ніхто інший, а саме нерішучий і непроникливості Дохтуров, і Кутузов поспішає виправити свою помилку, коли він послав було туди іншого. І маленький, тихенький Дохтуров їде туди, і Бородіно — найкраща слава російської війська. І багато героїв описано нам у віршах і прозі, але про Дохтурова майже ні слова.

Знову Дохтурова посилають туди в Фоминське і звідти в Малий Ярославець, в те місце, де була остання битва з французами, і в те місце, з якого, очевидно, вже починається погибель французів, і знову багато геніїв і героїв описують нам в цей період кампанії, але про Дохтурова ні слова, або дуже мало, або сумнівно. Це-то замовчування про Дохтурова найочевидніше доводить його гідності.

Природно, що для людини, яка не розуміє ходу машини, побачивши її в дії здається, що найважливіша частина цієї машини є та тріска, яка випадково потрапила в неї і, заважаючи її ходу, тріпається в ній. Людина, що не знає устрою машини, не може зрозуміти того, що не ця тріска, що псує і заважає справі, а та маленька передавальна шестерня, яка нечутно крутиться, є одна з найістотніших частин машини.

10-го жовтня, в той самий день, як Дохтуров пройшов половину дороги до Фоминського і зупинився в селі Аристові, готуючись в точності виконати віддане розпорядження, все французьке військо, в своєму судорожному русі дійшовши до позиції Мюрата, як здавалося, для того, щоб дати бій, раптом без причини повернуло вліво на новий Калузький шлях і стало входити в Фоминське, в якому колись стояв один Брусє. У Дохтурова під командою в цей час були, крім Дорохова, два невеликих загону Фигнера і Сеславина.

Увечері 11-го жовтня Сеславин приїхав в Аристове до начальства з спійманим полоненим французьким гвардійцем. Полонений говорив, що війська, що увійшли нині в Фоминське, становили авангард всієї великої армії, що Наполеон був тут же, що армія вся вже п'ятий день вийшла з Москви. У той же вечір дворовий чоловік, яка прийшов з Боровська, розповів, як він бачив вступ величезного війська в місто. Козаки з загону Дорохова доносили, що вони бачили французьку гвардію, яка йшла по дорозі до Боровську. З усіх цих звісток стало очевидно, що там, де думали знайти одну дивізію, тепер була вся армія французів, що йшла з Москви по несподіваному напрямку – по старий Калузький дорозі. Дохтуров нічого не хотів робити, так як йому не ясно було тепер, в чому полягає його обов'язок. Йому наказали атакувати Фоминське. Але в Фоминском перш був один Брусє, тепер була вся французька армія. Єрмолов хотів вчинити на свій розсуд, але Дохтуров наполягав на тому, що йому потрібно мати наказ від ясновельможного. Вирішено було послати донесення в штаб.

Для цього обрано тямущій офіцер, Болховітінов, який, крім письмового донесення, повинен був на словах розповісти всю справу. О дванадцятій годині ночі Болховітінов, отримавши конверт і словесний наказ, поскакав, супроводжуваний козаком, з запасними кіннями в головний штаб.

Глава 16

Ніч була темна, тепла, осіння. Йшов дощ уже четвертий день. Два рази змінивши коней і в півтори години проскакавши тридцять верст по брудній в'язкій дорозі, Болховітінов о другій годині ночі був у Леташевке. Злізши у хати, на плітному заборі якої була вивіска: "Головний штаб", і кинувши коня, він увійшов в темні сіні.

— Чергового генерала швидше! Дуже важливе! — промовив він комусь, який піднімається і сопіть в темряві сіней.

— З вечора нездорові дуже були, третю ніч не сплять, — заступницькі прошепотів денщицький голос. — Вже ви капітана розбудіть спочатку.

— Дуже важливе, від генерала Дохтурова, — сказав Болховітінов, входячи в намацані їм розчинені двері. Денщик пройшов вперед його і почав будити когось:

— Ваше благородіє, ваше благородіє — Кульєр.

— Що що? Від кого? — промовив чийсь сонний голос.

— Від Дохтурова і від Олексія Петровича. Наполеон в Фоминському, — сказав Болховітінов, не бачачи в темряві того, хто запитував його, але по звуку голосу припускаючи, що це був не Коновніцин.

Розбуджений чоловік позіхав і тягнувся.

— Будити-то мені його не хочеться, — сказав він, обмацуючи щось. — Хворенький! Може, так, чутки.

— Ось донесення, — сказав Болховітінов, — велено зараз же передати черговому генералу.

— Стривайте, вогню запалю. Куди ти, проклятий, завжди засунеш? — звертаючись до денщика, сказав чоловік, що тягнувся. Це був Щербінін, ад'ютант Коновніцина. — Знайшов, знайшов, — додав він.

Денщик рубав вогонь, Щербінін обмацував свічник.

— Ах, мерзенні, — з огидою сказав він.

При світлі іскор Болховітінов побачив молоде обличчя Щербініна зі свічкою і в передньому кутку ще сплячу людину. Це був Коновніцин.

Коли спочатку синім і потім червоним полум'ям спалахнули сірники об трут, Щербінін запалив сальну свічку, з підсвічника якої побігли прусаки, що обгризати її, і оглянув вісника. Болховітінов був весь в грязюці і, рукавом обтираючись, розмазував собі обличчя.

— Та хто доносить? — сказав Щербінін, взявши конверт.

— Звістка вірна, — сказав Болховітінов. — І полонені, і козаки, і розвідники — все одноголосно показують один і той же.

— Нічого робити, треба будити, — сказав Щербінін, встаючи і підходячи до людини в нічному ковпаку, укритому шинеллю. — Петро Петрович! — промовив він. Коновніцин не ворухився. — У головний штаб! — промовив він, посміхнувшись, знаючи, що ці слова напевно розбудять його. І дійсно, голова в нічному ковпаку піднялася відразу ж. На красивому, твердому обличчі Коновніцина, з гарячково-запаленими щоками, на мить залишався ще вираз далеких від реального стану мрій сну, але потім раптом він здригнувся: обличчя його набрало звичаєво-спокійний і твердий вираз.

— Ну що таке? Від кого? — неквапливо, але одразу ж запитав він, кліпаючи від світла. Слухаючи донесення офіцера, Коновніцин розкрив і прочитав. Ледве прочитавши, він опустил ноги в вовняних панчохах на долівку і став взуватися. Потім зняв ковпак і, причесавши скроні, надів кашкет.

— Ти скоро доїхав? Підемо до ясновельможного.

Коновніцин одразу зрозумів, що привезена звістка мала велику важливість і що не

можна зволікати. Чи добре, чи погано це було, він не думав і не питав себе. Його це не цікавило. На всю справу війни він дивився не розумом, не міркуванням, а чимось іншим. В душі його було глибоке, невисловлене переконання, що все буде добре; але що у це вірити не треба, і тим більше не треба говорити цього, а треба робити тільки свою справу. І цю свою справу він робив, віддаючи їй всі свої сили.

Петро Петрович Коновніцин, так само як і Дохтуров, тільки як би з пристойності внесений до списку так званих героїв 12-го року — Барклаїв, Раєвських, Єрмолових, Платових, Милорадовичів, так само як і Дохтуров, мав репутацію людини дуже обмежених здібностей і відомостей, і, так само як і Дохтуров, Коновніцин ніколи не робив проектів битв, але завжди знаходився там, де було найважче; спав завжди з розкритими дверима з тих пір, як був призначений черговим генералом, наказуючи кожному надісланому будити себе, завжди під час битви був під вогнем, так що Кутузов докоряв йому за те і боявся посилати, і був так само, як і Дохтуров, однією з тих непомітних шестерень, які, не тріскотячи і не шумлячи, складають саму істотну частину машини.

Виходячи з хати в сиру, темну ніч, Коновніцин насупився частиною від головного болю, що посилювався, частиною від неприємної думки, що прийшла йому в голову про те, як тепер захвилюється все це гніздо штабних, впливових людей при цій звістці, особливо Бенігсен, після Тарутинського бою з Кутузовим; як будуть пропонувати, сперечатися, наказувати, скасовувати. І це передчуття неприємне йому було, хоча він і знав, що без цього не можна.

Дійсно, Толь, до якого він зайшов повідомити нову звістку, відразу ж почав викладати свої міркування генералу, що жив з ним, і Коновніцин, який мовчки і втомлено слухав, нагадав йому, що треба йти до світлішого.

Глава 17

Кутузов, як і всі старі люди, мало спав ночами. Він днем часто несподівано починав куняти; але вночі він, не роздягаючись, лежачи на своєму ліжку, здебільшого не спав і думав.

Так він лежав і тепер на своєму ліжку, сперши важку, велику знівечену голову на пухку руку, і думав, відкритим одним оком придивляючись до темряви.

З тих пір як Бенігсен, що листувався з государем і мав найбільше сили в штабі, уникав його, Кутузов був спокійніше в тому відношенні, що його з військами не змусять знову брати участь в марних наступальних діях. Урок Тарутинської битви і передодня її, болісно пам'ятний Кутузову, теж повинен був подіяти, думав він.

"Вони повинні зрозуміти, що ми тільки можемо програти, діючи наступально. Терпіння і час, ось мої воїни-богатири! " — думав Кутузов. Він знав, що не треба зривати яблуко, поки воно зелене. Воно саме впаде, коли буде зріло, а зірвеш зелене, зіпсуєш яблуко і дерево, і сам оскому наб'єш. Він, як досвідчений мисливець, знав, що звір поранений, поранений так, як тільки могла поранити вся російська сила, але смертельно чи ні, це було ще не роз'яснене питання. Тепер, за надсилання Лористона і Бертемі і за повідомленнями партизанів, Кутузов майже знав, що він поранений

смертельно. Але потрібні були ще докази, треба було чекати.

"Їм хочеться бігти подивитися, як вони його вбили. Зачекайте, побачите. Все маневри, все наступ! — думав він. — До чого? Все відзначитися. Неначе щось веселе є в тому, щоб битися. Вони ніби діти, від яких не доб'єшся толку, як була справа, тому що всі хочуть довести, як вони вміють битися. Та не в тому тепер справа.

І які вправні маневри пропонують мені всі ці! Їм здається, що, коли вони вигадали дві-три випадковості (він згадав про спільний план з Петербурга), вони вигадали їх все. А їм усім немає числа! "

Невирішене питання про те, смертельна або не смертельна була рана, нанесена в Бородіно, вже цілий місяць висіло над головою Кутузова. З одного боку, французи зайняли Москву. З іншого боку, безсумнівно всім еством своїм Кутузов відчував, що той страшний удар, в якому він разом з усіма російськими людьми напружив всі свої сили, повинен був бути смертельний. Але у всякому разі потрібні були докази, і він чекав їх уже місяць, і чим далі проходило час, тим нетерпляче він ставав. Лежачи на своєму ліжку в свої безсонні ночі, він робив те саме, що робила ця молодь генералів, то саме, за що він дорікав їм. Він придумував всі можливі випадковості, в яких виявиться ця вірна, вже dokonana смерть Наполеона. Він придумував ці випадковості так само, як і молодь, але тільки з тією різницею, що він нічого не засновував на цих припущеннях і що він бачив їх не дві і три, а тисячі. Чим далі він думав, тим більше їх уявлялося. Він придумував всякого роду рухи наполеонівської армії, всієї або частин її — до Петербургу, на нього, в обхід його, придумував (чого він найбільше боявся) і ту випадковість, що Наполеон стане боротися проти нього його ж зброєю, що він залишиться в Москві, вичікуючи його. Кутузов придумував навіть рух наполеонівської армії назад на Мединь і Юхнов, але одного, чого він не міг передбачити, це того, що відбулося, того божевільного, судомного метання війська Наполеона в продовження перших одинадцяти днів його виступу з Москви, — метання, яке уможливило то, про що все-таки не смів ще тоді думати Кутузов: довершене винищення французів. Донесення Дорохова про дивізію Брусє, звістки від партизанів про бідування армії Наполеона, чутки про збори до виступу з Москви — все підтверджувало припущення, що французька армія розбита і збирає бігти; але це були лише припущення, що здавалися важливими для молоді, але не для Кутузова. Він з своєю шістдесятирічною досвідченістю знав, яку вагу треба приписувати чутками, знав, як здатні люди, бажаючи чогось, групувати всі звістки так, що вони начебто підтверджують омріяне, і знав, що в цьому випадку охоче відкидають все суперечливе. І чим більше бажав цього Кутузов, тим менше він дозволяв собі цьому вірити. Питання це займало всі його душевні сили. Все інше було для нього лише звичним виконанням життя. Таким звичним виконанням і підпорядкуванням життя були його розмови з штабними, листи до m-me Stael, які він писав з Тарутина, читання романів, роздачі нагород, листування з Петербургом і т. п. Але погибель французів, передбачувана їм одним, була його душевним, єдиним бажанням.

В ніч 11-го жовтня він лежав, спершись на руку, і думав про це.

У сусідній кімнаті заворушилося, і почулися кроки Толя, Коновніцина і Болховітінова.

Гей, хто там? Увійдіть, увійди! Що новенького? — гукнув до них фельдмаршал.

Поки лакей запалював свічку, Толь розповідав зміст звісток.

— Хто привіз? — запитав Кутузов з обличчям, що вразило Толя, коли загорілася свічка, своєю холодною строгістю.

— Не може бути сумніву, ваша світлість.

— Поклич, поклич його сюди!

Кутузов сидів, спустивши одну ногу з ліжка і навалившись великим животом на іншу, гнуту ногу. Він мружив своє зряче око, щоб краще розглянути посланого, як ніби в його рисах він хотів прочитати те, що займало його.

— Скажи, скажи, друже, — сказав він Болховітінову своїм тихим, старечим голосом, закриваючи розкриту на грудях сорочку. — Підійди, підійди ближче. Які ти привіз мені звісточки? А? Наполеон з Москви пішов? Воістину так? А?

Болховітінов докладно доносив спочатку все те, що йому було наказано.

— Говори, говори швидше, не томи душу, — перебив його Кутузов.

Болховітінов розповів все і замовк, чекаючи наказу. Толь почав було говорити щось, але Кутузов перебив його. Він хотів сказати щось, але раптом обличчя його щулилось, зморщилося; він, махнувши рукою на Толя, повернувся в протилежну сторону, до покуття хати, чорне від образів.

— Господи, творець мій! Почув ти молитви наші ... — тремтячим голосом сказав він, склавши руки. — Врятована Росія. Дякую тобі, господи! — І він заплакав.

Глава 18

З часу цієї звістки і до кінця кампанії вся діяльність Кутузова полягає тільки в тому, щоб владою, хитрістю, проханнями утримувати свої війська від непотрібних наступів, маневрів і зіткнень з гинущим ворогом. Дохтуров йде до Малоярославця, але Кутузов зволікає з усією армією і віддає накази про очищення Калути, відступ за яку видається йому вельми вірогідним.

Кутузов всюди відступає, але ворог, не чекаючи його відступу, біжить назад, в протилежну сторону.

Історики Наполеона описують нам майстерний маневр його на Тарутині і Малоярославець і роблять припущення про те, що б було, якби Наполеон встиг проникнути в багаті полуденні губернії.

Але не кажучи про те, що ніщо не заважало Наполеону йти в ці полуденні губернії (так як російська армія давала йому дорогу), історики забувають те, що армія Наполеона не могла бути врятована нічим, тому що вона в самій собі несла вже тоді неминучі умови загибелі. Чому ця армія, що знайшла рясне продовольство в Москві і не змогла утримати його, а стоптала його під ногами, ця армія, яка, прийшовши до Смоленська, не розбирала продовольство, а грабувала його, чому ця армія могла б видужати в Калузькій губернії, населеної тими ж росіянами, як і в Москві, і з тим же властивістю вогню спалювати те, що запалюють?

Армія не могла ніде поправитися. Вона, з Бородинської битви і грабежу Москви, несла в собі вже як би хімічні умови розкладання.

Люди цієї колишньої армії бігли з своїми ватажками самі не знаючи куди, бажаючи (Наполеон і кожен солдат) тільки одного: виплутатися особисто якомога швидше з того безвихідного становища, яке, хоча і неясно, вони всі усвідомлювали.

Тільки тому, на раді в Малоярославці, коли, прикидаючись, що вони, генерали, радяться, подаючи різні думки, остання думка простодушного солдата Мутона, який сказав те, що всі думали, що треба тільки піти якомога швидше, закрило всі роти, і ніхто, навіть Наполеон, не міг сказати нічого проти цієї усіма усвідомленої істини.

Але хоча всі і знали, що треба було уходити, залишався ще сором свідомості того, що треба бігти. І потрібен був зовнішній поштовх, який переміг би цей сором. І поштовх цей з'явився в потрібний час. Це було так зване у французів імператорське ура [le Hourra de l'Empereur].

На другий день після ради Наполеон, рано вранці, прикидаючись, що хоче оглядати війська і поле минулого і майбутнього бою, з почтом маршалів і конвою їхав по середині лінії розташування військ. Козаки, що шастали близько видобутку, наткнулися на самого імператора і трохи не піймали його. Якщо козаки не зловили в цей раз Наполеона, то врятувало його те саме, що доконало французів: здобич, на яку і в Тарутині і тут, залишаючи людей, кидалися козаки. Вони, не звертаючи уваги на Наполеона, кинулися на здобич, і Наполеон встиг піти.

Коли ось-ось les сини Дону [enfants du Don] могли зловити самого імператора в середині його армії, ясно було, що нічого більше робити, як тільки бігти якомога швидше найближчоб знайомою дорогою. Наполеон, з своїм сорокарічним черевцем, не чуючи в собі вже колишньої повороткості і сміливості, зрозумів цей натяк. І під впливом страху, якого він набрався від козаків, негайно ж погодився з Мутоном і віддав, як кажуть історики, наказ про відступ назад на Смоленську дорогу.

Те, що Наполеон погодився з Мутоном і що війська пішли назад, не доводить того, що він наказав це, але що сили, що діяли на всю армію, в сенсі напрямки її за Можайський дорозі, одночасно діяли і на Наполеона.

Глава 19

Коли людина знаходиться в русі, вона завжди придумує собі мету цього руху. Для того щоб йти тисячу верст, людині необхідно думати, що щось хороше є за цією тисячею верст. Потрібно уявлення про обітовані землі для того, щоб мати сили рухатися.

Обітована земля під час наступу французів була Москва, при відступі була батьківщина. Але батьківщина була занадто далеко, і для людини, що йде тисячу верст, неодмінно потрібно сказати собі, забувши про кінцеву мету: "Нині я прийду за сорок верст на місце відпочинку і нічлігу", і в перший перехід це місце відпочинку затуляє кінцеву мету і зосереджує на собі всі бажання і надії. Ті прагнення, які виражаються в окремій людині, завжди збільшуються в натовпі.

Для французів, що пішли назад по старій Смоленській дорозі, кінцева мета

батьківщини була занадто віддалена, і найближча мета, та, до якої, у величезній пропорції посилюючись в натовпі, прагнули всі бажання і надії, — була Смоленськ. Не тому, щоб люди знала, що в Смоленську було багато провіанту і свіжих військ, не тому, щоб їм говорили це (навпроти, вищі чини армії і сам Наполеон знали, що там мало провіанту), але тому, що це одне могло їм дати силу рухатися і переносити справжні злидні. Вони, і ті, які знали, і ті, які не знали, однаково обманюючи себе, як до обітованої землі, прагнули до Смоленська.

Вийшовши на велику дорогу, французи з вражаючою енергією, з швидкістю нечуваною побігли до своєї вигаданої мети. Крім цієї причини загального прагнення, що зв'язувала в одне ціле юрму французів і додавала їм деяку енергію, була ще інша причина, що зв'язувала їх. Причина ця полягала в їх кількості. Сама величезна маса їх, як у фізичному законі тяжіння, притягувала до себе окремі атоми людей. Вони рухалися своєю стотисячною масою як цілою державою.

Кожна людина з них бажала тільки одного — віддатися в полон, позбутися від усіх жахів і нещасть. Але, з одного боку, сила всесвітнього тяжіння до мети Смоленська захоплювала кожного в одному і тому ж напрямку; з іншого боку — не можна було корпусу віддатися в полон роті, і, не дивлячись на те, що французи користувалися всяким слушною нагодою для того, щоб звільнитися один від одного і при найменшому пристойному приводі віддаватися в полон, приводи ці не завжди траплялися. Саме число їх і тісний, швидкий рух позбавляли їх цієї можливості і робили для росіян не тільки важким, але неможливим зупинити цей рух, на який спрямована була вся енергія маси французів. Механічне розривання тіла не могло прискорити далі певної межі здійснюваний процес розкладання.

Ком снігу неможливо розтопити миттєво. Існує відома межа часу, раніше якої ніякі зусилля тепла не можуть розтопити снігу. Навпаки, чим більше тепла, тим більше міцніє сніг, що залишається.

З російських воєначальників ніхто, крім Кутузова, не розумів цього. Коли визначився напрям втечі французької армії по Смоленській дорозі, тоді те, що передбачав Коновніцин в ніч 11-го жовтня, почало збуватися. Всі вищі чини армії хотіли відзначитися, відрізати, перехопити, полонити, перекинути французів, і всі вимагали наступу.

Кутузов один всі сили свої (сили ці дуже невеликі у кожного головнокомандувача) вживав на те, щоб протидіяти наступу.

Він не міг їм сказати те, що ми говоримо тепер: навіщо січа, і загороджування дороги, і втрата своїх людей, і нелюдське добивання нещасних? Навіщо все це, коли від Москви до Вязьми без бою розтанула одна третина цього війська? Але він говорив їм, виводячи зі своєї старечої мудрості те, що вони могли б зрозуміти, — він говорив їм про золотий міст, та й стали сміятися над ним, обмовляли його, і рвали, і метали, і куражилися над убитим звіром.

Під Вязьмою Єрмолов, Милорадович, Платов і інші, перебуваючи в близькості від французів, не могли утриматися від бажання відрізати і розбити два французькі

корпуса. Кутузову, сповіщаючи його про свій намір, вони прислали в конверті, замість донесення, аркуш білого паперу.

І скільки не намагався Кутузов утримати війська, війська наші атакували, намагаючись загородити дорогу. Піхотні полки, як розповідають, з музикою і барабанним боєм ходили в атаку і побили і втратили тисячі людей.

Але відрізати — нікого не відрізали і не розбили. І французьке військо, стягнувшись міцніше від небезпеки, продовжувало, рівномірно таючи, все той же свій згубний шлях до Смоленська.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Глава 1

Бородінський бій з висновками, зробленими за ним заняттям Москви і втечею французів, без нових битв, — є одне з найбільш повчальних явищ історії.

Всі історики згодні в тому, що зовнішня діяльність держав і народів, в їх зіткненнях між собою, виражається війнами; що безпосередньо, внаслідок більших чи менших успіхів військових, збільшується або зменшується політична сила держав і народів.

Як не дивні історичні описи того, як який-небудь король або імператор, посварившись з іншим імператором або королем, зібрав військо, воював з військом ворога, здобув перемогу, вбив три, п'ять, десять тисяч чоловік і внаслідок того підкорив державу і цілий народ в кілька мільйонів; як ні незрозуміло, чому поразка однієї армії, однієї сотої всіх сил народу, змусило підкоритися народ, — всі факти історії (наскільки вона нам відома) підтверджують справедливність того, що більші чи менші успіхи війська одного народу проти війська іншого народу суть причини або, по принаймні, істотні ознаки збільшення або зменшення сили народів. Військо здобуло перемогу, і негайно ж збільшилися права переможного народу на шкоду переможеному. Військо зазнало поразки, і негайно ж за ступенем ураження народ позбавляється прав, а при повній поразці свого війська зовсім підкоряється.

Так було (по історії) з найдавніших часів і до теперішнього часу. Всі війни Наполеона служать підтвердженням цього правила. За ступенем ураження австрійських військ — Австрія позбавляється своїх прав, і збільшуються права і сили Франції. Перемога французів під Іеною і Ауерштетом знищує самостійне існування Пруссії.

Але раптом в 1812-му році французами здобута перемога під Москвою, Москва взята, і слідом за тим, без нових битв, не Росія перестала існувати, а перестала існувати шестисот-тисячна армія, потім наполеонівська Франція. Натягнути факти на правила історії, сказати, що поле битви в Бородіно залишилося за росіянами, що після Москви були битви, які знищили армію Наполеона, — неможливо.

Після Бородінської перемоги французів не було жодного не тільки генерального, але скільки-небудь значного бою, і французька армія перестала існувати. Що це означає? Якщо б це був приклад з історії Китаю, ми б могли сказати, що це явище не історичне (лазівка істориків, коли щось не підходить під їх мірку); якби справа стосувалася зіткнення нетривалого, в якому були б задіяні малі кількості військ, ми б

могли прийняти це явище за виключення; але подія ця відбулася на очах наших батьків, для яких вирішувалося питання життя і смерті вітчизни, і війна ця була найбільша з усіх відомих воєн ...

Період кампанії 1812 року від Бородінської битви до вигнання французів довів, що виграна битва не тільки не є причина завоювання, але навіть і не постійна ознака завоювання; довів, що сила, яка вирішує долю народів, лежить не в завойовника, навіть не в арміях і боях, а в чомусь іншому.

Французькі історики, описуючи становище французького війська перед виходом з Москви, стверджують, що все у Великій армії було в порядку, виключаючи кавалерії, артилерії і обозів, та не було фуражу для корму коней і рогатої худоби. Цьому лиху не могло допомогти ніщо, тому що навколишні мужики палили своє сіно і не давали французам.

Виграна битва не принесло звичайних результатів, тому що мужики Карпо і Влас, які після виступу французів приїхали в Москву з підводами грабувати місто і взагалі не виявляли особисто геройських почуттів, і вся незліченна кількість таких мужиків не везли сіна до Москви за хороші гроші, які їм пропонували, а палили його.

Уявімо собі двох людей, які вийшли на поєдинок з шпагами за всіма правилами фехтувального мистецтва: фехтування тривало досить довгий час; раптом один із супротивників, відчувши себе пораненим — зрозумівши, що справа ця не жарт, а стосується його життя, кинув свою шпагу і, взявши перший-ліпший дрюк, почав навертати ним. Але уявімо собі, що противник, який так розумно вжив кращий і найпростіший засіб для досягнення мети, разом з тим натхнений переказами лицарства, захотів би приховати суть справи і наполягав би на тому, що він за всіма правилами мистецтва переміг на шпагах. Можна собі уявити, яка плутанина і неясність сталася б від такого опису того поєдинку, що стався.

Фехтувальник, який вимагав боротьби за правилами мистецтва, були французи; його противник, який кинув шпагу і підняв дубину, були росіянами; люди, які намагаються пояснити все за правилами фехтування, — історики, які писали про цю подію.

З часу пожежі Смоленська почалася війна, що не підходить ні під які колишні перекази воєн. Спалення міст і сіл, відступ після битв, удар Бородіна і знову відступ, залишення і пожежа Москви, лов мародерів, переймання транспортів, партизанська війна — все це були відступи від правил.

Наполеон відчував це, і з самого того часу, коли він у правильній позі фехтувальника зупинився в Москві і замість шпаги противника побачив підняту над собою добрячу ломаку, він не переставав скаржитися Кутузову і імператору Олександру на те, що війна велася противно всіма правилами (як ніби існували якісь правила для того, щоб вбивати людей). Незважаючи на скарги французів про невиконання правил, незважаючи на те, що російським, вищим за матеріальним становищем людям здавалося чомусь соромливим битися дубиною, а хотілося за всіма правилами стати в позицію четверту, третю [*en quarte* або *en tierce*], зробити

майстерне випадання в першу [prime] і т. д., — дубина народної війни піднялася з усією своєю грізною і величною силою і, не питаючи нічиїх смаків і правил, з дурною простотою, але з доцільністю, не розбираючи нічого, піднімалася, опускалася і лупцювала французів до тих пір, поки не загинула вся навала.

І благо тому народу, який не як французи в 1813 році, відсалютували за всіма правилами мистецтва і перевернувши шпагу ефесом, граціозно і чемно передає її великодушному переможцю, а благо тому народу, який у хвилину випробування, не питаючи про те, як за правилами діяли інші в подібних випадках, з простотою і легкістю піднімає першу-ліпшу ломаку і лупить нею до тих пір, поки в душі його почуття образи і помсти не замінюється презирством і жалістю.

Глава 2

Одним з найбільш відчутних і вигідних відступів від так званих правил війни є дія розрізнених людей проти людей, що стискаються в купу. Такого роду дії завжди виявляються у війні, що приймає народний характер. Дії ці полягають у тому, що, замість того щоб ставати натовпом проти натовпу, люди розходяться нарізно, нападають поодиноці і негайно ж біжать, коли на них нападають великими силами, а потім знову нападають, коли трапляється нагода. Це робили гверільяси в Іспанії; це робили горяни на Кавказі; це робили росіяни в 1812-му році.

Війну такого роду називали партизанською і вважали, що, назвавши її так, пояснили її значення. Тим часом такого роду війна не тільки не підходить ні під які правила, але прямо протилежна відомому і визнаному за непогрішиме тактичному правилу. Правило це говорить, що атакуючий повинен зосереджувати свої війська з тим, щоб в момент бою бути сильніше противника.

Партизанська війна (завжди успішна, як показує історія) прямо протилежний цьому правилу.

Протиріччя це відбувається тому, що військова наука приймає силу військ тотожною з їх чисельністю. Військова наука говорить, що чим більше війська, тим більше сили. Крупні бойові сили завжди долають. [Les gros bataillons ont toujours raison.]

Говорячи це, військова наука подібна до тієї механіки, яка, ґрунтуючись на розгляді сил тільки по відношенню до їх масам, сказала б, що сили рівні або не рівні між собою, тому що дорівнюють або не рівні їх маси.

Сила (кількість руху) є добуток маси на швидкість.

У військовій справі сила війська є також добуток маси на щось таке, на яке невідоме x .

Військова наука, бачачи в історії незліченну кількість прикладів того, що маса військ не збігається з силою, що малі загони перемагають великі, смутно визнає існування цього невідомого множника і намагається відшукати його то в геометричній побудові, то в озброєнні, то — саме звичайне — в геніальності полководців. Але підстановлення всіх цих значень множника не доставляє результатів, згодних з історичними фактами.

А тим часом варто лише відмовитися від усталеного, на догоду героям, помилкового погляду на дійсність розпоряджень вищих властей під час війни для того, щоб відшукати цей невідомий x .

X цей є дух війська, тобто більше або менше бажання битися і піддавати себе небезпеки всіх людей, що складають військо, абсолютно незалежно від того, б'ються люди під командою геніїв або не геніїв, в трьох або двох лініях, дрючками або рушницями, що стріляють тридцять раз в хвилину. Люди, які мають найбільше бажання битися, завжди поставлять себе і в найвигідніші умови для бійки.

Дух війська — є множник на масу, що дає добуток сили. Визначити і висловити значення духу війська, цього невідомого множника, є завдання науки.

Завдання це можлива тільки тоді, коли ми перестанемо довільно підставляти замість значення всього невідомого X ті умови, при яких проявляється сила, як-то: розпорядження полководця, озброєння і т. д., приймаючи їх за значення множника, а визнаємо це невідоме у всій його цілісності, тобто як більше чи менше бажання битися і наражатися на небезпеку. Тоді тільки, висловлюючи рівняннями відомі історичні факти, з порівняння відносного значення цього невідомого можна сподіватися на визначення самого невідомого.

Десять чоловік, батальйонів або дивізій, стинувшись з п'ятнадцятьма людьми, батальйонами або дивізіями, перемогли п'ятнадцять, тобто вбили і забрали в полон усіх без залишку і самі втратили чотири; отже, будете знищені з одного боку чотири, з іншого боку п'ятнадцять. Отже, чотири були рівні п'ятнадцяти, і, отже, $4a = 15y$. Отже, $ж: г / == 15: 4$. Рівняння це не дає значення невідомого, але воно дає відношення між двома невідомими. І з підведення під такі рівняння історичних різне взятих одиниць (битв, кампаній, періодів воєн) вийдуть ряди чисел, в яких повинні існувати і можуть бути відкриті закони.

Тактичне правило про те, що треба діяти масами при наступі і розрізнено при відступі, несвідомо підтверджує тільки ту істину, що сила війська залежить від його духу. Для того щоб вести людей під ядра, потрібно більше дисципліни, що досягається тільки рухом в масах, ніж для того, щоб відбиватися від нападників. Але правило це, при якому не береться до виду дух війська, безперестанку виявляється невірним і особливо разюче суперечить дійсності там, де є сильний підйом або занепад духу війська, — в усіх народних війнах.

Французи, відступаючи в 1812-му році, хоча і мали б захищатися окремо, по тактиці, тиснуться до купи, бо дух війська впав так, що тільки маса стримує військо разом. Росіяни, навпаки, з тактики повинні б були нападати масою, на ділі ж роздроблюються, тому що дух піднятий так, що окремі особи б'ють без наказу французів і не потребують примусу для того, щоб піддавати себе трудам і небезпекам.

Глава 3

Так звана партизанська війна почалася зі вступу ворога в Смоленськ.

Перш ніж партизанська війна була офіційно прийнята нашим урядом, вже тисячі людей ворожої армії — відсталі мародери, фуражири — були винищені козаками і

мужиками, як побивали цих людей так само несвідомо, як несвідомо собаки загризають забіглою скаженою собаку. Денис Давидов своїм російським чуттям перший зрозумів значення тієї страшною дубини, яка, не питаючи правил військового мистецтва, знищувала французів, і йому належить слава першого кроку для узаконення цього прийому війни.

24-го серпня був заснований перший партизанський загін Давидова, і слідом за його загоном стали засновуватися інші. Чим далі просувалася кампанія, тим більше збільшувалося число цих загонів.

Партизани знищували Велику армію по частинах. Вони підбирали ті відпадали листя, які самі собою сипалися з висохлого дерева — французького війська, і іноді трясли це дерево. У жовтні, в той час як французи бігли до Смоленська, цих партій різних величин і характерів були сотні. Були партії, що переймали всі прийоми армії, з піхотою, артилерією, штабами, зі зручностями життя; були одні козачі, кавалерійські; були дрібні, збірні, піші та кінні, були мужицькі і поміщицькі, нікому не відомі. Був дяк начальником партії, який взяв за місяць кілька сотень полонених. Була старостиха Васирина, яка побила сотні французів.

Останні дні жовтня був час самого розпалу партизанської війни. Той перший період цієї війни, під час якого партизани, самі дивуючись своїй зухвалості, боялися будь-яку хвилину бути спійманими і оточеними французами і, не розсідлувавши і майже не злязавши з коней, ховалися по лісах, чекаючи будь-яку хвилину погоні, — вже пройшов. Тепер уже війна ця визначилася, всім стало ясно, що можна було зробити з французами і чого не можна було робити. Тепер уже тільки ті начальники загонів, які з штабами, за правилами ходили далеко від французів, вважали ще багато чого неможливим. Дрібні ж партизани, давно вже почали свою справу і близько видивлялися французів, вважали можливим те, про що не сміли і думати начальники великих загонів. Козаки ж і мужики, що лазили між французами, вважали, що тепер уже все було можливо.

2-го жовтня Денисов, будучи одним з партизанів, перебував з своєю партією в самому розпалі партизанської пристрасності. З ранку він з своєю партією був на ходу. Він цілий день по лісах, що прилягали до великої дорозі, стежив за великим французьким транспортом кавалерійських речей і російських полонених, що відділилися від інших військ і під сильним прикриттям, як це було відомо від шпигунів і полонених, прямували до Смоленська. Про цей транспорт було відомо не тільки Денисову і Долохову (теж партизану з невеликою партією), що ходив близько від Денисова, але і начальникам великих загонів з штабами: всі знали про цей транспорт і, як говорив Денисов, точили на нього зуби. Двоє з цих великих загонових начальників — один поляк, інший німець — майже в один і той же час прислали Денисову запрошення приєднатися кожен до свого загону, з тим щоб напасти на транспорт.

— Ні, бг'ат, я сам з вусами, — сказав Денисов, прочитавши ці папери, і написав німцеві, що, незважаючи на душевне бажання, яке він мав служити під начальством настільки доблесного і знаменитого генерала, він повинен позбавити себе цього щастя, тому що вже вступив під начальство генерала-поляка. Генералу ж поляку він написав

те ж саме, повідомляючи його, що він вже перейшов під начальство німця.

Розпорядившись таким чином, Денисов мав намір, без донесення про те вищим начальникам, разом з Долоховим атакувати і взяти цей транспорт своїми невеликими силами. Транспорт йшов 22 жовтня від села Микулін до села Шамшева. З лівого боку дороги від Мікуліна до Шамшева йшли великі ліси, які місцями підходили до самої дороги, місцями віддалялися від дороги на версту і більше. За цим-то лісах цілий день, то заглиблюючись в середину їх, то виїжджаючи на галявину, їхав з партією Денисов, не випускаючи з уваги рухавшихся французів. З ранку, недалеко від Мікуліна, там, де ліс близько підходив до дороги, козаки з партії Денисова захопили дві французькі фури, які стали в грязі, з кавалерійськими сідлами і відвезли їх в ліс. З тих пір і до самого вечора партія, не нападаючи, стежила за рухом французів. Треба було, не налякавши їх, дати спокійно дійти до Шамшева і тоді, з'єднавшись з Долоховим, який повинен був до вечора приїхати на нараду до сторожці в лісі (за милю від Шамшева), на світанку впасти з двох сторін як сніг на голову і побити і забрати всіх разом.

Позаду, в двох верстах від Мікуліна, там, де ліс підходив до самої дороги, було залишено шість козаків, які повинні були донести зараз же, як тільки з'являться нові колони французів.

Попереду Шамшева точно так же Долохов повинен був дослідити дорогу, щоб знати, на якій відстані є ще інші французькі війська. При транспорті передбачалося тисяча п'ятсот чоловік. У Денисова було двісті чоловік, у Долохова могло бути стільки ж. Але перевага числа не зупиняла Денисова. Одне тільки, що ще потрібно було знати йому, це те, які саме були ці війська; і для цієї мети Денисову потрібно було взяти язика (тобто людину з ворожої колони). У ранковий напад на фури справа зробилася з такою поспішністю, що бувших при фурах французів всіх перебили і захопили живим тільки хлопчиська-барабанщика, який був відсталий і нічого не міг сказати позитивно про те, які були війська в колоні.

Нападати другий раз Денисов вважав небезпечним, щоб не стривожити всю колону, і тому він послав вперед в Шамшеве бувшого при його партії мужика Тихона Щербатого — захопити, якщо можна, хоч одного з бувших там французьких передових квартиргерів.

Т

Був осінній, теплий, дощовий день. Небо і обрій були одного і того ж кольору каламутної води. То падав начебто туман, то раптом припускав косий, великий дощ.

На породистому, худому, з підтягнутими боками коні, в бурці і папасі, з яких струменіла вода, їхав Денисов. Він, так само як і його кінь, що косів голову і підтикав вуха, кривився від косого дощу і заклопотано придивлявся вперед. Змарніле і заросле густою, короткою, чорною бородою обличчя його здавалося сердитим.

Поруч з Денисовим, також в бурці і папасі, на ситому, великому донці їхав козакий осавул — співробітник Денисова.

Осавул Ловайський — третій, також в бурці і папасі, був довгий, плоский, як дошка, білолиций, білявий чоловік, з вузькими світлими очима і спокійно-самовдоволеним

виразом і в обличчі і в посадці. Хоча і не можна було сказати, в чому полягала особливість коня і вершника, але при першому погляді на осавула та Денисова видно було, що Денисову і мокро і незручно, — що Денисов людина, яка сіла на коня; тоді як, дивлячись на осавула, видно було, що йому так само зручно і спокійно, як і завжди, і що він не людина, яка сіла на коня, а людина що складає разом з конем одну, збільшену подвійною силою, істоту.

Трохи попереду їх йшов наскрізь промоклий мужичок-провідник, в сірому жупані і білому ковпаку.

Трохи позаду, на худий, тонкої киргизької конячині з величезним хвостом і гривною і з продраними в кров губами, їхав молодий офіцер у синій французькій шинелі.

Поруч з ним їхав гусар, везучи за собою на крупі коня хлопчика в французькому обірваному мундирі і синьому ковпаку. Хлопчик тримався червоними від холоду руками за гусара, ворухив, намагаючись зігріти їх, свої босі ноги, і, піднявши брови, здивовано озирався навколо себе. Це був взятий вранці французький барабанщик.

Ззаду, по три, по чотири, по вузькій, розкиснувшій і заїждженій лісовій дорозі, тяглися гусари, потім козаки, хто в бурці, хто у французькій шинелі, хто в попоні, накинутій на голову. Коні, і руді і гніді, всі здавалися вороними від дощу, що струменив з них. Шиї коней здавалися дивно тонкими від змокшихся грив. Від коней піднімався пар. І одяг, і сідла, і поводи — все було мокре, слизьке і розкисле, так само як і земля, і опале листя, якими була укладена дорога. Люди сиділи нахохлившись, намагаючись не ворухитися, щоб відігрівати ту воду, яка пролилася до тіла, і не пропускати нову холодну, що підтікає під сидіння, коліна і за шиї. В середині витягнувшись козаків дві фури на французьких і підпряжених в сідлах козацьких конях грюкали по пнях і сукам і бурчали по наповнених водою коліях дороги.

Кінь Денисова, обходячи калюжу, яка була на дорозі, потягнулася в сторону і штовхнув його коліном об дерево.

— Е, чег'т! — злобно скрикнув Денисов і, оскаливши зуби, батою рази три вдарив коня, забризкавши себе і товаришів грязюкою. Денисов був не в дусі: і від дощу і від голоду (з ранку ніхто нічого не їв), і головне тому, що від Долохова до сих пір не було звісток і посланий взяти язика не повертався.

"Навряд чи вийде інший такий випадок, як нині, напасти на транспорт. Одному нападати занадто ризиковано, а відкласти до іншого дня — з-під носа захопить здобич хтось із великих партизанів", — думав Денисов, безперестанку поглядаючи вперед, думаючи побачити очікуваного посланого від Долохова.

Виїхавши на просіку, по якій видно було далеко направо, Денисов зупинився.

— Їде хтось, — сказав він.

Осаул подивився у напрямку, що вказується Денисовим.

— Їдуть двоє — офіцер і козак. Тільки не імовірно, щоб був сам підполковник, — сказав осавул, який любив вживати невідомі козакам слова.

Їхавші, спустившись з гори, сховалися з виду і через кілька хвилин знову показалися. Попереду втомленим галопом, поганяючи нагайкою, їхав офіцер —

розпатланий, наскрізь промоклий і з панталонами, які взблися вище колін. За ним, стоячи на стременах, рисив козак. Офіцер цей, дуже молоденький хлопчик, з широким червоним лицем і швидкими, веселими очима, під'їхав до Денисов і подав йому промоклий конверт.

— Від генерала, — сказав офіцер, — вибачте, що не зовсім сухо ...

Денисов, насупившись, взяв конверт і став розкривати.

— Ось говорили все, що небезпечно, небезпечно, — сказав офіцер, звертаючись до осавула, в той час як Денисов читав поданий йому конверт. — Втім, ми з Комаровим, — він вказав на козака, — приготувалися. У нас по два пісто ... А це що ж? — запитав він, побачивши французького барабанщика, — полонений? Ви вже в бою були? Можна з ним поговорити?

— Ростов! Петя! — крикнув у цей час Денисов, пробігши поданий йому конверт. — Та як же ти не сказав, хто ти? — І Денисов з посмішкою, обернувшись, простягнув руку офіцерові.

Офіцер цей був Петя Ростов.

Всю дорогу Петя приготувався до того, як він, як слід дорослому і офіцеру, не натякаючи на колишнє знайомство, буде тримати себе з Денисовим. Але як тільки Денисов посміхнувся йому, Петя відразу ж засяяв, почервонів від радості і, забувши приготувану офіційність, почав розповідати про те, як він проїхав повз французів, і як він радий, що йому дано таке доручення, і що він був уже в битві під Вязьмою, і що там відзначився один гусар.

— Ну, я г'адий тебе бачити, — перебив його Денисов, і обличчя його набрало знову заклопотаний вираз.

— Михайло Феоклітич, — звернувся він до осавула, — адже це знову від німця. Він пг'і ньому знаходиться. — І Денисов розповів осавулу, що зміст паперу, привезеного зараз, складалося в повтореної вимозі від генерала-німця приєднатися для нападу на транспорт. — Якщо ми його завтг'а не захопимо, вони у нас з-під носа виг'вуть, — уклав він.

У той час як Денисов говорив з осавулом, Петя, засоромлений холодним тоном Денисова і припускаючи, що причиною цього тону було становище його штанів, так, щоб ніхто цього не помітив, під шинеллю поправляв панталони, які добряче збилися, намагаючись мати вигляд як можна войовничий.

— Буде якась наказ від вашого високоблагородія? — сказав він Денисову, приставляючи руку до козирка і знову повертаючись до гри в ад'ютанта і генерала, до якої він приготувався, — або повинен я залишатися при вашому високоблагородії?

— Накази? .. — задумливо сказав Денисов. — Та ти можеш залишитися до завтрашнього дня?

— Ах, будь ласка ... Можна мені при вас залишитися? — скрикнув Петя.

— Та як тобі саме велено від генег'ала — зараз вег'нутися? — запитав Денисов. Петя почервонів.

— Та він нічого не велів. Я думаю, можна? — сказав він запитально.

— Ну, гаразд, — сказав Денисов. І, звернувшись до своїх підлеглих, він зробив розпорядження про те, щоб партія йшла до призначеного у вартівні в лісі місця відпочинку і щоб офіцер на киргизької коні (офіцер цей виконував посаду ад'ютанта) їхав відшукувати Долохова, дізнатися, де він і чи прийде він увечері. Сам же Денисов з осавулом та Петром мав намір під'їхати до узлісся, що виходило до Шамшева, з тим, щоб поглянути на те місце розташування французів, на яке повинен бути направлений завтрашній напад.

— Ну, бог'ода, — звернувся він до мужика-провідника, — веди до Шамшева.

Денисов, Петя і осавул, супроводжувані декількома козаками і гусаром, який віз полоненого, поїхали вліво через яр, до узлісся.

Глава 5

Дощик пройшов, тільки падав туман і краплі води з гілок дерев. Денисов, осавул та Петя мовчки їхали за мужиком в ковпаку, який, легко і беззвучно ступаючи своїми вивернутими в постолах ногами по корінням і мокрим листям, вів їх до узлісся.

Вийшовши на підйом, мужик призупинився, озирнувся і попрямував до поріділих стіні дерев. У великого дуба, який ще не скинув листа, він зупинився і таємниче поманив до себе рукою.

Денисов і Петя під'їхали до нього. З того місця, на якому зупинився мужик, були видні французи. Одразу за лісом йшло вниз напівбугром ярове поле. Вправо, через крутий яр, виднілося невелике село і панський будиночок з розваленими дахами. У цьому селі і в панському будинку, і по всьому бугрі, в саду, біля колодязів і ставка, і по всій дорозі в гору від моста до села, не більше як за двісті сажнів відстані, виднілися в хиткому тумані натовпи народу. Чути було виразно їх неросійські крики на коней у візках, що видиралися в гору і заклики один одному.

— Бранця дайте сюди, — неголосно сказав Денисов, не зводячи очей з французів.

Козак зліз з коня, зняв хлопчика і разом з ним підійшов до Денисова. Денисов, вказуючи на французів, питав, які і які це були війська. Хлопчик, засунувши свої змерзлі руки в кишені і піднявши брови, злякано дивився на Денисова і, незважаючи на видиме бажання сказати все, що він знав, плутався в своїх відповідях і тільки підтверджував те, що питав Денисов. Денисов, насупившись, відвернувся від нього і звернувся до осавула, повідомляючи йому свої міркування.

Петя, швидкими рухами повертаючи голову, озирався то на барабанщика, то на Денисова, то на осавул, то на французів в селі і на дорозі, намагаючись не пропустити чогось важливого.

— Пг'ийде, чи не пг'ийде Долохов, треба бг'ати! .. А? — сказав Денисов, весело блиснувши очима.

— Місце зручне, — сказав осавул.

— Піхоту низом пошлемо — болотами, — продовжував Денисов, — вони підлізуть до саду; ви заїдете з козаками звідти, — Денисов вказав на ліс за селом, — а я звідси, з своїми гусаг'ами. І по вистг'елу ...

— Лощиною не можна буде — трясовина, — сказав осавул. — Коні загрузнуть, треба

об'їжджати полівіше ...

У той час як вони упівголоса говорили таким чином, внизу, в долині від ставка, клацнув один постріл, забіліла димок, інший і почувся дружний, як ніби веселий крик сотень голосів французів, що були на півгорі. В першу хвилину і Денисов і осавул подалися назад. Вони були так близько, що їм здалося, що вони були причиною цих пострілів і криків. Але постріли і крики не відносилися до них. Низом, по болотах, біг чоловік в чомусь червоному. Очевидно, за ним стріляли і на нього кричали французи.

— Адже це Тихон наш, — сказав Осавул.

— Він! Він і є!

— Ото шельма, — сказав Денисов.

— Втече! — мружачи очі, сказав осавул.

Чоловік, якого вони називали Тихоном, підбігши до річки, шубовснув у неї так, що бризки полетіли, і, сховавшись на мить, весь чорний від води, вибрався на карачки і побіг далі. Французи, які бігли за ним, зупинилися.

— Ну спритний, — сказав осавул.

— Ото вже бестія! — з тим же виразом досади промовив Денисов. — І що він робив до сих пір?

— Це хто? — запитав Петя.

— Це наш пластун. Я його посилав язика взяти.

— Ах, так, — сказав Петя з першого слова Денисова, киваючи головою, неначе він все зрозумів, хоча він рішуче не зрозумів жодного слова.

Тихон Щербатий був один з найпотрібніших людей в партії. Він був мужик з Покровського під Гжаттю. Коли, при початку своїх дій, Денисов прийшов в Покровське і, як завжди, закликавши старосту, запитав про те, що їм відомо про французів, староста відповідав, як відповідали і все старости, як би захищаючись, що вони нічого знати не знають, відати не відають. Але коли Денисов пояснив їм, що його мета бити французів, і коли він запитав, чи не забрідали до них французи, то староста сказав, що мародери бували точно, але що у них в селі тільки один Тишка Щербатий займався цими справами. Денисов велів покликати до себе Тихона і, похваливши його за його діяльність, сказав при старості кілька слів про ту вірність царю и вітчизні і ненависті до французів, якої повинні дотримуватися сини вітчизни.

— Ми французам поганого не робимо, — сказав Тихін, мабуть сторопівши при цих словах Денисова. — Ми тільки так, значить, по охоті бавилися з хлопцями. Мародерів точно десятка два побили, а то ми поганого не робили ... — На другий день, коли Денисов, зовсім забувши про цього мужика, вийшов з Покровського, йому доповіли, що Тихон пристав до партії і просився, щоб його при ній залишили. Денисов велів залишити його.

Тихон, спочатку виправляв чорну роботу розкладки багать, доставляння води, обдирання коней і т. п., скоро показав велике бажання і здатність до партизанської війни. Він ночами йшов на добичу і щоразу приносив з собою плаття і зброю французьку, а коли йому наказували, то приводив і полонених. Денисов відставив

Тихона від робіт, став брати його з собою в роз'їзди і зарахував в козаки.

Тихон не любив їздити верхи і завжди ходив пішки, ніколи не відстаючи від кавалерії. Зброю його складали мушкетон, який він носив більше для сміху, піка і сокира, якою він володів, як вовк володіє зубами, однаково легко вибираючи нею бліх з вовни і перекушуючи товсті кістки. Тихон однаково вірно, з усього розмаху, розколював сокирою колоди і, взявши сокиру за обух, вистругував нею тонкі кілочки і вирізував ложки. У партії Денисова Тихон займав своє особливе, виняткове місце. Коли треба було зробити що-небудь особливо важке і бридке — вивернути плечем в грязі візок, за хвіст витягти з болота коня, обдерти його, залізти в саму середину французів, пройти в день по п'ятдесят верст, — всі вказували, сміючись, на Тихона.

— Що йому, чорту, зробиться, коняка здоровенний, — говорили про нього.

Один раз француз, якого брав Тихон, вистрілив в нього з пістолета і потрапив йому в м'якоть спини. Рана ця, від якої Тихон лікувався тільки горілкою, внутрішньо і зовнішньо, була предметом самих веселих жартів у всьому загоні і жартів, яким охоче піддавався Тихон.

— Що, брат, не будеш? Алі перегнуло? — сміялися йому козаки, і Тихон, навмисне скорчившись і кривлячі пики, прикидаючись, що він сердиться, найсмішнішими лайками лаяв французів. Випадок цей мав на Тихона тільки той вплив, що після своєї рани він рідко приводив полонених.

Тихон був найкорисніша і хоробра людина в партії. Більше його ніхто не вчинив випадків нападу, ніхто більше його не забрав і не побив французів; і внаслідок цього він був блазень всіх козаків, гусарів і сам охоче піддавався цьому чину. Тепер Тихон був посланий Денисовим, в ніч ще, в Шамшеве для того, щоб взяти язика. Але, чи тому, що він не задовольнився одним французом, або тому, що він проспав ніч, він днем заліз в кущі, в саму середину французів і, як бачив з гори Денисов, був викритий ними.

Глава 6

Поговоривши ще кілька часу з осавулом про завтрашній напад, який тепер, дивлячись на близькість французів, Денисов, здавалося, остаточно вирішив, він повернув коня і поїхав назад.

— Ну, бг'ат, тепег'ь поїдемо обсушимося, — сказав він Петі.

Під'їжджаючи до лісової сторожці, Денисов зупинився, вдивляючись в ліс. По лісу, між дерев, великими легкими кроками йшов на довгих ногах, з довгими руками, чоловік в куртці, постолі і казанському капелюсі, з рушницею через плече і сокирою за поясом. Побачивши Денисова, чоловік цей поспішно кинув щось в кущ і, знявши мокрий капелюх з відвислими полями, підійшов до начальника. Це був Тихон. Порите віспою і зморшками обличчя його з маленькими вузькими очима сяло самовдоволенням веселощами. Він, високо піднявши голову і ніби утримуючись від сміху, вступився на Денисова.

— Ну де пг'опадал? — сказав Денисов.

— Де пропадав? За французами ходив, — сміливо і поспішно відповідав Тихон хрипким, але співучим басом.

— Навіщо ж ти днем поліз? Скотина! Ну що ж, не взяв? ..

— Взяти-то взяв, — сказав Тихін.

— Де ж він?

— Так я його взяв спершу-наперво на світанку ще, — продовжував Тихон, переставляючи ширше плоскі, вивернуті в постелах ноги, — та й звів в ліс. Бачу, що не ладен. Думаю, дай сходжу, іншого поакуратніше якого візьму.

— Бач, шельма, так і є, — сказав Денисов осавулу. — Навіщо ж ти цього не пг'ивів?

— Так що ж його водити-то, — сердито і поспішно перебив Тихон, — І не гожий. Хіба я не знаю, яких вам треба?

— Ото бестія! .. Ну? ..

— Пішов за іншим, — продовжував Тихон, — Підповз я таким манером в ліс, та й ліг. — Тихон несподівано і гнучко ліг на черево, представляючи в лицах, як він це зробив. — Один і підвернувся, — продовжував він. — Я його таким манером і зграбастав. — Тихон швидко, легко скочив. — Підемо, кажу, до полковника. Як загалдить. А їх тут четверо. Кинулися на мене з шпажками. Я на них таким манером сокирою: що ви, мовляв, Христос з вами, — скрикнув Тихон, розмахнув руками і грізно хмурячись, виставляючи груди.

— Ото ж бо ми з гори бачили, як ти драла давав через калюжі-то, — сказав осавул, звужуючи свої блискучі очі.

Петі дуже хотілося сміятися, але він бачив, що всі утримувалися від сміху. Він швидко переводив очі з лица Тихона на обличчя осавула та Денисова, не розуміючи того, що все це означало.

— Ти дуг'ня то не зображай, — сказав Денисов, сердито покашлюючи. — Навіщо пег'шого не пг'ивів?

Тихон став чухати однією рукою спину, іншою голову, і раптом вся пика його розтяглася в сяючу дурну посмішку, яка відкрила недолік зуба (за що він і прозваний Щербатий). Денисов посміхнувся, і Петя залився веселим сміхом, до якого приєднався і сам Тихон.

— Так що, зовсім несправний, — сказав Тихін. — одежина поганенька на ньому, куди ж його водити-то. Та й грубіян, ваше благородіє. Як же, каже, я сам анаральський син, не піду, каже.

— Ото вже скотина! — сказав Денисов. — Мені розпитати треба ...

— Так я його питав, — сказав Тихін. — Він каже: погано знайомий. Наших, каже, і багато, та все погані; тільки, каже, одна назва. Ахнете, каже, гарненько, всіх заберете, — завершив Тихон, весело і рішуче глянувши в очі Денисова.

— Ось я тобі всиплю сотню гог'ячих, ти і будеш дуг'ня-то ког'чити, — сказав Денисов строго.

— Та що ж сердитися-то, — сказав Тихін, — що ж, я не бачив французів ваших? Ось дай позатемніє, я тобі яких хош, хоч трьох приведу.

— Ну, поїдемо, — сказав Денисов, і до самої вартівні він їхав, сердито насупившись і мовчки.

Тихон зайшов ззаду, і Петя чув, як сміялися з ним і над ним козаки про якісь чоботи, які він кинув у куш.

Коли пройшов той сміх, який оволодів ним при словах і посмішці Тихона, і Петя зрозумів на мить, що Тихон цей вбив людину, йому зробилося ніяково. Він озирнувся на полоненого барабанщика, і щось кольнуло його в серце. Але ця незручність тривала тільки одну мить. Він відчув необхідність вище підняти голову, підбадьоритися і розпитати осавула з значним видом про завтрашнє підприємство, з тим щоб не бути недостойним того товариства, в якому він знаходився.

Посланий офіцер зустрів Денисова на дорозі зі звісткою, що Долохов сам зараз приїде і що з його боку все благополучно.

Денисов раптом повеселішав і покликав до себе Петю.

— Ну, г'аскайі ти мені пг'о себе, — сказав він.

Глава 7

Петя при виїзді з Москви, залишивши своїх рідних, приєднався до свого полку і скоро після цього був узятий ординарцем до генерала, який командував великим загоном. З часу свого підвищення в офіцери, і особливо з надходження в діючу армію, де він брав участь в В'яземській битві, Петя перебував в постійному щасливо-збудженому стані радості тому, що він великий, і в постійно захопленій поспішності не пропустити якогось випадку справжнього героїства. Він був дуже щасливий тим, що він бачив і пережив у армії, але в той же час йому все здавалося, що там, де його немає, там-то тепер і відбувається справжнісіньке, героїське. І він поспішав встигнути туди, де його не було.

Коли 21-го жовтня його генерал висловив бажання послати кого-небудь в загін Денисова, Петя так жалісно просив, щоб послати його, що генерал не міг відмовити. Але, відправляючи його, генерал, поминаючи божевільний вчинок Петі в В'яземській битві, де Петя, замість того щоб їхати дорогою туди, куди він був посланий, поскакав в ланцюг під вогонь французів і вистрілив там два рази зі свого пістолета, — відправляючи його, генерал саме заборонив Петі брати участь в яких би то не було діях Денисова. Від цього-то Петя почервонів і змішався, коли Денисов запитав, чи можна йому залишитися. До виїзду на узлісся Петя вважав, що йому треба, суворо виконуючи свій обов'язок, зараз же повернутися. Але коли він побачив французів, побачив Тихона, дізнався, що в ніч неодмінно атакують, він, з швидкістю переходів молодих людей від одного погляду до іншого, вирішив сам з собою, що генерал його, якого він до сих пір дуже поважав, — дрян'я, німець, що Денисов герой, і осавул герой, і що Тихон герой, і що йому було б соромно виїхати від них у важку хвилину.

Вже сутеніло, коли Денисов з Петром і осавулом під'їхали до сторожці. У напівтемряві виднілися коні в сідлах, козаки, гусари, прилаштовуючи курені на галявині і (щоб не бачили диму французи) розводили червонівший вогонь в лісовому яру. У сінях маленької хатинки козак, засукавши рукава, рубав баранину. У самій хаті були троє офіцерів з партії Денисова, налаштувавши стіл з дверей. Петя зняв, віддавши сушити, свій мокрий одяг і відразу заходився сприяти офіцерам в устрої обіднього

столу.

Через десять хвилин був готовий стіл, покритий серветкою. На столі була горілка, ром в пляшці, білий хліб і смажена баранина з сіллю.

Сидячи разом з офіцерами за столом і розриваючи руками, по яким текло сало, жирну запашну баранину, Петя перебував в захопленому дитячому стані ніжної любові до всіх людей і внаслідок того впевненості в такій же любові до себе інших людей.

— Так що ж ви думаєте, Василь Федорович, — звернувся він до Денисова, — нічого, що я з вами залишуся на день? — І, не чекаючи відповіді, він сам відповідав собі: — Адже мені велено дізнатися, ну ось я і дізнаюся ... Тільки ви мене пустите в саму ... в головну. Мені не потрібно нагород ... А мені хочеться ... — Петя зціпив зуби і озирнувся, смикаючи догори піднятою головою і розмахуючи рукою.

— У найголовнішу ... — повторив Денисов, посміхаючись.

— Тільки вже, будь ласка, мені дайте команду зовсім, щоб я командував, — продовжував Петя, — ну що вам варто? Ах, вам ніжик? — звернувся він до офіцера, який хотів відрізати баранини. І він подав свій складаний ніжик.

Офіцер похвалив ніжик.

— Візьміть, будь ласка, собі. У мене багато таких ... — почервонівши, сказав Петя. — Батюшки! Я і забув зовсім, — раптом скрикнув він. — У мене родзинки чудові, знаєте, такі, без кісточок. У нас маркітант новий — і такі прекрасні речі. Я купив десять фунтів. Я звик що-небудь солодке. Хочете? .. — І Петя побіг у сіни до свого козака, приніс торби, в яких було фунтів п'ять родзинок. — Їжте, панове, їжте.

А то чи не потрібно вам кавник? — звернувся він до осавула. — Я у нашого маркітанта купив, чудовий! У нього прекрасні речі. І він чесний дуже. Це головне. Я вам пришлю неодмінно. А може бути ще, у вас вийшли, обилісь кремені, — адже це буває. Я взяв з собою, у мене ось тут ... — він показав на торби, — сто кременів. Я дуже дешево купив. Візьміть, будь ласка, скільки потрібно, а то і все ... — І раптом, злякавшись, чи не забрехався він, Петя зупинився і почервонів.

Він став згадувати, чи не зробив він ще якихось дурниць. І, перебираючи спогади нинішнього дня, спогад про француза-барабанщика уявляється йому. "Нам-то відмінно, а йому як? Куди його поділи? Погодували його? Чи не образили? " — подумав він. Але помітивши, що він забрехався про кремені, він тепер боявся.

"Спитати б можна, — думав він, — та скажуть: сам хлопчик і хлопчика пожалів. Я їм покажу завтра, який я хлопчик! Соромно буде, якщо я запитаю? — думав Петя. — Ну, та все одно! " — і негайно ж, почервонівши і злякано дивлячись на офіцерів, чи не буде в їхніх обличчях глузування, він сказав:

— А можна покликати цього хлопчика, що взяли в полон? Дати йому чогось поїсти ... може ...

— Так, жалюгідний хлопчисько, — сказав Денисов, мабуть, не знайшовши нічого соромного в цьому нагадуванні. — Покликати його сюди. Венсан Босс [Vincent Bosse] його звуть. Покликати.

— Я покличу, — сказав Петя.

— Поклич, поклич. Жалюгідний хлопчисько, — повторив Денисов.

Петя стояв біля дверей, коли Денисов сказав це. Петя проліз між офіцерами і близько підійшов до Денисова.

— Дозвольте вас поцілувати, голубчику, — сказав він. — Ах, як чудово! Як гарно! — І, поцілувавши Денисова, він побіг на двір.

— Bosse! Vincent! — прокричав Петя, зупинившись біля дверей.

— Вам кого, пане, треба? — сказав голос з темряви. Петя відповідав, що того хлопчика-француза, якого взяли нині.

— А! Весняного? — сказав козак.

Ім'я його Vincent вже переробили: козаки — в Весняного, а мужики і солдати — в Весеню. В обох переробках це нагадування про весну сходилося з уявленням про молоденького хлопчика.

— Він там біля багаття грівся. Гей, Весеню! Весеню! Весняний! — почувлися в темряві передаючі голоси і сміх.

— А хлоп'я спритне, — сказав гусар, що стояв біля Петі. — Ми його погодували недавно. Пристрасть голодний був!

У темряві почувлися кроки і, човгаючи босими ногами по грязюці, барабанщик підійшов до дверей.

— Ах, це ви! [Ah, c'est vous!] — сказав Петя. — Хочете їсти? Не бійтеся, вам нічого не зроблять. [Voulez-vous manger? N'ayez pas peur, on ne vous fera pas de mal,] — додав він, боязко і ласкаво торкнувшись його руки. — Заходьте, заходьте. [Entrez, entrez.]

— Дякую, пане. [Merci, monsieur,] — відповідав барабанщик тремтячим, майже дитячим голосом і став обтирати об поріг свої брудні ноги. Петі багато хотілося сказати барабанщику, але він не смів. Він, переминаючись, стояв при ньому в сінях. Потім в темряві взяв його за руку і потиснув її.

— Entrez, entrez, — повторив він тільки ніжним шепотом.

"Ах, що б мені йому зробити!" — промовив сам з собою Петя і, відчинивши двері, пропустив повз себе хлопчика.

Коли барабанщик увійшов в хатинку, Петя сів подалі від нього, вважаючи для себе принизливим звертати на нього увагу. Він тільки обмацував в кишені гроші і був в сумніві, чи не соромно буде дати їх барабанщику.

Глава 8

Від барабанщика, якому за наказом Денисова дали горілки, баранини і якого Денисов велів одягнути в російський каптан, з тим, щоб, не відсилаючи з полоненими, залишити його при партії, увагу Петі було відвернуте приїздом Долохова. Петя в армії чув багато розповідей про надзвичайні хоробрість і жорстокість Долохова з французами, і тому з тих пір, як Долохов увійшов до хати, Петя, не зводячи очей, дивився на нього і все більше підбадьорювався, смикаючи піднятою головою, з тим щоб не бути негідним навіть і такого товариства, як Долохов.

Зовнішність Долохова дивно вразила Петю своєю простотою.

Денисов одягався в чекмінь, носив бороду і на грудях образ Миколи-чудотворця і в

манері говорити, в усіх прийомах виявляв особливість свого становища. Долохов же, навпаки, який перш, в Москві, носив перський костюм, тепер мав вигляд самого манірного гвардійського офіцера. Обличчя його було чисто виголене, одягнений він був у гвардійський ватяний сюртук з Георгієм в петлиці і в прямо одягненому простому кашкеті. Він зняв в кутку мокру бурку і, підійшовши до Денисова, не вітаючись ні з ким, негайно ж почав розпитувати про справу. Денисов розповідав йому про задуми, які мали на їх транспорт великі заgonи, і про надсилання Петі, і про те, як він відповідав обом генералам. Потім Денисов розповів все, що він знав про становище французького загону.

— Це так, але треба знати, які і скільки військ, — сказав Долохов, — треба буде з'їздити. Не знаючи вірно, скільки їх, пускатися в справу не можна. Я люблю акуратно справу робити. Ось, чи не хоче хто з панів з'їздити зі мною в їх табір. У мене мундири з собою.

— Я, я ... я поїду з вами! — скрикнув Петя.

— Зовсім і тобі не потрібно їздити, — сказав Денисов, звертаючись до Долохова, — а вже його я ні за що не пущу.

— Ось чудово! — скрикнув Петя, — чому ж мені не їхати? ..

— Та тому, що нема чого.

— Ну, вже ви мене вибачте, тому що ... тому що ... я поїду, ось і все. Ви візьмете мене? — звернувся він до Долохову.

— Чому ж ... — неуважно відповідав Долохов, вдивляючись в обличчя французького барабанщика.

— Давно в тебе молодик цей? — запитав він у Денисова.

— Нині взяли, та нічого не знає. Я залишив його пг'і собі.

— Ну, а інших ти куди діваєш? — сказав Долохов.

— Як куди? Відсилаю під г'озписки! — раптом почервонівши, скрикнув Денисов. — І сміливо скажу, що на моїй совісті немає жодної людини. Хіба тобі тг'удно відіслати тг'ідцять чи, тг'иста людей під конвоєм в гог'од, ніж маг'ати, я пг'ямо скажу, честь солдата.

— Ось молоденькому графчіку в шістнадцять років говорити ці люб'язності пристойно, — з холодною усмішкою сказав Долохов, — а тобі-то вже це залишити пора.

— Що ж, я нічого не кажу, я тільки кажу, що я неодмінно поїду з вами, — несміливо сказав Петя.

— А нам з тобою пора, брат, кинути ці люб'язності, — продовжував Долохов, наче він знаходив особливе задоволення говорити про цей предмет, що дратує Денисова. — Ну цього ти навіщо взяв до себе? — сказав він, похитуючи головою. — Потім, що тобі його шкода? Адже ми знаємо ці твої розписки. Ти пошлеш їх сто чоловік, а прийдуть тридцять. Помруть з голоду або поб'ють. Так чи не все одно їх і не брати?

Осавул, мружачи світлі очі, схвально кивав головою.

— Це все г'івно, тут. Міркувати нічого. Я на свою душу взяти не хочу. Ти говог'иш — помг'ут. Ну, гаг'но. Тільки б не від мене.

Долохов засміявся.

— Хто ж їм не велів мене двадцять разів зловити? Але ж зловлять — мене і тебе, з твоїм лицарством, все одно на осіку. — Він помовчав. — Однак треба справу робити. Послати мого козака з в'юком! У мене два французьких мундира. Що ж, їдемо зі мною? — запитав він у Петі.

— Я? Так, так, безумовно, — почервонівши майже до сліз, скрикнув Петя, поглядаючи на Денисова.

Знову в той час, як Долохов побився об заклад з Денисовим про те, що треба робити з полоненими, Петя відчув незручність і квапливість; але знову не встиг зрозуміти гарненько того, про що вони говорили. "Якщо так думають великі, відомі, отже, так треба, отже, це добре, — думав він. — А головне, треба, щоб Денисов не смів думати, що я послухаю його, що він може мною командувати. Неодмінно поїду з Долоховим до французького табору. Він може, і я можу".

На всі переконання Денисова не їздити Петя відповідав, що він теж звик все робити акуратно, а не навмання, і що він про безпеку для себе ніколи не думає.

— Тому що, — погодьтеся самі, — якщо не знати вірно, скільки там, від цього залежить життя, може бути, сотень, а тут ми одні, і потім мені дуже цього хочеться, і неодмінно, неодмінно поїду, ви вже мене не удержите, — говорив він, — тільки гірше буде ...

Глава 9

Одягнувшись в французькі шинелі і ківери, Петя з Долоховим поїхали на ту просіку, з якої Денисов дивився на табір, і, виїхавши з лісу в цілковитій темряві, спустилися в долину. З'їхавши вниз, Долохов велів козакам, що супроводжували його, чекати тут і поїхав риссю по дорозі до мосту. Петя, завмираючи від хвилювання, їхав з ним поруч.

— Якщо попадемося, я живим не віддамся, у мене пістолет, — прошепотів Петя.

— Не говори російською, — швидким шепотом сказав Долохов, і в ту ж хвилину в темряві хтось гукнув: Хто йде? ["Qui vive?"] І ляскання рушниць.

Кров кинулася в обличчя Петі, і він схопився за пістолет.

— Улани шостого полку, [Lanciers du sixieme,] — промовив Долохов, не скорочуючи і не додаючи ходу коня. Чорна постать вартового стояла на мосту.

— Відгук? [Mot d'ordre?] — Долохов притримав коня і поїхав кроком.

— Скажи, чи тут полковник Жерар? [Dites donc, le colonel Gerard est ici?] — сказав він.

— Mot d'ordre! — не відповідав, сказав вартовий, загороджуючи дорогу.

— Коли офіцер об'їжджає ланцюг, вартові не питають відзив ... [Quand un officier fait sa ronde, les sentinelles ne demandent pas le mot d'ordre] Я питаю, чи тут полковник? — крикнув Долохов, раптом спалахнувши та наїжджаючи конем на вартового. [— Je vous demande si le colonel est ici?]

І, не чекаючи відповіді від вартового, який посторонився, Долохов кроком поїхав в гору.

Помітивши чорну тінь людини, що переходить через дорогу, Долохов зупинив цю

людину і запитав, де командир і офіцери? Чоловік цей, з мішком на плечі, солдат, зупинився, близько підійшов до коня Долохова, доторкаючись до нього рукою, і просто і дружелюбно розповів, що командир і офіцери були вище на горі, з правого боку, на дворі ферми (так він називав панську садибу).

Проїхавши по дорозі, по обидва боки якої звучав від багать французький говір, Долохов повернув у двір панського будинку. Проїхавши в ворота, він зліз з коня і підійшов до великого палаючого вогнища, навколо якого, голосно розмовляючи, сиділо кілька людей. У казанку з краю варилося щось, і солдат в ковпаку і синій шинелі, стоячи на колінах, яскраво освітлений вогнем, помішував в ньому шомполом.

— З цим чортом не впоратися. [Oh, c'est un dur a cuire,] — говорив один з офіцерів, що сиділи в тіні з протилежного боку багаття.

— Він їх пробере, [Il les fera marcher les lapins] — зі сміхом сказав інший. Обидва замовкли, вдивляючись в темряву на звук кроків Долохова і Петі, що підходили до багаття з своїми кіньми.

— Здрастуйте, панове! [Bonjour, messieurs!] — голосно, чітко вимовив Долохов.

Офіцери заворушилися в тіні багаття, і один, високий офіцер з довгою шиєю, обійшовши вогонь, підійшов до Долохова.

— Це ви, Клеман? [C'est vous, Clement?] — сказав він. — Звідки, чорт ... [D'ou, diable ...] — але він не докінчив, побачивши свою помилку, і, злегка насупившись, як з незнайомим, привітався з Долоховим, питаючи його, чим він може служити. Долохов розповів, що він з товаришем наздоганяють свій полк, і запитав, звертаючись до всіх взагалі, чи не знають офіцери щось про шостий полк. Ніхто нічого не знав; і Петі здалося, що офіцери вороже і підозріло стали оглядати його і Долохова. Кілька секунд всі мовчали.

— , Якщо ви розраховуєте на вечерю, то ви запізнилися. [Si vous comptez sur la soupe du soir, vous venez trop tard] — сказав з стриманим сміхом голос з-за багаття.

Долохов відповідав, що вони ситі і що їм треба в ніч же їхати далі.

Він віддав коней солдату, що помішував в казанку, і навпочіпки присів біля вогнища поряд з офіцером з довгою шиєю. Офіцер цей, не зводячи очей, дивився на Долохова і перепитав його ще раз: якого він був полку? Долохов не відповідав, ніби не чув запитання, і, закурюючи коротеньку французьку люльку, яку він дістав з кишені, питав офіцерів про те, в якій мірі безпечна дорога від козаків перед ними.

Ці розбійники всюди. — [Les brigands sont partout,] — відповідав офіцер через багаття.

Долохов сказав, що козаки страшні тільки для таких відсталих, як він з товаришем, але що на великі загони козаки, ймовірно, не сміють нападати, додав він запитально. Ніхто нічого не відповів.

"Ну, тепер він поїде", — щохвилини думав Петя, стоячи перед багаттям і слухаючи його розмова.

Але Долохов почав знову розмову, яка було припинилась, і прямо став розпитувати, скільки у них людей в батальйоні, скільки батальйонів, скільки полонених. Запитуючи

про полонених росіян, які були при їх загоні, Долохов сказав:

— Гм, тягати за собою ці трупи. Краще б розстріляти цю наволоч, [La vilaine affaire de trainer ces cadavres apres soi. Vaudrait mieux fusiller cette canaille,] — і голосно засміявся таким дивним сміхом, що Петі здалося, французи зараз дізнаються обман, і він мимоволі відступив на крок від багаття. Ніхто не відповів на слова і сміх Долохова, і французький офіцер, якого не видно було (він лежав, закутавшись шинеллю), підвівся і прошепотів щось товаришеві. Долохов встав і покликав солдата з кіньми.

"Подадуть чи ні коней?" — думав Петя, мимоволі наближаючись до Долохову.

Коней подали.

— Прощайте, панове [Bonjour, messieurs,] — сказав Долохов.

Петя хотів сказати добрий вечір [bonsoir] і не міг договорити слова. Офіцери щось пошепки говорили між собою. Долохов довго сідав на коня, яка не стояла; потім кроком поїхав з воріт. Петя їхав біля нього, бажаючи і не сміючи озирнутися, щоб побачити, біжать або не біжать за ними французи.

Виїхавши на дорогу, Долохов поїхав не назад в поле, а вздовж по селу. В одному місці він зупинився, прислухаючись.

— Чуєш? — сказав він.

Петя узнав звуки російських голосів, побачив біля вогнищ темні фігури російських полонених. Спустившись вниз до мосту, Петя з Долоховим проїхали вартового, який, ні слова не сказавши, похмуро ходив по мосту, і виїхали в балку, де чекали козаки.

— Ну, тепер прощай. Скажи Денисову, що на зорі, по першому пострілу, — сказав Долохов і хотів їхати, але Петя схопився за нього рукою.

— Ні! — скрикнув він, — ви такий герой. Ах, як добре! Як чудово! Як я вас люблю.

— Добре, добре, — сказав Долохов, але Петя не відпускав його, і в темряві Долохов розглянув, що Петя нахилився до нього. Він хотів поцілуватися. Долохов поцілував його, засміявся і, повернувши коня, зник у темряві.

Глава 10

Повернувшись до сторожці, Петя застав Денисова в сінях. Денисов в хвилюванні, неспокої і досади на себе, що відпустив Петю, чекав на нього.

— Слава Богу! — крикнув він. — Ну слава Богу! — повторював він, слухаючи захоплену розповідь Петі. — І чог'т тебе візьми, через тебе не спав! — промовив Денисов. — Ну, слава богу, тепег' лягай спати. Ще vzdг'ємнемо до г'анку.

— Так ... Ні, — сказав Петя. — Мені ще не хочеться спати. Та я і себе знаю, якщо засну, так вже скінчено. І потім я звик не спати перед боєм.

Петя посидів деякий час в хаті, радісно згадуючи подробиці своєї поїздки і жваво уявляючи собі те, що буде завтра. Потім, помітивши, що Денисов заснув, він встав і пішов на двір.

На дворі ще було зовсім темно. Дощик пройшов, але краплі ще падали з дерев. Поблизу від вартівні виднілися чорні фігури козацьких куренів і пов'язаних один з одним коней. За хатинкою чорніли дві фури, біля яких стояли коні, і в яру червонів догораючий вогонь. Козаки і гусари не всі спали: подекуди чулися, разом з звуком

падаючих крапель і близького звуку жування коней, приглушені, ніби шепочуть, голоси.

Петя вийшов з сіней, озирнувся в темряві і підійшов до хур. Під фурами хропів хтось, і навколо них стояли, жуючи овес, засідлані коні. У темряві Петя взнав свого коня, якого він називав Карабахом, хоча він був малоросійський кінь, і підійшов до нього.

— Ну, Карабах, завтра послужимо, — сказав він, нюхаючи його ніздрі і цілючи його.

— Що, панич, не спите? — сказав козак, що сидів під фурую.

— Ні; а ... Лихачов, здається, тебе звати? Адже я зараз тільки приїхав. Ми їздили до французів. — І Петя докладно розповів козакові не тільки свою поїздку, але і те, чому він їздив і чому він вважає, що краще ризикувати своїм життям, ніж робити навмання.

— Що ж, подрімали би, — сказав козак.

— Ні, я звик, — відповідав Петя. — А що, у вас кремені в пістолет не пооббивались? Я привіз із собою. Чи не потрібно? Ти візьми.

Козак висунувся з-під фури, щоб ближче розглянути Петю.

— Тому, що я звик все робити акуратно, — сказав Петя. — Інші так, сяк-так, не приготуються, потім і шкодують. Я так не люблю.

— Це точно, — сказав козак.

— Та ще ось що, будь ласка, голубчику, нагостри мені шаблю; затупилась ... (але Петя боявся збрехати) вона ніколи відточена не була. Можна це зробити?

— Чому ж, можна.

Лихачов встав, порився в в'юках, і Петя скоро почув войовничий звук стали та бруска. Він виліз на фуру і сів на край її. Козак під фурую точив шаблю.

— А що ж, сплять молодці? — сказав Петя.

— Хто спить, а хто так ось.

— Ну, а хлопчик що?

— Весняний-то? Він там, в сінях, завалився. Зі страху спить. Вже радий був.

Довго після цього Петя мовчав, прислухаючись до звуків. У темряві почулися кроки і показалася чорна фігура.

— Що гостриш? — запитав чоловік, підходячи до фури.

— А ось панича нагострити шаблю.

— Добра справа, — сказав чоловік, який здався Петі гусаром. — У вас, чи що, чашка залишилася?

— А он у колеса.

Гусар взяв чашку.

— Мабуть скоро світанок, — промовив він, позіхаючи, і пройшов кудись.

Петя повинен би був знати, що він в лісі, в партії Денисова, за милю від дороги, що він сидить на фурі, відбитої у французів, біля якої прив'язані коні, що під ним сидить козак Лихачов і наточує йому шаблю, що велика чорна пляма направо — сторожка, і червона яскрава пляма вниз ліворуч — догорає багаття, що чоловік, що приходив за

чашкою, — гусар, який хотів пити; але він нічого не знав і не хотів знати цього. Він був в чарівному царстві, в якому нічого не було схожого на дійсність. Велика чорна пляма, може бути, точно була сторожка, а може бути, була печера, яка вела на саме дно землі. Червона пляма, може бути, був вогонь, а може бути — око величезного чудовиська. Може бути, він точно сидить тепер на фурі, а дуже може бути, що він сидить не на фурі, а на страшно високій башті, з якої якщо впасти, то летіти б до землі цілий день, цілий місяць — все летіти і ніколи не долетиш. Може бути, що під фурую сидить просто козак Лихачов, а дуже може бути, що це — найдобріший, хоробрий, самий чудовий, самий чудовий чоловік на світі, якого ніхто не знає. Може бути, це точно проходив гусар за водою і пішов в балку, а може бути, він тільки що зник з поля зору і зовсім зник, і його не було.

Що б не побачив тепер Петя, ніщо б не здивувало його. Він був в чарівному царстві, в якому все було можливо.

Він подивився на небо. І небо було таке ж чарівне, як і земля. На небі розчищало, і над вершинами дерев швидко бігли хмари, ніби відкриваючи зірки. Іноді здавалося, що на небі розчищало і показувалося чорне, чисте небо. Іноді здавалося, що ці чорні плями були хмаринки. Іноді здавалося, що небо високо, високо піднімається над головою; іноді небо спускалося зовсім, так що рукою можна було дістати його.

Петя став закривати очі і захитався.

Краплі капали. Йшов тихий говір. Коні заіржали і побилися. Хропів хтось.

— Ожиг, жиг, ожиг, жиг ... - наточуючись, свистіла шабля. І раптом Петя почув стрункий хор музики, що грала якийсь невідомий, урочисто солодкий гімн. Петя був музикальний, так само як Наташа, і більше Миколи, але він ніколи не вчився музиці, не думав про музику, і тому мотиви, що несподівано приходили йому в голову, були для нього особливо нові і привабливі. Музика грала все більше чуємо і дужче. Наспів розростався, переходив з одного інструменту в інший. Відбувалося те, що називається фугою, хоча Петя не мав ні найменшого поняття про те, що таке fuga. Кожен інструмент, схожий на скрипку, то на труби — але краще і чистіше, ніж скрипки і труби, — кожен інструмент грав своє і, не догравши ще мотиву, зливався з іншим, що починав майже те ж, і з третім, і з четвертим, і всі вони зливалися в одне і знову розбігалися, і знову зливалися то в урочисто церковне, то в яскраво блискуче і переможне.

"Ах, так, адже це я уві сні, — гойднувшись наперед, сказав собі Петя. — Це у мене в вухах. А може бути, це моя музика. Ну, знову. Валяй моя музика! Ну! .. "

Він закрив очі. І з різних сторін, як ніби здалеку, затріпотіли звуки, стали складатися, розбігатися, зливатися, і знову все злилося в той же солодкий і урочистий гімн. "Ах, це принадне щось таке! Скільки хочу і як хочу", — сказав собі Петя. Він спробував керувати цим величезним хором інструментів.

"Ну, тихіше, тихіше, замирайте тепер. — І звуки слухалися його. — Ну, тепер повніше, веселіше. Ще, ще радісніше. — І з невідомої глибини піднімалися все частіші, урочисті звуки. — Ну, голоси, приставайте! " — наказав Петя. І спочатку здалеку

почулися голоси чоловічі, потім жіночі. Голоси росли, росли в рівномірному урочистому зусиллі. Петі страшно і радісно було слухати їх незвичайну красу.

З урочистим переможним маршем зливалася пісня, і краплі капали, і вжиг, жиг, жиг ... свистіла шабля, і знову побилися і заіржали коні, не порушуючи хору, а входячи в нього.

Петя не знав, як довго це тривало: він насолоджувався, весь час дивувався своїй насолоді і шкодував, що нікому повідомити про неї. Його розбудив лагідний голос Лихачова.

— Готово, ваше благородіє, надвоє хранцуза розпластаєте.

Петя прийшов до тями.

— Вже світає, далебі, світає! — скрикнув він.

Невидні перш коні стали видні до хвостів, і крізь оголені гілки виднілося водянисте світло. Петя стрепенувся, скочив, дістав з кишені рубль і дав Лихачову, махнувши, спробував шашку і поклав її в піхви. Козаки відв'язувати коней і підтягували попруги.

— Ось і командир, — сказав Лихачов. З вартівні вийшов Денисов і, гукнувши Петю, наказав збиратися.

Глава 11

Швидко в напівтемряві розібрали коней, підтягнули попруги і розібралися по командам. Денисов стояв у вартівні, віддаючи останні накази. Піхота партії, човгаючи сотнею ніг, пройшла вперед по дорозі і швидко зникла між дерев в передсвітанковому тумані. Осавул щось наказував козакам. Петя тримав свого коня за повід, з нетерпінням чекаючи наказу сідати. Обмите холодною водою, обличчя його, особливо очі горіли вогнем, озноб пробігав по спині, і в усьому тілі щось швидко і рівномірно тремтіло.

— Ну, готово у вас все? — сказав Денисов. — Давай коней.

Коней подали. Денисов розсердився на козака за те, що попруги були слабкі, і, вилаявши його, сів. Петя взявся за стремяно. Кінь, за звичкою, хотів гризнути його за ногу, але Петя, не чуючи своєї тяжкості, швидко скочив у сідло і, озираючись на гусар, які зрушили ззаду в темряві, під'їхав до Денисова.

— Василь Федорович, ви мені доручіть що-небудь? Будь ласка ... заради бога ... — сказав він. Денисов, здавалося, забув про існування Петі. Він озирнувся на нього.

— Але я тебе пг'ошу, — сказав він суворо, — слухатися мене і нікуди не потикатися.

Під весь час переїзду Денисов ні слова не говорив більше з Петром і їхав мовчки. Коли під'їхали до узлісся, в поле помітно вже стало світлішати. Денисов поговорив щось пошепки з осавулом, і козаки стали проїжджати повз Петі і Денисова. Коли вони всі проїхали, Денисов торкнув свого коня і поїхав під гору. Сідаючи на зади і ковзаючи, коні спускалися з своїми сідоками в балку. Петя їхав поруч з Денисовим. Тремтіння у всьому його тілі все посилювалося. Ставало дедалі світліше і світліше, тільки туман приховував віддалені предмети. З'їхавши вниз і озирнувшись назад, Денисов кивнув головою козакові, що стояв біля нього.

— Сигнал! — промовив він.

Козак підняв руку, пролунав постріл. І в ту ж мить почувся тупіт коней, що поскакали попереду, крики з різних сторін і ще постріли.

В ту ж мить, як пролунали перші звуки тупоту і крику, Петя, вдаривши свого коня і випустивши повід, не слухаючи Денисова, який кричав на нього, поскакав вперед. Петі здалося, що раптом абсолютно, як серед дня, яскраво розвиднилося в ту хвилину, як почувся постріл. Він під'їхав до мосту. Попереду по дорозі скакали козаки. На мосту він зіткнувся з відсталим козаком і поскакав далі. Попереду якісь люди, — мабуть, це були французи, — бігли з правого боку дороги на ліву. Один впав у грязюку бруд під ногами Петіного коня.

У одній хаті стовпилися козаки, щось роблячи. З середини натовпу почувся страшний крик. Петя під'їхав до цієї натовпі, і перше, що він побачив, було бліде, з тремтячою нижньою щелепою обличчя француза, який тримався за древко спрямованої на нього піки.

— Ура! .. Хлопці ... наші ... — прокричав Петя і, давши повід розпалився коні, поскакав вперед по вулиці.

Попереду чулися постріли. Козаки, гусари і російські обірвані полонені, які бігли з обох сторін дороги, всі голосно і нескладно кричали щось. Молодецький, без шапки, з червоним похмурим обличчям, француз у синій шинелі відбивався багнетом від гусарів. Коли Петя під'їхав, француз вже впав. Знову запізнився, промайнуло в голові Петі, і він поскакав туди, звідки чулися часті постріли. Постріли лунали на подвір'ї того панського будинку, на якому він був вчора вночі з Долоховим. Французи засіли там за тином в густому, зарослому кущами саду і стріляли по козаках, що стовпилися біля воріт. Під'їжджаючи до воріт, Петя в пороховому диму побачив Долохова з блідим, зеленуватим лицем, який кричав щось людям. "В об'їзд! Піхоту почекаати!" — кричав він, в той час як Петя під'їхав до нього.

— Почекати? .. Ураааа! .. — закричав Петя і, не зволікаючи жодної хвилини, поскакав до того місця, звідки чулися постріли і де густіше був пороховий дим. Почувся залп, завищали порожні і в щось шльопнувши кулі. Козаки і Долохов вскакали слідом за Петром в ворота будинку. Французи в хиткому густому димі одні кидали зброю і вибігали з кущів назустріч козакам, інші бігли під гору до ставка. Петя скакав на своєму коні вздовж по панському двору і, замість того щоб тримати повід, дивно і швидко махав обома руками і все далі і далі збивався з сідла на одну сторону. Кінь, наїхавши на багаття, що тліло в ранковому світлі, вперлася, і Петя важко впав на мокру землю. Козаки бачили, як швидко засмикалися його руки і ноги, незважаючи на те, що голова його не ворушилася. Куля пробила йому голову.

Переговори з старшим французьким офіцером, який вийшов до нього з-за будинку з хусткою на шпазі і оголосив, що вони здаються, Долохов зліз з коня і підійшов до Петі, який лежав нерухомо, з розкинутими руками.

— Готовий, — сказав він, насупившись, і пішов в ворота назустріч Денисову, що їхав до нього.

— Убитий ?! — скрикнув Денисов, побачивши ще здалеку щось знайоме йому,

безсумнівно мертве положення, в якому лежало тіло Петі.

— Готовий, — повторив Долохов, наче вимовляння цього слова доставляло йому задоволення, і швидко пішов до полонених, яких оточили поспішає козаки. — Брати не будемо! — крикнув він Денисову.

Денисов не відповідав; він під'їхав до Петі, зліз з коня і тремтячими руками повернув до себе забруднені кров'ю і брудом, вже бліде обличчя Петі.

"Я звик що-небудь солодке. Відмінні родзинки, беріть всі", — згадалося йому. І козаки з подивом озирнулися на звуки, схожі на собачий гавкіт, з якими Денисов швидко відвернувся, підійшов до тину і схопився за нього.

У числі відбитих Денисовим і Долоховим російських полонених був П'єр Безухов.

Глава 12

Про ту партію полонених, в якій був П'єр, під час всього свого руху від Москви, не було від французького начальства ніякого нового розпорядження. Партія ця 22-го жовтня перебувала вже не з тими військами і обозами, з якими вона вийшла з Москви. Половина обозу з сухарями, який йшов за ними перші переходи, була відбита козаками, інша половина поїхала вперед; піших кавалеристів, які йшли попереду, не було жодного більше; вони всі зникли. Артилерія, яка перші переходи виднілася попереду, замінилася тепер величезним обозом маршала Жюно, конвойованим вестфальцями. Ззаду полонених їхав обоз кавалерійських речей.

Від Вязьми французькі війська, які перш йшли трьома колонами, йшли тепер однією купою. Ті ознаки безладу, які помітив П'єр на першому привалі з Москви, тепер дійшли до краю.

Дорога, по якій вони проходили, по обидва боки була обкладена мертвими кінями; обірвані люди, відсталі від різних команд, безперестанку перемінюючись, то приєднувалися, то знову відставали від колони, що йшла.

Кілька разів під час походу бували фальшиві тривоги, і солдати конвою піднімали рушниці, стріляли і бігли стрімголов, давячи один одного, але потім знову збиралися і лаяли один одного за марний страх.

Ці три збіговиська, які йшли разом, — кавалерійське депо, депо полонених і обоз Жюно, — все ще становили щось окреме і цілісне, хоча і те, і друге, і третє швидко тануло.

У депо, в якому було сто двадцять возів спочатку, тепер залишалося не більше шістдесяти; інші були відбиті або кинуті. З обозу Жюно теж було залишено і відбито кілька возів. Три вози були розграбовані набіглими відсталими солдатами з корпусу Даву. З розмов німців П'єр чув, що до цього обозу ставили караул більше, ніж до полонених, і що один з їхніх товаришів, солдат-німець, був розстріляний за наказом самого маршала за те, що у солдата знайшли срібну ложку, що належала маршалу.

Більше ж усього з цих трьох зборищ розтануло депо полонених. З трьохсот тридцяти чоловік, що вийшли з Москви, тепер залишалося менше ста. Полонені ще більш, ніж сідла кавалерійського депо і чим обоз Жюно, обтяжували конвоїрів солдатів. Сідла і ложки Жюно, вони розуміли, що могли для чого-небудь стати в нагоді, але для

чого було голодним і холодним солдатам конвою стояти на варті і стерегти таких же холодних і голодних росіян, які мерли і відставали дорогою, яких було велено пристрілювати, — це було не тільки незрозуміло, але і противно. І конвойні, ніби боячись в тому сумному становищі, в якому вони самі перебували, не віддатися бувшому в них почуттю жалості до полонених і тим погіршити своє становище, особливо похмуро і суворо поводитися з ними.

У Дорогобужі, в той час як, замкнувши полонених в стайню, конвойні солдати пішли грабувати свої ж магазини, кілька чоловік полонених солдатів підкопалися під стіну і втекли, але були захоплені французами і розстріляні.

Колишній, введений при виході з Москви, порядок, щоб полонені офіцери йшли окремо від солдатів, вже давно був знищений; всі ті, які могли йти, йшли разом, і П'єр з третього переходу вже з'єднався знову з Каратаєвим і бузковим кривоногим собакою, який обрав собі господарем Каратаєва.

З Каратаєвим, на третій день виходу з Москви, стала та лихоманка, від якої він лежав в московському гошпіталі, і в міру того як Каратаєв слабшав, П'єр віддалявся від нього. П'єр не знав чому, але, з тих пір як Каратаєв став слабшати, П'єр повинен був робити зусилля над собою, щоб підійти до нього. І підходячи до нього і слухаючи ті тихі стогони, з якими Каратаєв звичайно на привалах лягав, і відчуваючи запах, що посилювався тепер і який видавав від себе Каратаєв, П'єр відходив від нього подальше і не думав про нього.

У полоні, в балагані, П'єр дізнався не розумом, а всією істотою своєю, життям, що людина створена для щастя, що щастя в ньому самому, у задоволенні природних людських потреб, і що все нещастя походить не від нестачі, а від надлишку; але тепер, в ці останні три тижні походу, він дізнався ще нову, втішну істину — він дізнався, що на світі немає нічого страшного. Він дізнався, що так як немає положення, в якому б людина була щаслива і цілком вільна, так і немає положення, в якому б вона була би нещаслива і не вільна. Він дізнався, що є межа страждань і межа свободи і що ця межа дуже близька; що та людина, яка страждала від того, що в рожевому ліжку її загорнувся один листок, точно так же страждала, як страждав він тепер, засинаючи на голій, сирій землі, охолоджував одну сторону і зігрівав іншу; що, коли він, бувало, одягав свої бальні вузькі черевики, він точно так само страждав, як тепер, коли він йшов уже босий зовсім (взуття його давно розтріпалось), ногами, покритими болячками. Він дізнався, що, коли він, як йому здавалося, з власної своєї волі одружився з своєю дружиною, він був не більше вільний, ніж тепер, коли його замикали на ніч в стайню. З усього того, що потім і він називав стражданням, але яке він тоді майже не відчував, головне були босі, стерті, заструпіли ноги. (Кінське м'ясо було смачне і поживне, селітряний букет порошу, який вживали замість солі, був навіть приємний, холоду великого не було, і вдень на ходу завжди було жарко, а вночі були вогнища; воші, що їли тіло, приємно зігрівали.) Одне було важко в перший час — це ноги.

У другий день переходу, оглянувши біля багаття свої болячки, П'єр думав

неможливим ступити на них; але коли всі піднялися, він пішов, накульгуючи, і потім, коли розігрівся, пішов без болю, хоча до вечора ще страшніше було дивитися на ноги. Але він не дивився на них і думав про інше.

Тепер тільки П'єр зрозумів всю силу життєвості людини і рятівну силу переміщення уваги, вкладену в людини, подібну тому рятівного клапану в паровиках, який випускає зайву пару, як тільки щільність її перевищує відому норму.

Він не бачив і не чув, як пристрілювали відсталих полонених, хоча більше сотні з них вже загинули таким чином. Він не думав про Каратаєва, який слабшав з кожним днем і, очевидно, скоро мав розділити ту ж участь. Ще менш П'єр думав про себе. Чим важче ставало його становище, чим страшніше була майбутність, тим більш незалежним від того становища, в якому він перебував, приходили йому радісні і заспокійливі думки, спогади і уявлення.

Глава 13

22-го числа, в полудень, П'єр йшов в гору по брудній, слизькій дорозі, дивлячись на свої ноги і на нерівності шляху. Зрідка він поглядав на знайому юрбу, що оточує його, і знову на свої ноги. І те й інше було однаково своє і знайоме йому. Бузковий кривоногий Сірко весело біг стороною дороги, зрідка, на доказ своєї спритності та достатку, підгортаючи задню лапу і стрибаючи на трьох і потім знову на всіх чотирьох кидаючись з гавкотом на ворон, які сиділи на дохлятині. Сірко був веселіше і вгодованіше, ніж в Москві. З усіх боків лежало м'ясо різних тварин — від людського до кінського, в різних ступенях розкладання; і ідучи, люди не підпускали вовків, так що Сірий міг наїдатися скільки завгодно.

Дощик йшов з ранку, і здавалося, що ось-ось він пройде і на небі розчистить, як слідом за нетривалою зупинкою припускав дощик ще сильніше. Нагодована дощем дорога вже не приймала в себе води, і струмки текли по коліях.

П'єр йшов, озираючись на всі боки, рахуючи кроки по три, і загинав на пальцях. Звертаючись до дощу, він внутрішньо примовляв: нумо, нумо, ще, ще наддай.

Йому здавалося, що він ні про що не думає; але далеко і глибоко десь щось важливе і втішне думала його душа. Це щось було найтонший духовний витяг з учорашньої його розмови з Каратаєвим.

Вчора, на нічному привалі, змерзши у згаслого вогню, П'єр встав і перейшов до найближчого, краще палаючого вогнища. Біля вогнища, до якого він підійшов, сидів Платон, сховавшись, як ризою, з головою шинеллю, і розповідав солдатам своїм ладним, приємним, але слабким, хворобливим голосом знайому П'єру історію. Було вже за північ. Це був той час, в який Каратаєв звичайно оживав від гарячкового нападу і бував особливо жвавий. Підійшовши до багаття і почувши слабкий, хворобливий голос Платона і побачивши його яскраво освітлене вогнем жалюгідне обличчя, П'єр відчув, що щось неприємно шпигонуло в серце. Він злякався своєї жалості до цієї людини і хотів піти, але іншого багаття не було, і П'єр, намагаючись не дивитися на Платона, підсів до вогнища.

— Що, як твоє здоров'я? — запитав він.

— Що здоров'я? На хвороби плакатися — бог смерті не дасть, — сказав Каратаєв і негайно ж повернувся до початої розповіді.

— ... І ось, братик ти мій, — продовжував Платон з посмішкою на худому, блідому обличчі і з особливим, радісним блиском в очах, — ось, братик ти мій ...

П'єр знав цю історію давно, Каратаєв раз шість йому одному розповідав цю історію, і завжди з особливим, радісним почуттям. Але як не добре знав П'єр цю історію, він тепер прислухався до неї, як до чогось нового, і той тихий захват, який, розповідаючи, мабуть, відчував Каратаєв, передався і П'єру. Історія ця була про старого купця, який благопристойно і богобоязливо жив з родиною та поїхав одного разу з товаришем, багатим купцем, на Макар'євський ярмарок.

Зупинившись на заїжджому дворі, обидва купця заснули, і на інший день товариша купця знайшли зарізаним і пограбованим. Закривавлений ніж знайдений був під подушкою старого купця. Купця судили, покарали батогом і, висмикнувши ніздрі, — як слід по порядку, говорив Каратаєв, — заслали на каторгу.

— І ось, братик ти мій (на цьому місці П'єр застав розповідь Каратаєва), проходить тій справі років десять чи більше того. Живе дідок на каторзі. Як слід, підкоряється, поганого не робить. Тільки у бога смерті просить. — Добре. І зберися вони, нічним справою, каторжні-то, так само ось як ми з тобою, і дідок з ними. І зайшла розмова, хто за що страждає, в чому богу винен. Стали говорити, той душу занапастив, той дві, той підпалив, той збіглий, так ні за що. Стали дідка питати: ти за що, мовляв, дідусь, страждаєш? Я, братці мої милі, каже, за свої та за людські гріхи страждаю. А я ні душ не губив, ні чужого не брав, акромія що злиденну братію наділяв. Я, братці мої милі, купець; і багатство велике мав. Так і так, каже. І розповів їм, значить, як вся справа була, по порядку. Я, каже, про себе не тужу. Мене, значить, бог знайшов. Одне, каже, мені свою стару і діток шкода. І так-то заплакав дідок. Сталось що трапився в їх компанії той самий чоловік, значить, що купця вбив. Де, каже, дідусь, було? Коли, в якому місяці? Все розпитав. Заболіло у нього серце. Підходить таким манером до дідуса — хлоп в ноги. За мене ти, каже, дідок, пропадаєш. Правда істина; безвинно марно, каже, хлопці, людина ця мучиться. Я, каже, ту саме справу зробив і ніж тобі під голову сонному підклав. Прости, каже, дідусь, мене ти заради Христа.

Каратаєв замовк, радісно посміхаючись, дивлячись на вогонь, і поправив поліна.

— Дідок і каже: бог, мовляв, тобі простить, а ми всі, говорить, богу грішні, я за свої гріхи страждаю. Сам заплакав горючими сльозами. Що ж думаєш, соколе, — все світліше і світліше сяючи захопленою посмішкою, говорив Каратаєв, як ніби в тому, що він мав тепер розповісти, полягала головна принада і все значення оповідання, — що ж думаєш, соколе, з'явився цей вбивця самий по начальству. Я, каже, шість душ занапастив (великий лиходій був), але найбільше мені жалко дідка цього. Нехай же він на мене не бідкається. Пояснив: списали, послали папір, як слід було. Місце далеке, поки суд та діло, поки всі папери списали як повинно, по начальствам, значить. До царя доходило. Поки що, прийшов царський указ: випустити купця, дати йому нагородження, скільки там присудили. Прийшла папір, стали дідка розшукувати. Де

такий дідок безвинно марно страждав? Від царя папір вийшла. Стали шукати. — Нижня щелепа Каратаєва здригнулася. — А його вже бог простив — помер. Так-то, соколе, — закінчив Каратаєв і довго, мовчки посміхаючись, дивився перед собою.

Не сама розповідь ця, але таємничий сенс її, та захоплена радість, яка сяяла в лиці Каратаєва при цьому оповіданні, таємниче значення цієї радості, це-то смутно і радісно наповнювало тепер душу П'єра.

Глава 14

— По місцях!] [A vos places! — раптом закричав голос.

Між полоненими і конвойними відбулося радісне сум'яття і очікування чогось щасливого і урочистого. З усіх боків почулися крики команди, і з лівого боку, рясуючи об'їжджаючи полонених, показалися кавалеристи, добре одягнені, на хороших конях. На всіх обличчях був вираз напруженості, який буває у людей при близькості вищої влади. Полонені збилися в купу, їх зіштовхнули з дороги; конвойні вишикувалися.

— Імператор! Імператор! Маршал! Герцог! [L'Empereur! L'Empereur! Le marechal! Le duc!] — і тільки що проїхали ситі конвойні, як прогрімала карета цугом, на сірих конях. П'єр мигцем побачив спокійне, красиве, товсте і біле обличчя людини в трикутному капелюсі. Це був один з маршалів. Погляд маршала звернувся на велику, помітну фігуру П'єра, і в тому вираженні, з яким маршал цей насупився і відвернув обличчя, П'єру здалося співчуття і бажання приховати його.

Генерал, який вів депо, з червоним переляканим обличчям, поганяючи свого худого коня, скакав за каретою. Кілька офіцерів зійшлося разом, солдати оточили їх. У всіх були схвильовано-напружені обличчя.

— Що він сказав? Що? Що? .. [Qu'est ce qu'il a dit? Qu'est ce qu'il a dit? ..] — чув П'єр.

Під час проїзду маршала полонені збилися в купу, і П'єр побачив Каратаєва, якого він не бачив ще в нинішній ранок. Каратаєв в своїй шинельці сидів, притулившись до берези. В лиці його, крім вираження вчорашнього радісного зворушення при розповіді про безвинні страждання купця, світився ще вираз тихої урочистості.

Каратаєв дивився на П'єра своїми добрими, круглими очима, оповитими тепер сльозою, і, мабуть, підкликав його до себе, хотів сказати щось. Але П'єру занадто страшно було за себе. Він зробив так, як ніби не бачив його погляду, і поспішно відійшов.

Коли полонені знову рушили, П'єр озирнувся назад. Каратаєв сидів на краю дороги, у берези; і два француза щось говорили над ним. П'єр не озирався більше. Він йшов, накульгуючи, в гору.

Ззаду, з того місця, де сидів Каратаєв, почувся постріл. П'єр чув виразно цей постріл, але в ту ж мить, як він почув його, П'єр згадав, що він не скінчив ще розпочате перед проїздом маршала обчислення про те, скільки переходів залишалося до Смоленська. І він став рахувати. Два французькі солдата, з яких один тримав в руці зняту, що парувала, рушницю, пробігли повз П'єра. Вони обидва були бліді, і в виразі їхніх облич — один з них боязко глянув на П'єра — було щось схоже на те, що він бачив

у молодого солдата на страті. П'єр подивився на солдата і згадав про те, як цей солдат третього дня спалив, висушуючи на багатті, свою сорочку і як сміялися над ним.

Собака завив ззаду, з того місця, де сидів Каратаєв. "Який дурний, про що він виє?" — подумав П'єр.

Солдати-товариші, які йшли поруч з П'єром, не озиралися, так само як і він, на те місце, з якого почувся постріл і потім виття собаки; але суворий вираз лежав на всіх обличчях.

Глава 15

Депо, і полонені, і обоз маршала зупинилися в селі Шамшеве. Всі збилися в купу біля вогнищ. П'єр підійшов до багаття, поїв смаженого кінського м'яса, ліг спиною до вогню і негайно ж заснув. Він спав знову тим же сном, яким він спав в Можайську після Бородіна.

Знову події дійсності з'єднувалися з сновидіннями, і знову хтось, сам він чи хтось інший, говорив йому думки, і навіть ті ж думки, які йому говорилися в Можайске.

"Життя є все. Життя є Бог. Все переміщається і рухається, і цей рух є Бог. І поки є життя, є насолода самосвідомості Божества. Любити життя, любити Бога. Найважче і краще від усього любити це життя у своїх стражданнях, в безвинності страждань".

"Каратаєв" — згадалося П'єру.

І раптом П'єру представився, як живий, давно забутий, лагідний дідок вчитель, який в Швейцарії викладав П'єру географію. "Стривай", — сказав дідок. І він показав П'єру глобус. Глобус цей була жива куля, що коливається і не має розмірів. Вся поверхня кулі складалася з крапель, щільно стиснутих між собою. І краплі ці всі рухалися, переміщалися і то зливалися з кількох в одну, то з однієї поділялися на багато. Кожна крапля прагнула розлитися, захопити найбільший простір, але інші, прагнучи до того ж, стискали її, іноді знищували, іноді зливалися з нею.

— Ось життя, — сказав старий вчитель.

"Як це просто і ясно, — подумав П'єр. — Як я міг не знати цього колись".

— В середині Бог, і кожна крапля прагне розширитися, щоб у найбільших розмірах відбивати його. І зростає, зливається, і стискається, і знищується на поверхні, йде в глибочінь і знову спливає. Ось він, Каратаєв, ось розтікся і зник. — Розумієш ти, [Vous avez compris, mon enfant,] — сказав учитель.

— Розумієш ти, чорт тебе забирай, [Vous avez compris, sacre nom,] — закричав голос, і П'єр отямився.

Він підхопився і сів. Біля багаття, присівши навпочіпки, сидів француз, який тільки що відіпхнув російського солдата, і шкварив нанизане на шомпол м'ясо. Жилаві, засукані, оброслі волоссям, червоні руки з куцими пальцями проворно повертали шомпол. Брунатна похмура фізіономія з насупленими бровами ясно виднілася в світлі розжарених вугіль.

— Йому все одно, [Ca lui est bien egal,] — пробурчав він, раптово звертаючись до солдата, що стояв за ним. — Розбійник, справді!. [brigand. Va!]

І солдат, крутячи шомпол, похмуро глянув на П'єра. П'єр відвернувся, вдивляючись

в тіні. Один російський солдат полонений, той, якого відпихнув француз, сидів біля багаття і тріпав по чомусь рукою. Вдивившись ближче, П'єр упізнав бузкову собачку, яка, виляючи хвостом, сиділа біля солдата.

— А, прийшла? — сказав П'єр. — А, Пла ... — розпочав він і не договорив. В його уяві раптом, водночас, зв'язуючись між собою, виринула згадка про погляд, яким дивився на нього Платон, сидючи під деревом, про постріл, почутий на тому місці, про завивання собаки, про злочинні лиця двох французів, що пробігли повз його, про зняту димлячу рушницю, про відсутність Каратаєва на цьому привалі, і він готовий вже був збагнути, що Каратаєв убитий, але в ту ж саму мить в його душі, взявшись бозна-звідки, появилось враження про вечір, проведений їм з красунею полячкою, влітку, на балконі свого київського будинку. І все-таки не зв'язавши спогадів нинішнього дня і не зробивши про них виведення, П'єр закрив очі, і картина літньої природи змішалася з спогадом про купання, про рідку хитку кулю, і він опустився кудись в воду, так що вода зійшлася над його головою.

Перед сходом сонця його розбудили гучні часті постріли і крики. Повз П'єра пробігли французи.

— Козаки! [Les cosaques!] — прокричав один з них, і через хвилину натовп російських лиць оточив П'єра.

Довго не міг зрозуміти П'єр того, що з ним було. З усіх боків він чув крики радості товаришів.

— Браття! Рідні мої, голубчики! — плачучи, кричали старі солдати, обіймаючи козаків і гусарів. Гусари і козаки оточували полонених і квапливо пропонували хто одяг, хто чоботи, хто хліба. П'єр ридав, сидючи посеред їх, і не міг вимовити ні слова; він обійняв першого котрий підійшов до нього солдата і, з плачем, цілував його.

Долохов стояв біля воріт розваленого будинку, пропускаючи повз себе натовп обеззброєних французів. Французи, схвильовані всім що відбувалося, голосно говорили між собою; але коли вони проходили повз Долохова, який злегка бив себе по чоботях нагайкою і дивився на них своїм холодним, скляним, поглядом, який нічого доброго не обіцяв, говір їх замовкав. З іншого боку стояв козак Долохова і рахував полонених, відзначаючи сотні рисою крейди на воротах.

— Скільки? — запитав Долохов у козака, який лічив полонених.

— На другу сотню, — відповів козак.

— Проходь, проходь, [Filez, filez,] — примовляв Долохов, вивчившись цього виразу у французів, і, коли зустрічався очима з полоненими, що проходили, погляд його спалахував жорстоким блиском.

Денисов, з похмурим обличчям, знявши папаху, йшов позаду козаків, які несли до виритої в саду ямі тіло Петі Ростова.

Глава 16

З 28-го жовтня, коли почалися морози, втеча французів отримала тільки більш трагічний характер людей, які замерзали і смажились на смерть біля вогнищ і імператора, королів і герцогів що продовжують в шубах і колясках їхати з

награбованим добром,; але по суті своїй процес втечі і розкладання французької армії з часу виступу з Москви анітрохи не змінився.

Від Москви до Вязьми з семидесяти трьох тисячної французької армії, не рахуючи гвардії (яка у всю війну нічого не робила, крім грабежу), з сімдесяти трьох тисяч залишилося тридцять шість тисяч (з цього числа не більше п'яти тисяч вибуло в боях). Ось перший член прогресії, яким математично чітко визначаються наступні.

Французька армія в тій же пропорції танула і знищувалася від Москви до Вязьми, від Вязьми до Смоленська, від Смоленська до Березини, від Березини до Вільни, незалежно від більшої чи меншої міри холоду, переслідування, загородження шляху і всіх інших умов, узятих окремо. Після Вязьми війська французькі замість трьох колон збилися в одну купу і так йшли до кінця. Берт'є писав своєму государю (відомо, як віддалено від істини дозволяють собі начальники описувати становище армії). Він писав:

"Обов'язком ставлю донести вашій величності про стан корпусів, оглянутих мною на марші в останні три дні. Вони майже в абсолютному розброді. Тільки четверта частина солдатів залишається під своїми прапорами, інші йдуть самі по собі різними напрямками, намагаючись знайти їжу і позбутися від служби. Всі думають тільки про Смоленськ, де сподіваються відпочити. В останні дні багато солдатів покидали патрони і рушниці. Які б не були ваші подальші наміри, але користь служби вашої величності вимагає зібрати корпуси в Смоленську і відокремити від них спішених кавалеристів, беззбройних, зайві обози і частину артилерії, бо вона тепер не в співмірності з числом військ. Необхідно продовольство і кілька днів спокою; солдати виснажені голодом і втомою; в останні дні багато хто помер на дорозі і на бівачу. Таке тяжке становище безперестанку посилюється і змушує побоюватися, що, якщо не буде вжито швидких заходів для запобігання зла, ми скоро не матимемо війська в своїй владі в разі бою. 9 листопада, в 30 верстах від Смоленська.

[*"Je crois devoir faire connaitre a Votre Majeste l'etat de ses troupes dans les differents corps d'annee que j'ai ete a meme d'observer depuis deux ou trois jours dans differents passages. Elles sont presque debandees. Le nombre des soldats qui suivent les drapeaux est en proportion du quart au plus dans presque tous les regiments, les autres marchent isolement dans differentes directions et pour leur compte, dans l'esperance de trouver des subsistances et pour se debarrasser de la discipline. En general ils regardent Smolensk comme le point ou ils doivent se refaire. Ces derniers jours on a remarque que beaucoup de soldats jettent leurs cartouches et leurs armes. Dans cet etat de choses, l'interet du service de Votre Majeste exige, quelles que soient ses vues ulterieures qu'on rallie l'armee a Smolensk en commençant a la debarrasser des non-combattans, tels que hommes demontes et des bagages inutiles et du materiel de l'artillerie qui n'est plus en proportion avec les forces actuelles. En outre les jours de repos, des subsistances sont necessaires aux soldats qui sont extenués par la faim et la fatigue; beaucoup sont morts ces derniers jours sur la route et dans les bivacs. Cet etat de choses va toujours en augmentant et donne lieu de craindre que si l'on n'y prete un prompt remede, on ne soit plus maitre des troupes dans un*

combat. Le 9 November, a 30 verstes de Smolensk "].

Ввалившись в Смоленськ, який представлявся їм обітованою землею, французи вбивали один одного за провіант, пограбували свої ж магазини і, коли все було розграбовано, побігли далі.

Всі йшли, самі не знаючи, куди і навіщо вони йдуть. Ще менш за інших знав це геній Наполеона, так як ніхто йому не наказував. Але все-таки він і його наближені дотримувалися своїх давніх звичок: писалися накази, листи, рапорти, розпорядок дня [ordre du jour]; називали один одного: Ваша величність, брат мій, принц Екмюльський, король Неаполітанський [Sire, Mon Cousin, Prince d'Ekmuhl, roi de Naples "] і т. д. Але накази і рапорти були тільки на папері, ніщо в них не виконувалося, тому що не могло виконуватися, і, незважаючи на іменування один одного величності, високість і двоюрідними братами, всі вони відчували, що вони жалюгідні і бридкі люди, котрі наробили багато зла, за яке тепер доводилося розплачуватися. І, незважаючи на те, що вони вдавали, ніби піклуються про армію, вони думали тільки кожен про себе і про те, як би скоріше піти і врятуватися.

Глава 17

Дії російського і французького військ під час зворотної кампанії від Москви і до Німану подібні грі в піжмурки, коли двом граючим зав'язують очі і один зрідка дзвенить дзвіночком, щоб повідомити про себе ловчого. Спочатку той, кого ловлять, дзвонить, не боячись ворога, але коли йому доводиться погано, він, намагаючись нечутно йти, тікає від свого ворога і часто, думаючи втекти, йде прямо до нього в руки.

Спочатку наполеонівські війська ще давали про себе знати — це було в перший період руху по Калузької дорозі, але потім, вибравшись на Смоленський шлях, вони побігли, притискаючи рукою язичок дзвіночка, і часто, думаючи, що вони втекли, набігали прямо на росіян.

При швидкості бігу французів і за ними росіян і внаслідок того виснаження коней, головного засобу приблизного визначення положення, в якому знаходиться ворог, — роз'їздів кавалерії, — не існувало. Крім того, внаслідок частих і швидких змін положень обох армій, відомості, які і були, не могли встигати вчасно. Якщо другого числа приходила звістка про те, що армія ворога була там-то першого числа, то третього числа, коли можна було зробити що-небудь, вже армія ця зробила два переходи і перебувала зовсім в іншому становищі.

Одна армія бігла, інша наздоганяла. Від Смоленська французам належало багато різних доріг; і, здавалося б, тут, простоявши чотири дні, французи могли б дізнатися, де ворог, збагнути що-небудь вигідне і зробити що-небудь нове. Але після чотириденної зупинки юрми їх знову побігли не направо, не вліво, але, без всяких маневрів і міркувань, по старій, гіршій дорозі, на Красне і Оршу — по пробитому сліду.

Чекаючи ворога ззаду, а не спереду, французи бігли, розтягнувшись і розділившись один від одного на двадцять чотири години відстані. Попереду всіх біг імператор, потім королі, потім герцоги. Російська армія, думаючи, що Наполеон візьме вправо за Дніпро, що було одне розумно, подалася теж вправо і вийшла на битий шлях до Красного. І тут,

як у грі в піжмурки, французи натрапили на наш авангард. Несподівано побачивши ворога, французи змішалися, призупинилися від несподіванки переляку, але потім знову побігли, кидаючи своїх товаришів, що слідували ззаду. Тут, як крізь стрій російських військ, проходили три дні, одна за одною, окремі частини французів, спочатку віце-короля, потім Даву, потім Нея. Всі вони покидали один одного, покидали всі свої вантажі, артилерію, половину народу і тікали, тільки ночами справа напівколами обходячи росіян.

Ней, що йшов останнім (бо, незважаючи на нещасне їх положення або саме внаслідок його, їм хотілося побити ту підлогу, яка забила їх, він зайнявся підриванням стін Смоленська, які нікому не заважали), — що йшов останнім, Ней, з своїм десятитисячним корпусом, прибіг в Оршу до Наполеона тільки з тисячею чоловік, покидавши і всіх людей, і всі гармати і вночі, крадькома, пробравшись лісом через Дніпро.

Від Орші побігли далі по дорозі до Вільно, точно так же граючи в піжмурки з армією переслідування. На Березині знову змішалися, багато потонули, багато здалися, але ті, які перебралися через річку, побігли далі. Головний начальник їх надів шубу і, сівши в сани, поскакав один, залишивши своїх товаришів. Хто міг — поїхав теж, хто не міг — здався або помер.

„

Здавалося б, у цій-то кампанії втечі французів, коли вони робили все те, що тільки можна було, щоб погубити себе; коли ні в одному русі цього натовпу, починаючи від повороту на Калузький шлях і до втечі начальника від армії, не було жодного сенсу, — здавалося б, в цей період кампанії неможливо вже історикам, що приписують дії мас волі однієї людини, описувати це відступ в їх розумінні. Але ні. Гори книг написані істориками про цю кампанію, і всюди описані розпорядження Наполеона і глибокодумні його плани -

маневри, які керували військом, і геніальні розпорядження його маршалів.

Відступ від Малоярославця тоді, коли йому дають дорогу в рясний край і коли йому відкрита та паралельна дорога, по якій потім переслідував його Кутузов, непотрібний відступ по розореній дорозі пояснюється нам різними глибокодумними міркуваннями. За таким же глибокодумними догадками змальовується його відступ від Смоленська на Оршу. Потім описується його геройство при Красному, де він нібито готується прийняти бій і сам командувати, і ходить з березової палицею і каже:

— Досить вже я являв імператора, тепер час бути генералом, [J'ai assez fait l'Empereur, il est temps de faire le general,] — і, незважаючи на те, відразу ж після цього біжить далі, залишаючи напризволяще розрізнені частини армії, що знаходяться ззаду.

Потім зображають нам велич душі маршалів, особливо Нея, велич душі, що складається в тому, що він уночі пробрався лісом в обхід через Дніпро і без прапорів і артилерії і без дев'яти десятків війська прибіг в Оршу.

І, нарешті, останній від'їзд великого імператора від геройської армії представляється нам істориками як щось велике і геніальне. Навіть цей останній

вчинок втечі, на мові людській званий останнім ступенем підлості, якого навчається соромитися кожна дитина, і цей вчинок на мові істориків отримує виправдання.

Тоді, коли вже неможливо далі розтягнути настільки еластичні нитки історичних міркувань, коли дія вже явно противна тому, що все людство називає добром і навіть справедливістю, є в істориків рятівне поняття про велич. Велич мов виключає можливість міри хорошого і поганого. Для великого — немає поганого. Немає жаху, який би міг бути поставлений в вину тому, хто великий.

— Це велично! ["C'est grand!"] — кажуть історики, і тоді вже немає ні хорошого, ні поганого, а є "grand" і "не grand". Grand — добре, не grand — погано. Grand є властивість, за їхніми поняттями, якихось особливих тварин, званих ними героями. І Наполеон, пробираючись в теплій шубі додому від не тільки товаришів, що гинуть, але (на його думку) людей, їм наведених сюди, відчуває que c'est grand, і душа його покійна.

"Величне ! [Du sublime] (він щось sublime бачить в собі) — Від величного до смішного тільки один крок" [au ridicule il n'y a qu'un pas"], — говорить він. І весь світ п'ятдесят років повторює: "Величне! Велике! Наполеон великий! Від величного до смішного тільки крок."

[Sublime! Grand! Napoleon le grand! Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas "] І нікому в голову не прийде, що визнання величі, незмірної міри гарного і поганого, є тільки визнання своєї нікчемності і незмірної малості.

Для нас, з даної нам Христом мірою доброго та поганого, немає невимірного. І немає величі там, де немає простоти, добра і правди.

Глава 19

Хто з російських людей, читаючи описи останнього періоду кампанії 1812 року, не відчував важкого почуття досади, незадоволення і неясності. Хто не ставив собі питань: як не забрали, не знищили всіх французів, коли всі три армії оточували їх в перевищуючому числі, коли розладнані французи, голодуючи і замерзаючи, здавалися натовпами і коли (як нам розповідає історія) мета росіян полягала саме в тому, щоб зупинити, відрізати і забрати в полон всіх французів.

Яким чином те російське військо, яке, слабкіше числом французів, дало Бородінський бій, яким чином це військо, яке з трьох сторін оточувало французів і мало на меті їх забрати, не досягло своєї мети? Невже таку величезну перевагу перед нами мають французи, що ми, з чудовими силами оточивши, не могли побити їх? Яким чином це могло статися?

Історія (та, яка називається цим словом), відповідаючи на ці питання, каже, що це сталося через те, що Кутузов, і Тормасов, і Чичагов, і той-то, і той-то не зробили таких-то і таких-то маневрів .

Але чому вони не зробили всіх цих маневрів? Чому, якщо вони були винні в тому, що не досягнута була призначена мета, — чому їх не судили і не стратили? Але, навіть якщо і допустити, що виною невдачі росіян були Кутузов і Чичагов і т. п., не можна зрозуміти все-таки, чому і в тих умовах, в яких знаходилися російські війська під

Красним і під Березиною (в обох випадках росіяни були в чудових силах), чому не взято в полон французьке військо з маршалами, королями і імператорами, коли в цьому полягала мета росіян?

Пояснення цього дивного явища тим (як то роблять російські військові історики), що Кутузов завадив напад, безпідставно тому, що ми знаємо, що воля Кутузова не могла втримати війська від нападу під Вязьмою і під Тарутиним.

Чому те російське військо, яке з слабшими силами здобуло перемогу під Бородіним над ворогом у всій його силі, під Красним і під Березиною в чудових силах було переможене розладнаними натовпами французів?

Якщо мета росіян полягала в тому, щоб відрізати і взяти в полон Наполеона і маршалів, і мета ця не тільки не була досягнута, але всі спроби до досягнення цієї мети щоразу були зруйновані самим ганебним чином, то останній період кампанії абсолютно справедливо представляється французами низкою перемог і абсолютно несправедливо представляється російськими істориками переможним.

Російські військові історики, настільки, наскільки для них обов'язкова логіка, мимоволі приходять до цього висновку і, незважаючи на ліричні відозви про мужність і відданість і т. д., повинні мимоволі зізнатися, що відступ французів з Москви є низка перемог Наполеона і поразок Кутузова.

Але, залишивши зовсім осторонь народне самолюбство, відчувається, що висновок це сам в собі має протиріччя, так як ряд перемог французів привів їх до повного знищення, а ряд поразок росіян привів їх до тотальної ліквідації ворога і очищенню своєї батьківщини.

Джерело цього протиріччя лежить в тому, що істориками, що вивчають події за листами госуларів і генералів, по реляціям, рапортам, планам і т. п., припущена помилкова мета, яка ніколи не існувала щодо останнього періоду війни 1812 року, — мета, яка нібито складалася в тому, щоб відрізати і зловити Наполеона з маршалами та армією.

Цілі цієї ніколи не було і не могло бути, тому що вона не мала сенсу, і досягнення її було абсолютно неможливо.

Мета ця не мала ніякого сенсу, по-перше, тому, що дезорганізована армія Наполеона з усією можливою швидкістю бігла з Росії, тобто виконувала те саме, що міг бажати всякий росіянин. Для чого ж було робити різні операції над французами, які бігли так швидко, як тільки вони могли?

По-друге, безглуздо було ставати на дорозі людей, які всю свою енергію спрямували на втечу.

По-третє, безглуздо було втрачати свої війська для знищення французьких армій, які знищувались без зовнішніх причин в такий прогресії, що без всякого загороджування шляху вони не могли перевести через кордон більше того, що вони перевели в грудні місяці, тобто одну соту всього війська.

По-четверте, безглуздо було бажання взяти в полон імператора, королів, герцогів — людей, полон яких надзвичайно ускладнив би дії росіян, як то визнавали найбільш

досвідчені дипломати того часу (J. Maistre і інші). Ще безглуздіше було бажання взяти корпуси французів, коли свої війська розтанули наполовину до Красного, а до корпусів полонених треба було відокремлювати дивізії конвою, і коли свої солдати не завжди отримували повний провіант і забрані вже полонені мерли з голоду.

Весь глибокодумний план про те, щоб відрізати і зловити Наполеона з армією, був подібний до того плану городника, який, виганяючи з городу худобу, що потоптала його гряди, забіг би до воріт і став би по голові бити цю худобу. Одне, що можна б було сказати у виправдання городника, було б те, що він дуже розсердився. Але це не можна було навіть сказати про укладачів проекту, бо не вони постраждали від потоптаних грядок.

Але, крім того, що відрізування Наполеона з армією було безглуздо, воно було неможливо.

Неможливо це було, по-перше, тому що, так як з досвіду видно, що рух колон на п'яти верстах в одній битві ніколи не збігається з планами, то ймовірність того, щоб Чичагов, Кутузов і Вітгенштейн зійшлися вчасно в призначене місце, була настільки незначна, що вона дорівнювала неможливості, як то і думав Кутузов, ще при отриманні плану сказав, що диверсії на великі відстані не приносять бажаних результатів.

По-друге, неможливо було тому, що, для того щоб паралізувати ту силу інерції, з якої рухалося назад військо Наполеона, потрібні були не порівняно більші війська, ніж ті, які мали росіяни.

По-третє, неможливо це було тому, що військовоє слово відрізати не має ніякого сенсу. Відрізати можна шматок хліба, але не армію. Відрізати армію — перегородити їй дорогу — ніяк не можна, бо місця кругом завжди багато, де можна обійти, і є ніч, під час якої нічого не видно, в чому могли б переконатися військові вчені хоч із прикладів Червоного і Березини. Взяти ж в полон ніяк не можна без того, щоб той, кого беруть в полон, на це не погодився, як не можна зловити ластівку, хоча і можна взяти її, коли вона сяде на руку. Взяти в полон можна того, хто здається, як німці, за правилами стратегії і тактики. Але французькі війська абсолютно справедливо не знаходили це зручним, так як однакова голодна і холодна смерть очікувала їх при втечі і в полоні.

По-четверте ж, і головне, це було неможливо тому, що ніколи, з тих пір як існує світ, не було війни при тих страшних умовах, при яких вона відбувалася в 1812 році, і російські війська в переслідуванні французів напружили всі свої сили і не могли зробити більшого, не будучи знищені самі.

У русі російської армії від Тарутини до Червоного вибуло п'ятдесят тисяч хворими і відсталими, тобто число, що дорівнює населенню великого губернського міста. Половина людей вибула з армії без боїв.

І про ці-то періоди кампанії, коли війська без чобіт і шуб, з неповним провіантом, без горілки, по місяцях сплячі в снігу і при п'ятнадцяти градусах морозу; коли дня тільки сім і вісім годин, а решта ніч, під час якої не може бути впливу дисципліни; коли, не так як в битві, на кілька годин тільки люди вводяться в область смерті, де вже немає дисципліни, а коли люди по місяцях живуть, щохвилини борючись з смертю від

голоду і холоду; коли в місяць гине половина армії, — про ці-то періоди кампанії нам розповідають історики, як Милорадович мав зробити фланговий марш туди-то, а Тормасов туди-то і як Чичагов мав пересунутися туди-то (пересунутися вище коліна в снігу), і як той перекинув і відрізав, і т. д., і т. д.

Росіяни, вимерли наполовину, зробили все, що можна зробити і повинно було зробити для досягнення гідної народу мети, і не винні в тому, що інші російські люди, що сиділи в теплих кімнатах, припускали зробити те, що було неможливо.

Все це дивне, незрозуміле тепер протиріччя факту з описом історії відбувається лише через те, що історики, які писали про цю подію, писали історію прекрасних почуттів і слів різних генералів, а не історію подій.

Для них здаються дуже цікаві слова Милорадовича, нагороди, які отримав той і цей генерал, і їх припущення; а питання про тих п'ятдесяти тисячах, які залишилися по госпіталях і могилах, навіть не цікавить їх, тому що не підлягає їх вивченню.

А тим часом варто тільки відвернутися від вивчення рапортів і генеральних планів, та вникнути в рух тих сотень тисяч людей, які брали пряме, безпосереднє участь у події, і всі, що здавалися раніше нерозв'язними, питання раптом з незвичайною легкістю і простотою отримують безсумнівне пояснення.

Мета відрізування Наполеона з армією ніколи не існувала, крім як в уяві десятка людей. Вона не могла існувати, тому що вона була безглузда, і досягнення її було неможливе.

Мета народу була одна: очистити свою землю від навали. Мета ця досягалася, по-перше, сама собою, так як французи бігли, і тому слід було тільки не зупиняти цей рух. По-друге, мета ця досягалася діями народної війни, яка знищувала французів, і, по-третє, тим, що велика російська армія йшла слідом за французами, готова вжити силу в разі зупинки руху французів.

Російська армія повинна була діяти, як батіг на тікаючу тварина. І досвідчений погонич знав, що найвигідніше тримати батіг піднятим, погрожуючи їм, а не періщити по голові тварину, що біжить.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Глава 1

Коли чоловік бачить вмираючу тварину, жах охоплює його: то, що є він сам, — сутність його, в його очах очевидно знищується — перестає бути. Але коли вмираючою є людина, і людина улюблена — відчувається, тоді, крім жаху перед знищенням життя, розрив і духовна рана, яка, так само як і рана фізична, іноді вбиває, іноді гоїться, але завжди болить і боїться зовнішнього дратівного дотику.

Після смерті князя Андрія Наташа і княжна Марія однаково відчували це. Вони, морально зігнувшись і заплющивши очі від грізної, навислої над ними хмари смерті, не сміли глянути в обличчя життя. Вони обережно оберігали свої відкриті рани від образливих, хворобливих дотиків. Все: швидко проїхавший екіпаж по вулиці, нагадування про обід, питання дівчини про плаття, яке треба приготувати; ще гірше, слово нещирої, слабкої участі болісно ятрило рану, здавалося образою і порушувало ту

необхідну тишу, в якій вони обидві намагалися прислухатися до не замовклого ще в їхній уяві страшного, суворого хору, і заважало вдивлятися в ті таємничі нескінченні дали, які на мить відкрилися перед ними.

Тільки удвох їм було не образливо і не боляче. Вони мало говорили між собою. Якщо вони говорили, то про самі незначні предмети. І та й інша однаково уникали згадки про що-небудь, що має відношення до майбутнього.

Визнавати можливість майбутнього здавалося їм образою його пам'яті. Ще обережніше вони обходили в своїх розмовах все те, що могло мати відношення до померлого. Їм здавалося, що то, що вони пережили і відчули, не могло бути виражено словами. Їм здавалося, що будь-яке згадування словами про подробиці його життя порушувало велич і святиню здійсненого на їхніх очах таїнства.

Невпинні утримання речей, постійне старання обходження всього того, що могло навести на слово про нього: ці зупинки з різних сторін на кордоні того, чого не можна було говорити, ще чистіше і ясніше виставляли перед їх уявою те, що вони відчували.

Але чиста, повна печаль так само неможлива, як чиста і повна радість. Княжна Марія, за своїм становищем однієї незалежної господині своєї долі, опікунки і виховательки племінника, перша була викликана життям з того світу печалі, в якому вона жила перші два тижні. Вона отримала листа від рідних, на який треба було відповідати; кімната, в яку помістили Миколку, була сира, і він став кашляти. Алпатич приїхав в Ярославль зі звітами про справи і з пропозиціями та порадами переїхати в Москву в воздвиженський будинок, який залишився цілий і вимагав тільки невеликих починок. Життя не зупинялося, і треба було жити. Як не важко було княжни Марії вийти з того світу відокремленого споглядання, в якому вона жила до сих пір, як не шкода і як ніби соромно було покинути Наташу одну, — турботи життя вимагали її участі, і вона мимоволі віддалася ним. Вона звиряла рахунки з Алпатичем, радилася з Десалем про племінника і робила розпорядження і приготування для свого переїзду в Москву.

Наташа залишалася одна і з тих пір, як княжна Марія стала займатися приготуваннями до від'їзду, уникала і її.

Княжна Марія запропонувала графіні відпустити з собою Наташу в Москву, і мати і батько радісно погодилися на цю пропозицію, з кожним днем помічаючи занепад фізичних сил дочки і вважаючи для неї корисним і зміну місця, і допомогу московських лікарів.

— Я нікуди не поїду, — відповідала Наташа, коли їй зробили цю пропозицію, — тільки, будь ласка, полиште мене, — сказала вона і вибігла з кімнати, насилу утримуючи сльози не стільки горя, скільки досади і озлоблення.

Після того як вона відчула себе покинутою княжною Марією і самотньою в своєму горі, Наташа більшу частину часу, одна в своїй кімнаті, сиділа з ногами в кутку дивана, і, що-небудь розриваючи або мнучи своїми тонкими, напруженими пальцями, наполегливим, нерухомим поглядом дивилася на те, на чому зупинялися очі. Самота ця виснажувала, мучила її; але вона було для неї необхідна. Як тільки хто-небудь входив до

неї, вона швидко вставала, змінювала положення і вираз погляду і бралася за книгу або шиття, очевидно з нетерпінням чекаючи виходу того, хто перешкодив їй.

Їй все здавалося, що вона ось-ось зараз зрозуміє, проникне те, на що з страшним, непосильним їй питанням спрямований був її душевний погляд.

В кінці грудня, в чорній вовняній сукні, з недбало пов'язаною пучком косою, худа і бліда, Наташа сиділа з ногами в кутку дивана, напружено жмакаючи і розпускаючи кінці пояса, і дивилася на кут дверей.

Вона дивилася туди, куди пішов він, на той бік життя. І та сторона життя, про яку вона раніше ніколи не думала, що колись їй здавалася такою далекою, неймовірною, тепер була їй ближче і рідніше, зрозуміліше, ніж ця сторона життя, в якій все було або порожнеча і руйнування, або страждання і образа.

Вона дивилася туди, де вона знала, що був він; але вона не могла його бачити інакше, як таким, яким він був тут. Вона бачила його знову таким же, яким він був в Митищах, у Троїцьку, в Ярославлі.

Вона бачила його обличчя, чула його голос і повторювала його слова і свої слова, сказані йому, і іноді придумувала за себе і за нього нові слова, які тоді могли б бути сказані.

Ось він лежить на кріслі в своїй оксамитовій шубці, сперши голову на худу, бліду руку. Груді його страшно низько і плечі підняті. Губи твердо стиснуті, очі блищать, і на блідому лобі сплигує і зникає зморшка. Одна нога його ледь помітно швидко тремтить. Наташа знає, що він бореться з нестерпним болем. "Що таке цей біль? Навіщо біль? Що він відчуває? Як у нього болить!" — думає Наташа. Він помітив її увагу, підняв очі і, не усміхаючись, став говорити.

"Одне жахливо, — сказав він, — це зв'язати себе навіки з страждаючою людиною. Це вічне мучення". І він допитливим поглядом — Наташа бачила тепер цей погляд — подивився на неї. Наташа, як і завжди, відповіла тоді перш, ніж встигла подумати про те, що вона відповідає; вона сказала: "Це не може так тривати, цього не буде, ви будете здорові — зовсім".

Вона тепер спочатку бачила його і переживала тепер все те, що вона відчувала тоді. Вона згадала тривалий, сумний, суворий погляд його при цих словах і зрозуміла значення докору і відчаю цього тривалого погляду.

"Я погодилася, — говорила собі тепер Наташа, — що було б жахливо, якби він залишився завжди страждати. Я сказала це тоді так тільки тому, що для нього це було б жахливо, а він зрозумів це по-іншому. Він подумав, що це для мене жахливо б було. Він тоді ще хотів жити — боявся смерті. І я так грубо, нерозумно сказала йому. Я не думала цього. Я думала зовсім інше. Якби я сказала те, що думала, я б сказала: нехай би він помирав, весь час помирав би перед моїми очима, я була б щаслива в порівнянні з тим, що я тепер. Тепер ... Нічого, нікого немає. Чи знав він це? Ні. Не знав і ніколи не дізнається. І тепер ніколи, ніколи вже не можна поправити цього". І знову він говорив їй ті ж слова, але тепер в уяві своєї Наташа відповідала йому інакше. Вона зупиняла його і говорила: "Жахливо для вас, але не для мене. Ви знайте, що мені без вас немає

нічого в житті, і страждати з вами для мене краще щастя ". І він брав її руку і тиснув її так, як він тиснув її в той страшний вечір, за чотири дні перед смертю. І в уяві своєї вона говорила йому ще інші ніжні, любовні речення, які вона могла б сказати тоді, які вона говорила тепер. "Я люблю тебе ... тебе ... люблю, люблю ..." — говорила вона, судорожно стискаючи руки, стискаючи зуби із запеклим зусиллям.

І солодке горе охоплювало її, і сльози вже виступали в очі, але раптом вона запитувала себе: кому вона говорить це? Де він і хто він тепер? І знову все застеляло сухим, жорстким здивуванням, і знову, напружено насупивши брови, вона вдивлялася туди, де він був. І ось, ось, їй здавалося, вона проникає у таємницю ... Але в ту хвилину, як вже їй відкривалося, здавалося, незрозуміле, гучний стукіт ручки замка дверей болісно вразив її слух. Швидко і необережно, з переляканим, незайнятим нею виразом обличчя, в кімнату увійшла покоївка Дуняша.

— Завітайте до таткові, скоріше, — сказала Дуняша з особливим і жвавим виразом. — Нещастя, щодо Петра Ілліча ... лист, — схлипнувши, промовила вона.

Глава 2

Крім загального почуття відчуження від усіх людей, Наташа в цей час відчувала особливе почуття відчуження від осіб своєї сім'ї. Всі свої: батько, мати, Соня, були їй так близькі, звичні, такі буденні, що всі їхні слова, почуття здавалися їй образою того світу, в якому вона жила останнім часом, і вона не тільки була байдужа, але вороже дивилася на них. Вона чула слова Дуняши про Петра Ілліча, про нещастя, але не зрозуміла їх.

"Яке там у них нещастя, яке може бути нещастя? У них все своє старе, звичне і спокійне ", — подумки сказала собі Наташа.

Коли вона увійшла до зали, батько швидко виходив з кімнати графині. Обличчя його було зморщене і мокре від сліз. Він, мабуть, вибіг з тієї кімнати, щоб дати волю давившим його риданням. Побачивши Наташу, він відчайдушно змахнув руками і болісно вибухнув судорожними схлипуваннями, які спотворили його кругле, м'яке обличчя.

— Пе ... Петя ... Піди, піди, вона ... вона ... кличе ... — І він, ридаючи, як дитя, швидко дрібочучи ослабілими ногами, підійшов до стільця і майже впав на нього, закривши обличчя руками.

Раптом як електричний струм пробіг по всій істоті Наташі. Щось страшно боляче вдарило її в серце. Вона відчула страшний біль; їй здалося, що щось відривається в ній і що вона вмирає. Але слідом за болем вона відчула миттєве звільнення від заборони життя, що лежало на ній. Побачивши батька і почувши через двері страшний, грубий крик матері, вона миттєво забула себе і своє горе. Вона підбігла до батька, але він, безсило махаючи рукою, вказував на двері матері. Княжна Марія, бліда, з тремтливою нижньою щелепою, вийшла з дверей і взяла Наташу за руку, кажучи їй щось. Наташа не бачила, не чула її. Вона швидкими кроками входила до входу, зупинилася на мить, як би в боротьбі з самою собою, і підбігла до матері.

Графиня лежала на кріслі, дивно-незграбно витягаючись, і билася головою об стіну.

Соня і дівчата тримали її за руки.

— Наташу, Наташу! .. — кричала графиня. — Неправда, неправда ... Він бреше ... Наташу! — кричала вона, відштовхуючи від себе оточуючих. — Ідіть геть усі, неправда! Убили! .. ха-ха-ха-ха! .. Неправда!

Наташа стала коліном на крісло, нахилилась над матір'ю, обняла її, з несподіваною силою підняла, повернула до себе її обличчя і притиснулася до неї.

— Матінка! .. Голубе! .. Я тут, мій друже. Матінка, — шепотіла вона їй, не замовкаючи ні на секунду.

Вона не випускала матері, ніжно боролася з нею, вимагала подушки, води, розстібала і розривала плаття на матері.

— Друг мій, голубонько ... матінка, серденько, — не перестаючи шепотіла вона, цілуючи її голову, руки, обличчя і відчуваючи, як нестримно, струмками, лоскочучи їй ніс і щоки, текли її сльози.

Графиня стиснула руку дочки, закрила очі і затихла на мить. Раптом вона з незвичною швидкістю піднялася, безглуздо озирнулася і, побачивши Наташу, стала з усіх сил стискати її голову. Потім вона повернула до себе її обличчя, що морщилося від болю і довго вдивлялася в нього.

— Наташа, ти мене любиш, — сказала вона тихим, довірливим пошепки. — Наташа, ти не обдуриш мене? Ти мені скажеш всю правду?

Наташа дивилася на неї налитими слізьми очима, і в лиці її було тільки благання про прощення і любов.

— Друг мій, матінка, — повторювала вона, напружуючи всі сили своєї любові на те, щоб як-небудь зняти з неї на себе надлишок горя, яке давило мати.

І знову в безсилій боротьбі з дійсністю мати, відмовляючись вірити в те, що вона могла жити, коли був убитий квітучий життям її улюблений хлопчик, рятувалася від дійсності в світі безумства.

Наташа не пам'ятала, як пройшов цей день, ніч, наступний день, наступна ніч. Вона не спала і не відходила від матері. Любов Наташі, наполеглива, терпляча, не як пояснення, не як розрада, а як заклик до життя, всяку секунду як ніби з усіх боків обіймала графиню. На третю ніч графиня затихла на кілька хвилин, і Наташа закрила очі, сперши голову на ручку крісла. Ліжко рипнуло. Наташа відкрила очі. Графиня сиділа на ліжку і тихо говорила.

— Як я рада, що ти приїхав. Ти втомився, хочеш чаю? — Наташа підійшла до неї. — Ти покращав і змужнів, — продовжувала графиня, взявши дочку за руку.

— Матінка, що ви говорите! ..

— Наташа, його немає, немає більше! — І, обнявши дочку, в перший раз графиня почала плакати.

Глава 3

Княжна Марія відклала свій від'їзд. Соня, граф намагалися замінити Наташу, але не могли. Вони бачили, що вона одна могла утримувати матір від божевільного розпачу. Три тижні Наташа безвихідно жила при матері, спала на кріслі в її кімнаті,

поїла, годувала її і не перестаючи говорила з нею, — говорила, тому що один ніжний, любий голос її заспокоював графиню.

Душевна рана матері не могла загоїтися. Смерть Петі відірвала половину її життя. Через місяць після звістки про смерть Петі, яка застала її свіжою і бадьорою п'ятдесятирічною жінкою, вона вийшла зі своєї кімнати напівмертвою і не приймаючою участі в житті — старою. Але та ж рана, яка наполовину убила графиню, ця нова рана викликала Наташу до життя.

Душевна рана, що повстає від розриву духовного єства, точно так же, як і рана фізична, як не дивно це здається, після того як глибока рана загоїлася і здається що зійшлась своїми краями, рана душевна, як і фізична, заживає тільки зсередини силою життя, що випирає.

Так само зажила рана Наташі. Вона думала, що життя її скінчилося. Але раптом любов до матері показала їй, що сутність її життя — любов — ще жива в ній. Прокинулася любов, і прокинулося життя.

Останні дні князя Андрія зв'язали Наташу з княжною Марією. Нове нещастя ще більше зблизило їх. Княжна Марія відклала свій від'їзд і останні три тижні, як за хворою дитиною, доглядала за Наташею. Останні тижні, проведені Наташею в кімнаті матері, надірвали її фізичні сили.

Одного разу княжна Марія, в середині дня, помітивши, що Наташа тремтить в гарячковій лихоманці, повела її до себе і поклала на своєму ліжку. Наташа лягла, але коли княжна Мар'я, опустивши штор, хотіла вийти, Наташа поклікала її до себе.

— Мені не хочеться спати. Марі, посидь зі мною.

— Ти втомилася — постарайся заснути.

— Ні ні. Навіщо ти повела мене? Вона запитає.

— Їй набагато краще. Вона нині так добре говорила, — сказала княжна Мар'я.

Наташа лежала в ліжку і в напівтемряві кімнати розглядала обличчя княжни Марії.

"Схожа вона на нього? — думала Наташа. — Так, схожа і не схожа. Але вона особлива, чужа, зовсім нова, невідома. І вона любить мене. Що у ній на душі? Все добре. Але як? Як вона думає? Як вона на мене дивиться? Так, вона прекрасна".

— Марійко, — сказала вона, боязко притягнувши до себе її руку. — Маша, ти не думай, що я погана. Ні? Маша, голубонько. Як я тебе люблю. Будемо зовсім, зовсім друзями.

І Наташа, обіймаючи, стала цілувати руки і обличчя княжни Марії. Княжна Марія соромилася і раділа вираження почуттів Наташі.

З цього дня між княжною Марією і Наташею встановилася та пристрасна і ніжна дружба, яка буває тільки між жінками. Вони безперестанку цілувалися, говорили одна одній ніжні слова і більшу частину часу проводили разом. Якщо одна виходила, то інша була неспокійна і поспішала приєднатися до неї. Вони удвох відчували більша згоди між собою, ніж порізно, кожна сама з собою. Між ними встановилося почуття сильне, ніж дружба: це було виняткове почуття можливості життя тільки в присутності один одного.

Іноді вони мовчали цілі години; іноді, вже лежачи в ліжках, вони починали говорити і говорили до ранку. Вони говорили більшою частиною про далеке минуле. Княжна Марія розповідала про своє дитинство, про свою матір, про свого батька, про свої мрії; і Наташа, яка перш з спокійним нерозумінням відверталася від цього життя, відданості, покірності, від поезії християнської самовідданості, тепер, відчуючи себе зв'язаною любов'ю з княжною Марією, полюбила і минуле княжни Марії і зрозуміла незрозумілу їй перш сторону життя. Вона не думала докладати до свого життя покірність і самовідданість, тому що вона звикла шукати інших радощів, але вона зрозуміла і полюбила в іншій цю перш незрозумілу їй чесноту. Для княжни Марії, яка слухала розповіді про дитинство і першу молодість Наташі, теж відкривалася раніш незрозуміла сторона життя, віра в життя, в насолоди життя.

Вони все точно так же ніколи не говорили про нього з тим, щоб не порушувати словами, як їм здавалося, тієї висоти почуття, яка була в них, а це замовчування про нього робило те, що потроху, не вірячи цьому, вони забували його.

Наташа схудла, зблідла і фізично так стала слабка, що всі постійно говорили про її здоров'я, і їй це приємно було. Але іноді на неї несподівано заходив не тільки страх смерті, але страх хвороби, слабкості, втрати краси, і мимоволі вона іноді уважно розглядала свою голу руку, дивуючись на її худорлявість, або задивлялася вранці в дзеркало на своє витягнуте, жалюгідне, як їй здавалося, обличчя. Їй ввижалося, що це так має бути, і в той же час ставало страшно і сумно.

Один раз вона скоро зійшла нагору і важко захекалася. Негайно ж мимоволі вона придумала собі справу вниз і звідти вбігла знову наверх, пробуючи сили і спостерігаючи за собою.

Інший раз вона покликала Дуняшу, і голос її задеренчав. Вона ще раз покликала її, незважаючи на те, що вона чула її кроки, — покликала тим грудним голосом, яким вона співала, і прислухалася до нього.

Вона не знала цього, не повірила б, але під шаром мулу, який здавався їй непроникним, покривши її душу, вже пробивалися тонкі, ніжні молоді голки трави, які повинні були вкоренитися і так застелити своїми життєвими пагонами горе, яке її задавило, що його скоро буде не видно і не помітно. Рана заживала зсередини. В кінці січня княжна Марія поїхала в Москву, і граф наполіг на тому, щоб Наташа їхала з нею, з тим щоб порадитися з лікарями.

Глава 4

Після зіткнення при Вязьмі, де Кутузов не міг утримати свої війська від бажання розтрошити, відрізати і т. д., подальший рух втікаючих французів і росіян, що бігли за ними, до Червоного, відбувалося без боїв. Втеча було такою швидкою, що російська армія, яка мчала за французами, не могла встигнути за ними, що коні в кавалерії і артилерії ставали і що відомості про рух французів були завжди невірні.

Люди російського війська були так змучені цим безперервним рухом по сорок верст на добу, що не могли рухатися швидше.

Щоб зрозуміти ступінь виснаження російської армії, треба тільки ясно зрозуміти

значення того факту, що, втративши пораненими і убитими в усі час руху від Тарутино не більше п'яти тисяч чоловік, не втративши сотні людей полоненими, армія російська, що вийшла з Тарутино в числі ста тисяч, прийшла до Червоного в числі п'ятдесяти тисяч.

Швидкий рух росіян за французами діяв на російську армію точно так же руйнівно, як і втеча французів. Різниця була лише в тому, що російська армія рухалася довільно, без загрози смерті, яка висіла над французькою армією, і в тому, що відсталі хворі у французів залишалися в руках ворога, відсталі росіяни залишалися у себе вдома. Головна причина зменшення армії Наполеона була швидкість руху, і безсумнівним доказом тому служить відповідне зменшення російських військ.

Вся діяльність Кутузова, як це було під Тарутиним і під Вязьмою, була спрямована тільки до того, щоб, — наскільки то було в його владі, — не зупиняти цього згубного для французів руху (як хотіли в Петербурзі і в армії російські генерали), а сприяти йому і полегшити рух своїх військ.

Але, крім того, з часу виявлення у військах втоми і величезного убутку, що відбувалися від швидкості руху, ще інша причина представлялася Кутузову для уповільнення руху військ і для вичікування. Мета російських військ була — слідування за французами. Шлях французів був невідомий, і тому, чим ближче слідували наші війська по п'ятах французів, тим більше вони проходили відстані. Тільки дотримуючись деякій відстані, можна було по найкоротшому шляху перерізувати зигзаги, які робили французи. Всі вправні маневри, які пропонували генерали, виражалися в пересуваннях військ, в збільшенні переходів, а єдино розумна мета полягала в тому, щоб зменшити ці переходи. І до цієї мети у всю кампанію, від Москви до Вільни, була спрямована діяльність Кутузова — не випадково, не тимчасово, але так послідовно, що він ні разу не зрадив її.

Кутузов знав не розумом або наукою, а всією російською істотою своєю знав і відчував те, що відчував кожен російський солдат, що французи переможені, що вороги біжать і треба випроводити їх; але разом з тим він відчував, заодно з солдатами, всю тяжкість цього, нечуваного за швидкістю і порою року, походу.

Але генералам, особливо не російським, які прагнули відзначитися, здивувати когось, забрати в полон для чогось якогось герцога або короля, — генералам цим здавалося тепер, коли будь-який бій був і гидкий і безглуздий, їм здавалося, що тепер саме час давати битви і перемагати когось. Кутузов тільки знищував плечима, коли йому один за іншим представляли проекти маневрів з тими погано взутими, без кожухів, напівголодними солдатами, які в один місяць, без боїв, розтанули до половини і з якими, при найкращих умовах триваючої втечі, треба було пройти до кордону простір більше того, який було пройдено.

Особливо це прагнення відзначитися і маневрувати, перекидати і відрізувати проявлялося тоді, коли російські війська наштотхувалися на війська французів.

Так це трапилося під Червоним, де думали знайти одну з трьох колон французів і наткнулися на самого Наполеона з шістнадцятьма тисячами. Незважаючи на всі

засоби, вжиті Кутузовим, для того щоб позбутися від цього згубного зіткнення і щоб зберегти свої війська, три дні у Червоного тривало добивання розбитих зборищ французів змученими людьми російської армії.

Толь написав диспозицію: перша колона попрямує туди-то [*die erste Colonne marschirt*] і т. д. І, як завжди, зробилося все не по диспозиції. Принц Євген Віртембергський розстрілював з гори натовпи французів, що бігли мимо, і вимагав підкріплення, яке не приходило. Французи, ночами огинаючи росіян, розсипалися, ховалися в ліси і пробиралися, хто як міг, далі.

Милорадович, який говорив, що він знати нічого не хоче про господарські справи загону, якого ніколи не можна було знайти, коли його було потрібно, "лицар без страху і докору", ["*chevalier sans peur et sans reproche*"] як він сам називав себе, і охочий до розмов з французами, посилав парламентарів, вимагаючи здачі, і втрачав час і робив не те, що йому наказували.

— Дарую вам, хлопці, цю колону, — говорив він, під'їжджаючи до військ і вказуючи кавалеристам на французів. І кавалеристи на худих, обдертих конях, які ледве рухаються, підганяючи їх шпорами і шаблями, підтюпцем, після сильних напруг, під'їжджали до подарованої колоні, тобто до натовпу обморожених, задубілих і голодних французів; і подарована колона кидала зброю і здавалася, чого їй вже давно хотілося.

Під Червоним взяли двадцять шість тисяч полонених, сотні гармат, якусь палицю, яку називали маршальським жезлом, і сперечалися про те, хто там відзначився, і були цим задоволені, але дуже жалкували про те, що не взяли Наполеона або хоч якогось героя, маршала, і дорікали в цьому один одному і особливо на рахунок Кутузова.

Люди ці, що захоплюються своїми пристрастями, були сліпими виконавцями тільки самого сумного закону необхідності; але вони вважали себе героями і уявляли, що те, що вони робили, була сама гідна і благородна справа. Вони звинувачували Кутузова і говорили, що він з самого початку кампанії заважав їм перемогти Наполеона, що він думає тільки про задоволення своїх пристрастей і не хотів виходити з Полотняного Заводу, тому що йому там було спокійно; що він під Червоним зупинив рух тільки тому, що, дізнавшись про присутність Наполеона, він абсолютно загубився; що можна припускати, що він знаходиться в змові з Наполеоном, що він підкуплений їм, [Записки Вільсона. (Примітка Л. М. Толстого.)] і т. д., і т. д.

Мало того, що сучасники, захоплені пристрастями, говорили так, — потомство і історія визнали Наполеона *grand*, а Кутузова: іноземці — хитрим, розпусним, слабким придворним старим; росіяни — чимось невизначеним — якоюсь лялькою, корисною тільки по своєму російському імені ...

Глава 5

У 12-му і 13-му роках Кутузова прямо звинувачували за помилки. Государ був незадоволений ним. І в історії, написаної недавно за височайшим повелінням, сказано, що Кутузов був хитрий придворний брехун, який боявся імені Наполеона і своїми помилками під Красним і під Березиною позбавив російські війська слави — повної

перемоги над французами. [Історія 1812 року Богдановича: характеристика Кутузова і міркування про незадовільність результатів Красненської битви. (Прим. Л. М. Толстого.)]

Така доля не великих людей, які не *grand-homme*, яких не визнає російський розум, а доля тих рідкісних, завжди самотніх людей, які, осягаючи волю провидіння, підпорядковують їй свою особисту волю. Ненависть і презирство натовпу карають цих людей за прозріння вищих законів.

Для російських істориків — дивно і страшно сказати — Наполеон — це мізерне знаряддя історії — який ніколи і ніде, навіть у вигнанні, не показав людської гідності, — Наполеон є предмет захоплення і захвату; він *grand*. Кутузов же, та людина, яка від початку і до кінця своєї діяльності в 1812 році, від Бородіна і до Вільни, жодного разу жодним дією, ні словом не зраджуючи собі, являє надзвичайний в історії приклад самовідданості і свідомості в теперішньому майбутнього значення події, — Кутузов представляється їм чимось невизначеним і жалюгідним, і, кажучи про Кутузова і 12-й рік, їм завжди ніби трошки соромно.

А тим часом важко собі уявити історичну особу, діяльність якої так незмінно постійно була б спрямована до однієї і тієї ж мети. Важко уявити собі мету, більш гідну і яка більше збігається з волею всього народу. Ще важче знайти інший приклад в історії, де б мета, яку поставила собі історична особа, була б так зовсім досягнута, як та мета, до досягнення якої була спрямована вся діяльність Кутузова в 1812 році.

Кутузов ніколи не говорив про сорок століть, які дивляться з пірамід, про жертви, які він приносить батьківщині, про те, що він має намір здійснити або здійснив: він взагалі нічого не говорив про себе, не грав ніякої ролі, здавався завжди найпростішою і звичайною людиною і говорив найпростіші і звичайні речі. Він писав листи своїм дочкам і *m-me Stael*, читав романи, любив товариство красивих жінок, жартував з генералами, офіцерами і солдатами і ніколи не суперечив тим людям, які хотіли йому що-небудь доводити. Коли граф Ростопчин на Яузському мосту підскакав до Кутузова з особистими закидами про те, хто винен у погибелі Москви, і сказав: "Як же ви обіцяли не залишати Москви, не давши битви?" — Кутузов відповідав: "Я й не залишу Москви без бою", не дивлячись на те, що Москва була вже залишена. Коли приїхав до нього від государя Аракчєєв і сказав, що треба б Єрмолова призначити начальником артилерії, Кутузов відповідав: "Так, я і сам тільки що говорив це", — хоча він за хвилину говорив зовсім інше. Яке діло було йому, одному розуміючому тоді весь величезний сенс події, серед недолугого натовпу, що оточував його, яке йому діло було до того, до себе або до нього віднесе граф Ростопчин лихо столиці? Ще менш могло займати його те, кого призначать начальником артилерії.

Не тільки в цих випадках, але безперестанку цей старий чоловік, який дійшов досвідом життя до переконання в тому, що думки і слова, які служать їм виразом, не є двигуни людей, говорив слова абсолютно безглузді — перші, які йому приходили в голову.

Але цей самий чоловік, який так нехтував своїми словами, жодного разу за всю

свою діяльність не сказав жодного слова, яке не погоджується з тією єдиною метою, до досягнення якої він ішов під час всієї війни. Очевидно, мимоволі, з важкою упевненістю, що не зрозуміють його, він неодноразово в найрізноманітніших обставинах висловлював свою думку. Починаючи від Бородінської битви, з якої почався його розлад з оточуючими, він один говорив, що Бородінський бій є перемога, і повторював це і усно, і в рапортах, і донесеннях до самої своєї смерті. Він один сказав, що втрата Москви не є втрата Росії. Він у відповідь Ларінгстону на пропозицію про мир відповідав, що миру не може бути, тому що така воля народу; він один під час відступу французів говорив, що всі наші маневри не потрібні, що все зробиться само собою краще, ніж ми того бажаємо, що ворогові треба дати золотий міст, що ні Тарутинська, ні В'яземська, ні Красненська битви не потрібні, що з ким-небудь треба прийти на кордон, що за десять французів він не віддасть одного росіянина.

І він один, цей придворний чоловік, як нам зображують його, чоловік, який бреше Аракчєєву з метою догодити государю, — він один, цей придворний чоловік, у Вільні, тим заслуговуючи немилість государя, каже, що подальша війна за кордоном шкідлива і марна.

Але одні слова не довели б, що він тоді розумів значення події. Дії його — всі без найменшого відступу, всі було направлено до однієї і тієї ж мети, що виражається в трьох діях: 1) напружити всі свої сили для зіткнення з французами, 2) перемогти їх і 3) вигнати з Росії, полегшуючи, наскільки можливо, лиха народу і війська.

Він, той повільний Кутузов, якого девіз є терпіння і час, ворог рішучих дій, він дає Бородінський бій, втілюючи приготування до нього в безприкладну урочистість. Він, той Кутузов, який в Аустерлицькій битві, перш початку її, каже, що вона буде програна, в Бородіно, незважаючи на запевнення генералів про те, що бій програне, незважаючи на нечуваний в історії приклад того, що після виграного бою військо повинно відступати, він один, на противагу всім, до самої смерті стверджує, що Бородінський бій — перемога. Він один в усі часи відступу наполягає на тому, щоб не давати битв, які тепер не приносять користі, не починати нової війни і не переходити меж Росії.

Тепер зрозуміти значення події, якщо тільки не докладати до діяльності мас цілей, які були в голові десятка людей, легко, так як всі події з їх наслідками лежать перед нами.

Але яким чином тоді цей старий чоловік, один, на противагу думки всіх, міг вгадати, так вірно вгадати тоді значення народного сенсу події, що жодного разу за всю свою діяльність не зрадив їй?

Джерело цієї надзвичайної сили прозріння сенсу явищ, що відбуваються, лежав у тому народному почутті, що він носив у собі у всій чистоті і силі його.

Тільки визнання в ньому цього почуття змусило народ старого, що перебуває в немилості, вибрати проти волі царя в представники народної війни. І тільки це почуття поставило його на ту вищу людську висоту, з якої він, головнокомандувач, направляв всі свої сили не на те, щоб вбивати і винищувати людей, а на те, щоб рятувати і жаліти їх.

Проста, скромна і тому істинно велична постать ця не могла влягтися в ту брехливу форму європейського героя, уявно керуючого людьми, яку придумала історія.

Для лакея не може бути великої людини, тому що у лакея своє поняття про велич.

Глава 6

5 листопада був перший день так званої Красненської битви. Перед вечором, коли вже після багатьох суперечок і помилок генералів, які зайшли не туди, куди треба; після розсилок ад'ютантів з протилежними наказами, коли вже стало ясно, що ворог всюди біжить і битви не може бути і не буде, Кутузов виїхав з Красного та поїхав в Добре, куди була переведена в нинішній день головна квартира.

День був ясний, морозний. Кутузов з величезним почтом незадоволених ним генералів, що перешіптуються за ним, верхи на своїй жирному білому конику їхав до Доброго. По всій дорозі юрмилися, відігріваючись біля вогнищ, партії взятих нинішній день французьких полонених (їх взято було в цей день сім тисяч). Недалеко від Доброго величезна юрма обірваних, обв'язаних і закутаних чим попало полонених гула говіркою, стоячи на дорозі біля довгого ряду відпряжених французьких гармат. При наближенні головнокомандувача говір замовк, і всі очі дивилися на Кутузова, який в своїй білій з червоним околицем шапці і ватної шинелі, що горбом сиділа на його згорблених плечах, повільно посувався по дорозі. Один з генералів доповідав Кутузову, де взяті гармати і полонені.

Кутузов, здавалося, чимось стурбований і не чув слів генерала. Він невдоволено мружився і уважно і пильно вдивлявся в ті фігури полонених, які мали особливо жалюгідний вигляд. Велика частина обличч французьких солдатів була понівечена відмороженими носами і щоками, і майже у всіх були червоні, розпухлі і очі, що гноїлися.

Одна купка французів стояла близько біля дороги, і два солдата — лице одного з них було покрите болячками — розривали руками шматок сирого м'яса. Щось було страшне і тваринне в тому побіжному погляді, який вони кинули на тих, що проїжджали, і в тому злісному вираженні, з яким солдат з болячками, глянувши на Кутузова, негайно ж відвернувся і продовжував свою справу.

Кутузов довго уважно подивився на цих двох солдатів; ще більш скривившись, він примружив очі і задумливо похитав головою. В іншому місці він помітив російського солдата, який, сміючись і ляскаючи по плечу француза, щось ласкаво говорив йому. Кутузов знову з тим же виразом похитав головою.

— Що ти говориш? Що? — запитав він у генерала, який продовжував доповідати і звертав увагу головнокомандувача на французькі взяті прапори, які стояли перед фронтом Преображенського полку.

— А, прапори! — сказав Кутузов, очевидно ледве відриваючись від предмета, який обіймав його думки. Він неуважно озирнувся. Тисячі очей з усіх боків, чекаючи його слова, дивилися на нього.

Перед Преображенським полком він зупинився, важко зітхнув і закрив очі. Хтось із свити махнув, щоб солдати, що тримали прапори, підійшли і поставили їх держакми

прапорів навколо головнокомандувача. Кутузов помовчав кілька секунд і, мабуть неохоче, підкоряючись необхідності свого становища, підняв голову і почав говорити. Натовпи офіцерів оточили його. Він уважним поглядом обвів гурток офіцерів, визнавши деяких з них.

— Дякую всім! — сказав він, звертаючись до солдатів і знову до офіцерів. У тиші, що запанувала навколо нього, виразно чутні були його слова, що повільно вимовляються. — Дякую всім за важку і вірну службу. Перемога досконала, і Росія не забуде вас. Вам слава навіки! — Він помовчав, озираючись.

— Нагни, нагни йому голову-то, — сказав він солдату, який тримав французького орла і ненавмисно опустивши його перед прапором преображенців. — Нижче, нижче, так-то ось. Ура! хлопці, — швидким рухом підборіддя звернувшись до солдатів, промовив він.

— Ура-ра-ра! — заревли тисячі голосів. Поки кричали солдати, Кутузов, зігнувшись на сідлі, схилив голову, і очей його засвітився лагідним, як ніби глузливим, блиском.

— Ось що, братці, — сказав він, коли замовкли голоси ...

І раптом голос і вираз обличчя його змінилися: перестав говорити головнокомандувач, а заговорив простий, старий чоловік, який очевидно щось найпотрібніше бажав повідомити тепер своїм товаришам.

У натовпі офіцерів і в рядах солдатів відбулося рух, щоб ясніше чути те, що він скаже тепер.

— А ось що, братці. Я знаю, важко вам, так що ж робити! Потерпіть; недовго залишилося. Випровадимо гостей, відпочинемо тоді. За службу вашу вас цар не забуде. Вам важко, та все ж ви вдома; а вони — бачите, до чого вони дійшли, — сказав він, вказуючи на полонених. — Гірше жебраків останніх. Поки вони були сильні, ми себе не шкодували, а тепер їх і пошкодувати можна. Теж і вони люди. Так, хлопці?

Він дивився навколо себе, і в наполегливих, шанобливо здивованих, спрямованих на нього погледах він читав співчуття своїм словам: обличчя його ставало все світліше і світліше від старечої лагідної посмішки, яка зірками морщилася в кутах губ і очей. Він помовчав і як би в подиві опустив голову.

— А й то сказати, хто ж їх до нас кликав? Заслужено ними, мати їх ... і ... в д — раптом сказав він, піднявши голову. І, змахнувши канчуком, він галопом, в перший раз у всю кампанію, поїхав геть від розлагоджених рядів солдатів, які розсипались, радісно реготали і ревіли ура.

Слова, сказані Кутузовим, навряд чи були зрозумілі військам. Ніхто не зміг би передати змісту спочатку урочистій і під кінець простодушно-старечої мови фельдмаршала; але сердешний зміст цієї мови не тільки був зрозумілий, але те саме, те саме відчуття величного торжества в з'єднанні з жалістю до ворогів і свідомістю своєї правоти, виражене цією, саме цією старечою, добродушною лайкою, — це саме почуття лежало в душі кожного солдата і вилилось радісним, який довго не замовкав, криком. Коли після цього один з генералів з питанням про те, чи не накаже головнокомандувач приїхати колясці, звернувся до нього, Кутузов, відповідаючи, несподівано схлипнув,

мабуть перебуваючи в сильному хвилюванні.

Глава 7

8-го листопада останній день Красненських битв; вже смеркло, коли війська прийшли на місце ночівлі. Весь день був тихий, студений, з падаючим розложистим, рідким снігом; надвечір стало прояснятися. Крізь сніжинки майоріло чорно-бузкове зоряне небо, і мороз став посилюватися.

Мушкатерський полк, який вийшов з Тарутина в числі трьох тисяч, тепер, в кількості дев'ятисот осіб, прийшов одним з перших на призначене місце ночівлі, в село при великій дорозі. Квартиргери зустріли полк і оповістили, що всі хати зайняті недужими і померлими французами, кавалеристами і штабами. Була тільки одна хата для полкового командира.

Полковий командир під'їхав до своєї хати. Полк пройшов село і у крайніх хат при дорозі поставив рушниці в козли.

Як величезна, многочленна тварина, полк розпочав роботу устрою свого лігвища і їжі. Одна частина солдатів розбрелася, по коліна в снігу, в березовий ліс, бувший вправо від села, і негайно ж почулися в лісі стукіт сокир, тесаків, тріскіт ламких гілок і веселі голоси; інша частина клопоталася біля центру полкових возів і коней, поставлених в купку, дістаючи казани, сухарі і задаючи корм коням; третя частина розійшлася по селу, упоряджуючи приміщення штабним, виносячи мертві тіла французів, що лежали по хатах, і розтаскуючи дошки, сухі дрова і соломі з дахів для багать і тини для захисту.

Чоловік п'ятнадцять солдатів за хатами, з краю села, з веселим криком розгойдували високий тин сараю, з якого знятий вже був дах.

— Ну, ну, разом, налягай! — кричали голоси, і в темряві ночі розгойдувалося з морозним тріском чимале, запорошене снігом полотно тину. Частіше і частіше тріщали нижні кілки, і, нарешті, тин завалився разом з солдатами, які напирали на нього. Почувся гучний грубо-радісний крик і регіт.

— Берись по двоє! Рочаг подавай сюди! Ось так то. Куди ти лізеш?

— Ну, разом ... Та постривайте, хлопці! .. З накрику!

Всі притихли, і приглушений, оксамитово-приємний голос заспівав пісню. В кінці третьої строфи, враз із закінченням останнього звуку, двадцять голосів дружно скрикнули: "Уууу! Йде! Разом! Навались, дітки! .. " Але, незважаючи на дружні зусилля, тин мало рушив, і в тривкому мовчанні чулося важке сопіння.

— Гей ви, шостій роти! Чорти, дияволи! Підсоби ... теж ми придамося.

Шостій роти чоловік двадцять, які йшли в село, долучилися до волочивших; і тин, сажнів в п'ять довжини і в сажень ширини, зігнувшись, натиснувши і ріжучі плечі пихкотівших солдат, рушив вперед по вулиці села.

— Іди, чи що ... Падає, ото ... Чого став? Ото ж бо ... Весела, потворна лайка не заговкала.

— Ви чого? — раптом почувся начальницький голос солдата, який набіг на несучих.

— Пани тут; в хаті сам анарал, а ви, чорти, дияволи, матюгальники. Я вас! —

гаркнув фельдфебель і з розмаху гепнув в спину першого, що нагодився під гарячу руку, солдата. — Хіба тихо не можна?

Солдати примовкли. Солдат, якого вдарив фельдфебель, став, крячучи, обтирати фізіономію, яку він в кров роздер, наткнувшись на тин.

— Бач, чорт, б'ється як! Аж всю морду розкров'янив, — сказав він боязким шепотом, коли відійшов фельдфебель.

— Хіба не любиш? — сказав крізь сміх голос; і, стримуючи звуки голосів, солдати подалися далі. Вийшовши за село, вони знову заговорили так само голосно, пересипаючи розмову тими ж безглуздими лайками.

В хаті, повз яку проходили солдати, зібралося вище начальство, і за чаєм йшла жвава розмова про минулий день і очікувані маневри прийдешнього. Передбачалося зробити фланговий марш вліво, відрізати віце-короля і захопити його.

Коли солдати притягли тин, вже з різних сторін розгорялися багаття кухонь. Тріщали дрова, розтавав сніг, і чорні тіні солдатів туди і сюди снували по всьому зайнятому, притоптаному в снігу, простору.

Сокири, тесаки працювали з усіх боків. Все робилося без всякого наказу. Тяглися дрова про запас ночі, пригороджували курені начальству, варилося в казанках, справлялися рушниці і амуніція.

Приволочений восьмою ротою тин поставлений півколом з боку півночі, підпертий сошками, і перед ним розкладене багаття. Пробили зорю, зробили розрахунок, повечеряли і розмістилися на ніч біля вогнищ — хто чинячи взуття, хто курячи люльку, хто, догола роздягнений, випарюючи вошей.

Глава 8

Здавалося б, що в тих, майже немислимо тяжких умовах існування, в яких знаходилися в той час російські солдати, — без теплих чобіт, без кожухів, без даху над головою, в снігу при 18 ° морозу, без повної навіть кількості провіанту, який не завжди встигав за армією, — здавалося, солдати повинні б були представляти найтужливе і сумне видовище.

Навпаки, ніколи, в найкращих матеріальних умовах, військо не представляло більш життєрадісного, жвавого видовища. Причиною цього було те, що кожен день викидалося з війська все те, що починало сумувати або слабшати. Все, що було фізично і морально слабке, давно вже залишилося позаду: залишалася одна краса війська — по силі духу і тіла.

До восьмої роти, що пригородила тин, зібралося найбільше народу. Два фельдфебеля присіли до них, і багаття їх палало яскравіше інших. Вони вимагали за право сидіння під тином приношення дров.

— Гей, Макеев, що ж ти ... — запропав або тебе вовки з'їли? Неси дрова, — кричав один червонопикий рудий солдат, що зіщулився і блимав від диму, але не відсувався від вогню. — Піди хоч ти, ворона, неси дрова, — звернувся цей солдат до іншого. Рудий не була унтер-офіцер і не ефрейтор, але був здоровий солдат, і тому керував тими, які були слабші його. Худенький, маленький, з гострим носиком солдат, якого називали вороною,

покірно встав і пішов було виконувати наказ, але в цей час в світло багаття вступила вже тонка гарна фігура молодого солдата, що ніс оберемок хмизу.

— Давай сюди. Ну суттево!

Дрова поламали, натиснули, піддули ротами і полами шинелей, і полум'я засичало і затріщало. Солдати, присунувшись, закурили трубки. Молодий, гарний солдат, який притягнув дрова, підперся руками в боки і став швидко і вправно тупотіти закоцюблими ногами на місці.

— Ах, матінка, холодна роса, та хороша, та в мушкатера ... — приспівував він, як ніби гикаючи на кожному складі пісні.

— Гей, підметки відлетять! — крикнув рудий, помітивши, що у танцюриста бовталася підошва. — Яка отрута танцювати!

Танцюрист зупинився, відірвав шкіру, що бовталась, і кинув у вогонь.

— І то, брат, — сказав він; і, сівши, дістав з ранця обривок французького синього сукна і став обгортати їм ногу. — З пару зайшлися, — додав він, витягаючи ноги до вогню.

— Скоро нові відпустять. Кажуть, розіб'ємо до кінця, тоді всім по подвійному товару.

— А бач, сучий син Петров, відстав-таки, — сказав фельдфебель.

— Я його давно помічав, — сказав інший.

— Та що, солдатенок ...

— А в третій роті, казали, за вчорашній день дев'ять осіб недорахували.

— Так, ось суди, як ноги зазнобиш, куди підеш?

— Е, пусте базікати! — сказав фельдфебель.

— Алі і тобі хочеться того ж? — сказав старий солдат, з докором звертаючись до того, який сказав, що ноги зазнобив.

— А ти що ж думаєш? — раптом підвівшись з-за багаття, писклявим і тремтячим голосом заговорив гостроносенький солдат, якого називали ворона. — Хто гладкий, так схудне, а худому смерть. Ось хоч би я. Несила мені терпіти, — сказав він раптом рішуче, звертаючись до фельдфебеля, — вели в госпіталь відіслати, ломота здолала; а то все одно відстанеш ...

— Ну буде, буде, — спокійно сказав фельдфебель. Солдатик замовк, і розмова тривала.

— Нині чимало французів цих побрали; а чобіт, прямо сказати, ні на одному справжніх немає, так, одна назва, — почав один із солдатів нову розмову.

— Все козаки порозули. Чистили для полковника хату, виносили їх. Жалості дивитися, хлопці, — сказав танцюрист. — Розворочали їх: так живий один, чи віриш, белькоче щось по-своєму.

— А чистий народ, хлопці, — сказав перший. — Білий, ось як береза білий, і браві є, скажи, благородні.

— А ти думаєш як? У нього від всіх звань набрані.

— А нічого не знають по-нашому, — з посмішкою здивування сказав танцюрист. —

Я йому кажу: "Чиєї корони?", А він своє белькоче. Чудовий народ!

— Адже то дивно, братці мої, — продовжував той, який дивувався їх білизні, — казали мужики під Можайськом, як стали прибирати битих, де битва-то була, але ж що, каже, вважай місяць лежали мертві їхні. Що ж, каже, лежить, каже, їхній, як папір білий, чистий, ні синь пороху не пахне.

— Що ж, від холоду, чи що? — запитав один.

— Ото ти розумний! Від холоду! Адже жарко було. Якби від холоднечі, так і наші б теж не протухали. А то, каже, підійдеш до нашого, весь, каже, прогнів в хробаках. Так, каже, хустками обв'яжемося, та, відворотивши морду, і тягнемо; мочи немає. А їхній, каже, як папір білий; ні синь пороху не пахне.

Всі помовчали.

— Мабуть, від їжі, — сказав фельдфебель, — панську їжу жерли.

Ніхто не заперечував.

— Казав мужик-то цей, під Можайськом, де битва-то була, їх з десяти сіл зігнали, двадцять ден возили, та не звозили всіх, мертвих-то. Вовків цих що, каже ...

— Та битва була справжня, — сказав старий солдат. — Тільки й було чим пом'янути; а то все після того ... Так, тільки народу муки.

— І то, дядечко. Позавчора набігли ми, так куди ті, до себе не допускають. Жваво рушниці покидали. На коліна. Пардон — каже. Так, тільки приклад один. Говорили, самого Поліона-то Платов два рази брав. Слова не знає. Візьме-візьме: ось на ті, в руках обернеться птахом, відлетить, та й полетить. І вбити теж немає положень.

— Ото брехати здоровий ти, Кисельов, подивлюся я на тебе.

— Яке брехати, правда істинна.

— А якби на мій звичай, я б його, спіймавши, та в землю б закопав. Та осиковим кілком. А то що народу загубив.

— Все одно кінець зробимо, не ходитиме, — позіхаючи, сказав старий солдат.

Розмова замовкла, солдати стали укладатися.

— Бач, зірки-то, пристрасть, так і горять! Скажи, баби полотна розклали, — сказав солдат, милуючись на Чумацький Шлях.

— Це, хлопці, до врожайного року.

— Дровець-то ще треба буде.

— Спину погрієшся, а черева замерзла. Ось дива.

— О Боже!

— Що штовхаєшся-то, — про тебе одного вогонь, чи що? Бач ... розвалився.

Встановлюється мовчання і почувся храп деяких заснулих; інші поверталися і грілися, зрідка перемовляючись. Від далекого, кроків за сто, багаття почувся дружний, веселий сміх.

— Бач, грохочать в п'ятій роті, — сказав один солдат. — І народу що — пристрасть!

Один солдат піднявся і пішов до п'ятій роті.

— Ото ж бо сміху, — сказав він, повертаючись. — Два ханцуза пристали. Один мерзлий зовсім, а інший такий куражно, бяда! Пісні грає.

— О-о? піти подивитися ... — Кілька солдатів попрямували до п'ятій роті.

Глава 9

П'ята рота стояла біля самого лісу. Величезне багаття яскраво горіло посеред снігу, висвітлюючи обтяжені інеем гілки дерев.

В середині ночі солдати п'ятої роти почули в лісі кроки по снігу і хряскіт сучків.

— Хлопці, ведмідь, — сказав один солдат. Всі підняли голови, прислухалися, і з лісу, в яскраве світло багаття, виступили дві людські, дивно одягнені фігури, що тримаються один за одного.

Це були два француза, що ховалися в лісі. Хрипко кажучи щось незрозумілою солдатам мовою, вони підійшли до багаття. Один був вищий на зріст, в офіцерському капелюсі, і здавався зовсім змучений. Підійшовши до вогнища, він хотів сісти, але впав на землю. Інший, маленький, кремезний, обв'язаний хусткою по щоках солдат, був сильніше. Він підняв свого товариша і, вказуючи на свій рот, говорив щось. Солдати оточили французів, підстелили хворому шинель і обом принесли каші і горілки.

Знесилений французький офіцер був Рамбаль; зав'язаний хусткою був його денщик Морель.

Коли Морель випив горілки і доїв казанок каші, він раптом болісно розвеселився і почав не перестаючи говорити щось не зрозумівшим його солдатам. Рамбаль відмовлявся від їжі і мовчки лежав на лікті біля багаття, безглуздими червоними очима дивлячись на російських солдатів. Зрідка він видавав протяжний стогін і знову замовкав. Морель, показуючи на плечі, вселяв солдатам, що це був офіцер і що його треба відіграти. Офіцер російський, який підійшов до багаття, послав запитати у полковника, чи не візьме він до себе відіграти французького офіцера; і коли повернулися і сказали, що полковник велів привести офіцера, Рамбаль передали, щоб він йшов. Він встав і хотів йти, але похитнувся і впав би, якби солдат що стояв поруч, не підтримав його.

— Що? Не будеш? — глузливо підморгнувши, сказав один солдат, звертаючись до Рамбаля.

— Е, дурень! Що брешеш нескладно! Ото ж бо мужик, далебі, мужик, — почулися з різних сторін закиди солдату, що пожартував. Рамбаля оточили, підняли двоє на руки, перехопивши ними, і понесли в хату. Рамбаль обійняв шиї солдат і, коли його понесли, жалібно заговорив:

-О молодці! О мої добрі, добрі друзі! Ось люди! О мої добрі друзі! [Oh, nies braves, oh, mes bons, mes bons amis! Voila des hommes! oh, mes braves, mes bons amis!] — і, як дитина, головою схилився на плече одному солдатіві.

Тим часом Морель сидів на кращому місці, оточений солдатами.

Морель, маленький кремезний француз, з запаленими очима, що сльозились, обв'язаний по-жіночому хусткою понад кашкета, був одягнений в жіночу кожушанку. Він, мабуть, сп'янівши, обнявши рукою солдата, який сидів біля нього, співав хрипким, переривати голосом французьку пісню. Солдати трималися за боки, дивлячись на нього.

— Нумо, нумо, навчи, як? Я жваво перейму. Як? .. — говорив жартівник-пісняр, якого обіймав Морель.

Vive Henri Quatre,

Vive ce roi vaillant! —

[Хай живе Анрі Четвертий!

Хай живе донині хоробрий король!

і т. д. (французька пісня)]

проспівав Морель, підморгуючи оком.

Ce diable a quatre ...

— Віваріка! Виф серувару! сідябляка ... — повторив солдат, змахнувши рукою і дійсно вловивши наспів.

— Бач, спритно! Го-го-го-го-го! .. — піднявся з різних сторін грубий, веселий сміх. Морель, скривившись, сміявся теж.

— Ну, валяй ще, ще!

Qui eut le triple talent,

De boire, de battre,

Et d'etre un vert galant ...

[Мав потрібний талант,

пити, битися

і бути любезником ...]

— Адже теж складно. Ну, ну, Залетаєв! ..

— Кю ... — насилу вимовив Залетаєв. — Кью-ю-ю ... — витягнув він, старанно настовбурчивши губи, — летріптала, де бу де ба і детравагала, — проспівав він.

— Ай, важливо! Ось так хранцуз! ой ... го-го-го-го! — Що ж, ще їсти хочеш?

— Дай йому каші-то; адже не скоро наїсться з голоду-то.

Знову йому дали каші; і Морель, сміючись, почав їсти третій казанок. Радісні посмішки стояли на всіх обличчях молодих солдат, які дивилися на Мореля. Старі солдати, які вважали непристойним займатися такими дрібницями, лежали з іншого боку багаття, але зрідка, підводячись на лікті, з посмішкою поглядали на Мореля.

— Теж люди, — сказав один з них, ухиляючись в шинель. — І полин на своєму кореню росте.

— Оо! Господи, господи! Як зоряно, пристрасть! До морозу ... — І все затихло.

Зірки, як ніби знаючи, що тепер ніхто не побачить їх, розігралися в чорному небі. То спалахуючи, то згасаючи, то здригаючись, вони заклопотано про щось радісне, але таємниче перешіптувалися між собою.

Глава 10

Війська французькі рівномірно танули в математично правильній прогресії. І той перехід через Березину, про який так багато було писано, був тільки один з проміжних ступенів знищення французької армії, а зовсім не рішучий епізод кампанії. Якщо про Березину так багато писали і пишуть, то з боку французів це сталося тільки тому, що на Березинському прорваному мосту лиха, що зазнавались французькою армією перш

рівномірно, тут раптом згрупувалися в один момент і в одне трагічне видовище, яке у всіх залишилося в пам'яті. З боку ж росіян так багато говорили і писали про Березину тільки тому, що далеко від театру війни, в Петербурзі, був складений план (Пфулем же) піймання в стратегічну пастку Наполеона на річці Березині. Всі впевнилися, що все буде на ділі точно так, як в плані, і тому наполягали на тому, що саме Березинська переправа погубила французів. По суті ж, результати Березинської переправи були набагато менш згубні для французів втратою гармат і полонених, ніж Червоне, як то показують цифри.

Єдине значення Березинської переправи полягає в тому, що ця переправа очевидно і безсумнівно довела хибність всіх планів відрізування і справедливості єдино можливого, визнаного і Кутузовим і всіма військами (масою) способу дій, — тільки слідування за ворогом. Юрба французів бігла з постійно зростаючої силою швидкості, з усією енергією, спрямованою на досягнення мети. Вона бігла, як поранений звір, і не можна їй було стати на дорозі. Це довів не тільки устрій переправи, скільки рух на мостах. Коли мости були прорвані, беззбройні солдати, московські жителі, жінки з дітьми, що були у обозі французів, — всі під впливом сили інерції не здавалося, а бігли вперед в човни, в мерзлу воду.

Прагнення це було розумно. Положення і тих, що біжать і тих, що переслідують було однаково погано. Залишаючись зі своїми, кожен в біді сподівався на допомогу товариша, на певне, займане ним місце між своїми. Віддавшись же росіянам, він був в тому ж положенні лиха, але ставав на нижчий щабель в розділі задоволення потреб життя. Французам не потрібно було мати вірних відомостей про те, що половина полонених, з якими не знали, що робити, не дивлячись на всі бажання росіян врятувати їх, — гинули від холоду і голоду; вони відчували, що це не могло бути інакше. Самі жалісливі російські начальники і любителі французів, французи в російській службі не могли нічого зробити для полонених. Французів губило лихо, в якому знаходилося російське військо. Не можна було відняти хліб і одяг у голодних, потрібних солдатів, щоб віддати не шкідливим, не ненависним, не винним, але просто непотрібним французам. Деякі і робили це; але це було тільки виняток.

Позаду була вірна смерть; попереду була надія. Кораблі були спалені; не було іншого порятунку, крім сукупної втечі, і на цю сукупну втечу були спрямовані всі сили французів.

Чим далі бігли французи, тим жалісніше були їх залишки, особливо після Березини, на яку, внаслідок петербурзького плану, покладалися особливі надії, тим сильніше розгорялися пристрасті російських начальників, які звинувачували один одного і особливо Кутузова. Вважали, що невдача Березинського петербурзького плану буде віднесена до нього, і тому невдоволення їм, презирство до нього і глузування над ним виражалися сильніше і сильніше. Жартування і презирство, само собою зрозуміло, виражалося в шанобливій формі, в тій формі, в якій Кутузов не міг і запитати, в чому і за що його звинувачують. З ним не говорили серйозно; доповідаючи йому і питаючи його дозволу, вдавали виконання сумного обряду, а за спиною його підморгували і на

кожному кроці намагалися його обманювати.

Всіма цими людьми, саме тому, що вони не могли розуміти його, було визнано, що зі старим говорити нічого; що він ніколи не зрозуміє всієї глибокодумності їх планів; що він буде відповідати свої фрази (їм здавалося, що це тільки фрази) про золотий міст, про те, що за кордон не можна прийти з натовпом бродяг, і т. п. Це все вони вже чули від нього. І все, що він говорив: наприклад, те, що треба почекати провіант, що люди без чобіт, все це було так просто, а все, що вони пропонували, було так складно і розумно, що очевидно було для них, що він був дурний і старий, а вони були не владні, геніальні полководці.

Особливо після приєднання армій блискучого адмірала і героя Петербурга Вітгенштейна цей настрій і штабна плітка дійшли до вищих меж. Кутузов бачив це і, зітхаючи, знижував тільки плечима. Тільки один раз, після Березини, він розсердився і написав Бенігсену, який доносив окремо государю, наступний лист:

"Через хворобливі ваші напади, звольте, ваше Превосходительство, з отримання цього, відправитися в Калугу, де і чекайте подальшого веління і призначення від його імператорської величності".

Але слідом за відсиленням Бенігсена, до армії приїхав великий князь Костянтин Павлович, який робив початок кампанії і видалений з армії Кутузовим. Тепер великий князь, приїхавши до армії, повідомив Кутузову про незадоволення государя імператора за слабкі успіхи наших військ і за повільність руху. Государ імператор сам днями мав намір прибути до армії.

Старий чоловік, настільки ж досвідчений в придворній справі, як і в військовій, той Кутузов, який в серпні того ж року був обраний головнокомандувачем проти волі государя, той, який видалив спадкоємця і великого князя з армії, той, який своєю владою, на противагу волі государя наказав залишити Москву, цей Кутузов тепер негайно ж зрозумів, що час його скінчився, що роль його зіграна і що цієї уявної влади у нього вже немає більше. І не по одним придворним відносинам він зрозумів це. З одного боку він бачив, що військова справа, та, в якій він грав свою роль, — скінчена, і відчував, що його покликання виконано. З іншого боку, він в той же самий час став відчувати фізичну втому в своєму старому тілі і необхідність фізичного відпочинку. 29-го листопада Кутузов в'їхав до Вільно, — в свою добру Вільну, як він говорив. Два рази в свою службу, Кутузов був у Вільно губернатором. У багатій уцілілої Вільні, окрім зручностей життя, яких так давно вже він був позбавлений, Кутузов знайшов старих друзів і спогади. І він, раптом відвернувшись від усіх військових і державних турбот, занурився в рівне, звичне життя на стільки, на скільки йому давали спокою пристрасті, що кипіли навколо нього, як ніби все, що відбувалося тепер і мало відбутися в історичному світі, анітрохи його не стосувалося.

Чичагов, один з найпалкіших відрізувателів і опрокидувачів, Чичагов, який хотів спочатку зробити диверсію в Грецію, а потім до Варшави, але ніяк не хотів іти туди, куди йому було велено, Чичагов, відомий своєю сміливістю розмови з государем, Чичагов, який вважав Кутузова собою облагодіяним, тому що, коли він був посланий в

11-му році для укладення миру з Туреччиною, крім Кутузова, він, переконавшись, що мир вже укладено, визнав перед государем, що заслуга замирення належить Кутузову; цей-то Чичагов перший зустрів Кутузова у Вільні у замку, в якому повинен був зупинитися Кутузов. Чичагов у флотському відмундирі, з кортиком, тримаючи кашкет під пахвою, подав Кутузову стрийовий рапорт і ключі від міста. Те презирливо-шанобливе ставлення молоді до старого, що вижив з розуму, надзвичайно виражалося у всьому зверненні Чичагова, який знав уже звинувачення, які зводились на Кутузова.

Розмовляючи з Чичаговим, Кутузов між іншим сказав йому, що відбиті у нього в Борисові екіпажі з посудом цілі і будуть повернуті йому.

— Ви хочете мені сказати, що мені нема на чому їсти. Навпаки, можу вам услужити всім, навіть якби ви захотіли давати обід. [C'est pour me dire que je n'ai pas sur quoi manger ... Je puis au contraire vous fournir de tout dans le cas meme ou vous voudriez donner des diners,] — спалахнувши, промовив Чичагов, який кожним словом своїм бажав довести свою правоту і тому передбачав, що і Кутузов був стурбований цим самим. Кутузов посміхнувся своєю тонкою, проникливою посмішкою і, знизавши плечима, відповів: — Я хочу сказати тільки те, що говорю. [Ce n'est que pour vous dire ce que je vous dis.]

У Вільно Кутузов, на протигагу волі государя, зупинив більшу частину військ. Кутузов, як говорили його наближені, незвичайно опустився і фізично ослаб в це своє перебування у Вільно. Він неохоче займався справами по армії, надаючи все своїм генералам і, чекаючи государя, віддавався розсіяному життю.

Вийшовши з своєю свитою — графом Толстим, князем Волконським, Аракчєєвим і іншими, 7-го грудня з Петербурга, государ 11-го грудня приїхав до Вільно і в дорожніх санях прямо під'їхав до замку. У замку, незважаючи на сильний мороз, стояло чоловік сто генералів і штабних офіцерів в повній парадній формі і почесна варта Семенівського полку.

Кур'єр, що підскакав до замку на пінній трійці, попереду государя, прокричав: "Їде!" Коновніцин кинувся в сіни доповісти Кутузову, який чекав в маленькій швейцарської кімнатці.

Через хвилину товста велика фігура старого, в повній парадній формі, з усіма регаліями, що вкривали груди, і підтягнутим шарфом черевом, перекачуючись, вийшла на ганок. Кутузов надів капелюх по фронту, взяв в руки рукавички і бочком, насилу переступаючи вниз ступенів, зійшов з них і взяв в руку приготований для подачі государю рапорт.

Біганина, шепіт, ще відчайдушно промайнула трійка, і всі очі скерувались на підлітавші сани, в яких вже видно було постаті государя і Волконського.

Все це за п'ятдесятирічною звичкою фізично тривожно подіяло на старого генерала; він заклопотано і квапливо обмацав себе, поправив капелюх і враз, в ту хвилину як государ, вийшовши з саней, підняв до нього очі, підбадьорившись і витягнувшись, подав рапорт і став говорити своїм мірним, запобігливим голосом.

Государ швидким поглядом окинув Кутузова з голови до ніг, на мить насупився, але

одразу ж, подолавши себе, підійшов і, розставивши руки, обняв старого генерала. Знову по старому, звичному враженню і по відношенню до задушевної думки його, обійми ці, як і зазвичай, подіяли на Кутузова: він схлипнув.

Государ привітався з офіцерами, з Семенівським караулом і, потиснувши ще раз руку старого, пішов з ним в замок.

Залишившись наодинці з фельдмаршалом, государ висловив йому своє невдоволення за повільність переслідування, за помилки в Червоному і на Березині та повідомив свої міркування про майбутній похід за кордон. Кутузов не робив ні заперечень, ні зауважень. Той самий покірний і безглуздий вираз, з яким він, сім років тому, вислуховував накази государя на Аустерлицькому полі, встановилося тепер на його обличчі.

Коли Кутузов вийшов з кабінету і своєю важкою, пірнаючою ходою, опутивши голову, пішов по залу, чийсь голос зупинив його.

— Ваша світлість, — сказав хтось.

Кутузов підняв голову і довго дивився в очі графу Толстому, який, з якоюсь маленькою штучкою на срібному блюді, стояв перед ним. Кутузов, здавалося, не розумів, чого від нього хотіли.

Раптом він ніби згадав: ледь помітна посмішка майнула на його пухкому обличчі, і він, низько, шанобливо схилившись, взяв предмет, що лежав на блюді. Це був Георгій 1-го ступеня.

Глава 11

На другий день були у фельдмаршала обід і бал, які государ удостоїв своєю присутністю. Кутузову наданий Георгій 1-го ступеня; государ надавав йому найвищі почесті; але незадоволення государя проти фельдмаршала було відомо кожному. Дотримувалася пристойність, і государ показував перший приклад цього; але всі знали, що старий винен і нікуди не годиться. Коли на балі Кутузов, за старою екатерининською звичкою, при вході государя в бальну залу велів йому до ніг кинути взяті прапори, государ неприємно поморщився і промовив слова, в яких деякі чули: "старий комедіант".

Незадоволення государя проти Кутузова посилилося у Вільні особливо тому, що Кутузов, очевидно, не хотів або не міг розуміти значення майбутньої кампанії.

Коли на другий день вранці государ сказав присутнім у нього офіцерам: "Ви врятували не одне Росію; ви врятували Європу", — всі вже тоді зрозуміли, що війна не закінчена.

Один Кутузов не хотів розуміти цього і відкрито говорив свою думку про те, що нова війна не може поліпшити становище і збільшити славу Росії, а тільки може погіршити її стан і зменшити ту вищу ступінь слави, на якій, на його думку, тепер стояла Росія. Він намагався довести государю неможливість набрання нових військ; говорив про тяжке становище населення, про можливість невдач і т. п.

При такому настрої фельдмаршал, природно, представлявся лише перешкодою і гальмом майбутньої війни.

Для уникнення зіткнень зі старим сам собою знайшовся вихід, який полягав в тому, щоб, як під Аустерліцем і як на початку кампанії при Барклаї, вийняти з-під головнокомандувача, не турбуючи його, не оголошуючи йому про те, той ґрунт влади, на якій він стояв, і перенести її до самого государя.

З цією метою потроху переформувався штаб, і вся суттєва сила штабу Кутузова була знищена і перенесена до государя. Толь, Коновніцин, Єрмолов — отримали інші призначення. Всі голосно говорили, що фельдмаршал став дуже слабкий і має розладнане здоров'я.

Йому треба було бути слабким здоров'ям, для того щоб передати своє місце тому, хто заступав його. І дійсно, здоров'я його було слабе.

Як природно, і просто, і поступово з'явився Кутузов з Туреччини в казенну палату Петербурга збирати ополчення і потім в армію, саме тоді, коли він був необхідний, точно так само природно, поступово і просто тепер, коли роль Кутузова була зіграна, на місце його з'явився новий, затребуваний діяч.

Війна 1812-го року, крім свого дорогого російському серцю народного значення, повинна була мати інше — європейське.

За рухом народів із заходу на схід мав слідувати рух народів зі сходу на захід, і для цієї нової війни потрібен був новий діяч, який має інші, ніж Кутузов, властивості, погляди, який рухається іншими мотивами.

Олександр Перший для руху народів зі сходу на захід і для відновлення меж народів був так само необхідний, як необхідний був Кутузов для порятунку і слави Росії.

Кутузов не розумів того, що означало Європа, рівновага, Наполеон. Він не міг розуміти цього. Представнику російського народу, після того як ворог був знищений, Росія звільнена і поставлена на вищий ступінь своєї слави, російській людині, як росіянину, робити було нічого. Представнику народної війни нічого не залишалося, крім смерті. І він помер.

Глава 12

П'єр, як це здебільшого буває, відчув всю тяжкість фізичних поневірянь і напруг, випробуваних в полоні, тільки тоді, коли ці напруги і позбавлення скінчилися. Після свого звільнення з полону він приїхав в Орел і на третій день свого приїзду, в той час як він зібрався до Києва, захворів і пролежав хворим в Орлі три місяці; з ним стала, як говорили доктора, жовчна гарячка. Незважаючи на те, що лікарі лікували його, пускали кров і давали пити ліки, він все-таки видужав.

Все, що було з П'єром з часу звільнення і до хвороби, не залишило в ньому майже ніякого враження. Він пам'ятав тільки сіру суху землю, зруйновану, то дощову, то снігову погоду, внутрішню фізичну тугу, біль в ногах, в боці; пам'ятав загальне враження нещастя, страждань людей; пам'ятав цікавість офіцерів, генералів, які турбували і розпитували його, свої клопоти про те, щоб знайти екіпаж і коней, і, головне, пам'ятав свою нездатність думки і почуття в той час. У день свого звільнення він бачив труп Петі Ростова. У той же день він дізнався, що князь Андрій був живий більше місяця після Бородинської битви і тільки недавно помер в Ярославлі, в будинку

Ростових. І в той же день Денисов, який повідомив цю новину П'єру, між розмовою згадав про смерть Елен, припускаючи, що П'єру це вже давно відомо. Все це П'єру здавалося тоді тільки дивно. Він відчував, що не може зрозуміти значення всіх цих звісток. Він тоді поспішав тільки скоріше, скоріше виїхати з цих місць, де люди вбивали один одного, в якийсь тихий притулок і там схаменутися, відпочити і обдумати все те дивне і нове, що він дізнався за цей час. Але як тільки він приїхав в Орел, він захворів. Прокинувшись від своєї хвороби, П'єр побачив навколо себе своїх двох людей, які приїхали з Москви, — Терентія і Ваську, і старшу княжну, яка, живучи в Єльці, в маєтку П'єра, і дізнавшись про його звільнення і хвороби, приїхала до нього, щоб ходити за ним.

Під час свого одужання П'єр тільки потроху відвикав від вражень останніх місяців, які зробилися звичними йому, і звикав до того, що його ніхто нікуди не пожене завтра, що тепле ліжко його ніхто не відніме і що у нього напевно буде обід, і чай, і вечеря. Але уві сні він ще довго бачив себе все в тих же умовах полону. Так само потроху П'єр розумів ті новини, які він дізнався після свого виходу з полону: смерть князя Андрія, смерть дружини, знищення французів.

Радісне почуття свободи — тієї повної, невід'ємною, властивої людині свободи, свідомість якої він в перший раз відчув на першому привалі, при виході з Москви, наповнювало душу П'єра під час його одужання. Він був вражений, що ця внутрішня свобода, незалежна від зовнішніх обставин, тепер начебто з надлишком, з розкішшю обставлялася і зовнішньою свободою. Він був один у чужому місті, без знайомих. Ніхто від нього нічого не вимагав; нікуди його не надсилали. Все, що йому хотілося, було у нього; вічно мучили його перш думки про дружину; їх більше не було, так як і її вже не було.

— Ах, як добре! Як славно! — говорив він собі, коли йому сервірували чисто накритий стіл із запашним бульйоном, або коли він на ніч лягав на м'яку чисту постіль, або коли йому згадувалося, що дружини і французів немає більше. — Ах, як добре, як славно! — І за старою звичкою він задавав собі питання: ну, а потім що? Що я буду робити? І зараз же він відповідав собі: нічого. Буду жити. Ах, як славно!

Те саме, чим він перш мучився, чого він шукав постійно, мети життя, тепер для нього не існувало. Ця шукана мета життя тепер не випадково не існувала для нього тільки в цю хвилину, але він відчував, що її немає і не може бути. І ця-то відсутність мети давала йому ту повну, радісну свідомість свободи, яка в цей час становила його щастя.

Він не міг мати цілі, тому що він тепер мав віру, — не віру в якісь правила, або слова, або думки, але віру в живого Бога, який завжди відчувається. Раніше він шукав Його в цілях, які він ставив собі. Це шукання мети було тільки шукання Бога; і раптом він дізнався в своєму полоні не словами, не міркуваннями, але безпосереднім почуттям те, що йому давно вже говорила нянюшка: що Бог ось Він, тут, скрізь. Він у полоні дізнався, що Бог в Каратаєві більш великий, нескінченний і незбагнений, ніж в визнаному масонами Архітектоні всесвіту. Він відчував почуття чоловіка, який знайшов

шукане у себе під ногами, тоді як він напружував зір, дивлячись далеко від себе. Він все життя своє дивився туди кудись, поверх голів навколишніх людей, а треба було не напружувати очей, а тільки дивитися перед собою.

Він не вмів бачити перш великого, незбагненого і нескінченного ні в чому. Він тільки відчував, що воно повинно бути десь, і шукав його. У всьому близькому, зрозумілому він бачив одне обмежене, дрібне, житейське, безглузде. Він озброювався розумовою зоровою трубою і дивився в далечінь, туди, де це дрібне, житейське, ховаючись в тумані далини, здавалося йому великим і нескінченним мабуть тому тільки, що воно було неясно. Таким йому представлялося європейська життя, політика, масонство, філософія, філантропія. Але і тоді, в ті хвилини, які він вважав своєю слабкістю, розум його проникав і в цю даль, і там він бачив те ж дрібне, житейське, безглузде. Тепер же він вивчився бачити велике, вічне і нескінченне в усьому, і тому природно, щоб бачити його, щоб насолоджуватися його спогляданням, він кинув трубу, в яку дивився досі через голови людей, і радісно споглядав навколо себе вічно мінливе, вічно велике, незбагненне і нескінченне життя. І чим ближче він дивився, тим більше він був спокійний і щасливий. Перш руйнувавше всі його розумові побудови страшне питання: навіщо? тепер для нього не існувало. Тепер на це питання — навіщо? в душі його завжди готова була проста відповідь: тому, що є Бог, той Бог, без волі якого не спаде волосина з голови людини.

Глава 13

П'єр майже не змінився в своїх зовнішніх прийомах. На вигляд він був точно таким же, яким він був раніше. Так само, як і раніше, він був неуважний і здавався зайнятим не тим, що було перед очима, а чимось своїм, особливим. Різниця між колишнім і теперішнім його станом полягала в тому, що раніше, коли він забував те, що було перед ним, то, що йому говорили, він болісно морщив лоба, як ніби намагався і не міг розгледіти чогось, далеко віддаленого від нього. Тепер він так само забував те, що йому говорили, і те, що було перед ним; але тепер з ледь помітною, як ніби глузливою, посмішкою він вдивлявся в те саме, що було перед ним, вслухався в те, що йому говорили, хоча очевидно бачив і чув щось зовсім інше. Раніше він здавався хоча і доброю людиною, але нещасною; і тому мимоволі люди віддалялися від нього. Тепер посмішка радості життя постійно грала близько його рота, і в очах його світилося участь до людей — питання: чи задоволені вони так само, як і він? І людям приємно було в його присутності.

Раніше він багато говорив, гарячкував, коли говорив, і мало слухав; тепер він рідко захоплювався розмовою і вмів слухати так, що люди охоче висловлювали йому свої самі задушевні таємниці.

Княжна, яка ніколи не любила П'єра і підживлювала до нього особливо вороже почуття з тих пір, як після смерті старого графа вона відчувала себе зобов'язаною П'єру, до досади і подиву своєму, після короткого перебування в Орлі, куди вона приїхала з наміром довести П'єру, що, незважаючи на його невдячність, вона вважає своїм обов'язком ходити за ним, княжна скоро відчула, що вона його любить. П'єр

нічим не завойовував прихильності княжни. Він тільки з цікавістю розглядав її. Перш княжна відчувала, що в його погляді на неї були байдужість і насмішка, і вона, як і перед іншими людьми, зіщулювалася перед ним і виставляла тільки свою бойову сторону життя; тепер, навпаки, вона відчувала, що він начебто докопувався до задушевних сторін її життя; і вона спочатку з недовірою, а потім з вдячністю виявляла йому затаєні добрі сторони свого характеру.

Найхитріша людина не могла б вправніше украстися в довіру княжни, викликаючи її спогади кращого часу молодості і вказавши до них співчуття. А між тим вся хитрість П'єра полягала тільки в тому, що він шукав свого задоволення, викликаючи в озлобленої, сухої і по-своєму гордої княжні людські почуття.

— Так, він дуже, дуже добра людина, коли знаходиться під впливом не поганих людей, а таких людей, як я, — казала собі княжна.

Зміна, що сталася в П'єрі, була помічена по-своєму і його слугами — Терентієм і Васьком. Їм вдавалося знайти, що він дуже попростішав. Терентій часто, роздягнувши пана, з чобітьми і сукнею в руці, побажавши на добраніч, зволікав йти, чекаючи, чи не вступить пан в розмову. І здебільшого П'єр зупиняв Терентія, помічаючи, що йому хочеться поговорити.

— Ну, так скажи мені ... та як же ви діставали собі їжу? — питав він. І Терентій починав розповідь про московське розорення, про покійного графа і довго стояв з одягом, розповідаючи, а іноді слухаючи розповіді П'єра, і, з приємним відчуттям близькості до себе пана і дружелюбності до нього, йшов в передню.

Доктор, який лікував П'єра і відвідував його щодня, незважаючи на те, що, по звичаю докторів, вважав своїм обов'язком мати вигляд людини, кожна хвилина якого дорогоцінна для стражденного людства, засиджувався годинами у П'єра, розповідаючи свої улюблені історії і спостереження над мораллю хворих взагалі і особливо дам.

— Та, ось з такою людиною поговорити приємно, не те, що у нас, в провінції, — говорив він.

В Орлі жило кілька полонених французьких офіцерів, і доктор привів одного з них, молодого італійського офіцера.

Офіцер цей став ходити до П'єра, і княжна сміялася над тими ніжними почуттями, які висловлював італієць до П'єра.

Італієць, мабуть, був щасливий тільки тоді, коли він міг приходити до П'єра і розмовляти і розповідати йому про своє минуле, про своє домашнє життя, про свою любов і виливати йому своє обурення на французів, і особливо на Наполеона.

— Якщо всі росіяни хоча трохи схожі на вас, — говорив він П'єру, — Це блюзнірство — воювати з таким народом, як ви [c'est un sacrilege que de faire la guerre a un peuple comme le votre..] Ви, постраждали стільки від французів, ви навіть злості не маєте проти них.

І пристрасну любов італійця П'єр тепер заслужив тільки тим, що він викликав в ньому кращі сторони його душі і милувався ними.

Останнім часом перебування П'єра в Орлі до нього приїхав його старий знайомий

масон — граф Вілларський, — той самий, який вводив його в ложу в 1807 році. Вілларський був одружений на багатій росіянці, яка мала великі маєтки в Орловській губернії, і займав в місті тимчасове місце по продовольчій частині.

Дізнавшись, що Безухов в Орлі, Вілларський, хоча і ніколи не був близько знайомий з ним, приїхав до нього з тими заявами дружби і близькості, які висловлюють зазвичай один одному люди, зустрічаючись в пустелі. Вілларський нудьгував в Орлі і був щасливий, зустрівши людину одного з собою кола і з однаковими, як він вважав, інтересами.

Але, на подив свій, Вілларський зауважив скоро, що П'єр дуже відстав від реального життя і впав, як він сам з собою визначав П'єра, в апатію і егоїзм.

— Ви занепадаєте, мій милий. [Vous vous encroutez, mon cher,] — говорив він йому. Незважаючи на те, Вілларському було тепер приємніше з П'єром, ніж раніше, і він кожен день бував у нього. П'єру ж, дивлячись на Вілларського і слухаючи його тепер, дивно і неймовірно було думати, що він сам дуже недавно був такий же.

Вілларський був одружений, сімейна людина, зайнятий і справами маєтку дружини, і службою, і сім'єю. Він вважав, що всі ці заняття суть перешкода в житті і що всі вони ганебні, тому що мають на меті особисте благо його і сім'ї. Військові, адміністративні, політичні, масонські міркування постійно поглинали його увагу. І П'єр, не намагаючись змінити його погляди, не засуджуючи його, з своїм тепер постійним тихим, радісним глузуванням, милувався на це дивне, таке знайоме йому явище.

У відносинах своїх з Вілларським, з княжною, з доктором, з усіма людьми, з якими він зустрічався тепер, у П'єра була нова риса, яка заслужила йому прихильність всіх людей: це визнання можливості кожної людини думати, відчувати і дивитися на речі по-своєму; визнання неможливості словами переконати людину. Ця законна особливість кожної людини, яка перш хвилювала і дратувала П'єра, тепер становила основу участі та інтересу, які він приймав в людях. Різниця, іноді досконале протиріччя поглядів людей з своїм життям і між собою, радувало П'єра і викликало в ньому глузливу і лагідну посмішку.

У практичних справах П'єр несподівано тепер відчув, що у нього був центр ваги, якого не було раніше. Перш кожен грошове питання, особливо прохання про гроші, яким він, як дуже багата людина, піддавався дуже часто, приводили його в безвихідні хвилювання і вагання. "Дати або не дати?" — питав він себе. "У мене є, а йому потрібно. Але іншому ще потрібніше. Кому потрібніше? А може бути, обидва ошуканці?" І з усіх цих припущень він раніше не знаходив ніякого виходу і давав всім, поки було що давати. Точно в такому ж ваганні він перебував колись при кожному питанні, що стосується його стану, коли один казав, що треба вчинити так, а інший — інакше.

Тепер, на подив свій, він знайшов, що у всіх цих питаннях не було більш сумнівів і непорозумінь. У ньому тепер з'явився суддя, що по якимось невідомим йому самому законам вирішував, що було потрібно і чого не потрібно робити.

Він був так само, як раніше, байдужий до грошових справ; але тепер він безсумнівно знав, що має зробити і чого не повинно бути. Першою прикладкою цього

нового судді було для нього прохання полоненого французького полковника, який прийшов до нього, багато розповідав про свої подвиги і під кінець заявив майже вимогу про те, щоб П'єр дав йому чотири тисячі франків для відсилання дружині і дітям. П'єр без найменшого труда і напруги відмовив йому, дивуючись згодом, як було просто і легко те, що колись здавалося нерозв'язною важким. Разом з тим тут же, відмовляючи полковнику, він вирішив, що необхідно вжити хитрість для того, щоб, їдучи з Орла, змусити італійського офіцера взяти грошей, в яких він, мабуть, мав потребу. Новим доказом для П'єра його нового погляду на практичні справи було його рішення питання про борги дружини і про відновлення або невідновлення московських будинків і дач.

В Орел приїжджав до нього його головний керуючий, і з ним П'єр зробив загальний рахунок своїх змінених доходів. Пожежа Москви коштував П'єру, по обліку головно-керуючого, близько двох мільйонів.

Головнекеруючий, на втіху цих втрат, представив П'єру розрахунок про те, що, незважаючи на ці втрати, доходи його не тільки не зменшаться, але збільшаться, якщо він відмовиться від сплати боргів, що залишилися після графині, до чого він не може бути зобов'язаний, і якщо він не буде відновлювати московських будинків і підмосковної дачі, які коштували щорічно вісімдесят тисяч і нічого не приносили.

— Так, так, це правда, — сказав П'єр, весело усміхаючись. — Так, так, мені нічого цього не потрібно. Я від розорення став набагато багатше.

Але в січні приїхав Савельїч з Москви, розповів про стан Москви, про кошторис, яку йому зробив архітектор для відновлення будинку і підмосковної дачі, кажучи про це, як про справу вирішену. В цей же час П'єр отримав лист від князя Василя і інших знайомих з Петербурга. У листах йшлося про борги дружини. І П'єр вирішив, що план керуючого, який настільки сподобався йому, був невірний і що йому треба їхати в Петербург покінчити справи дружини і будуватися в Москві. Навіщо було це треба, він не знав; але він знав безсумнівно, що це треба. Доходи його внаслідок цього рішення зменшувалися на три чверті. Але це було треба; він це відчував.

Вілларський їхав до Москви, і вони домовилися їхати разом.

П'єр відчував увесь час свого одужання в Орлі почуття радості, свободи, життя; але коли він, під час своєї подорожі, опинився на вільному світі, побачив сотні нових облич, почуття це ще більше посилилося. Він весь час подорожі відчував радість школяра на вакації. Всі особи: ямщик, доглядач, мужики на дорозі або в селі — всі мали для нього новий сенс. Присутність і зауваження Вілларського, який постійно скаржився на бідність, відсталість від Європи, невігластво Росії, тільки піднімали радість П'єра. Там, де Вілларський бачив мертвотність, П'єр бачив надзвичайну могутню силу життєвості, ту силу, яка в снігу, на цьому просторі, підтримувала життя цього цілого, особливого і єдиного народу. Він не суперечив Вілларському і, як ніби погоджуючись з ним (так як удавана згода була найкоротшим засобом обійти міркування, з яких нічого не могло вийти), радісно посміхався, слухаючи його.

Так само, як важко пояснити, для чого, куди поспішають мурахи з розкиданої купини, одні геть з купини, тягнучи смітинки, яйця і мертві тіла, інші назад в купину — для чого вони стикаються, наздоганяють одне одного, б'ються, — так само важко було б пояснити причини, що змушували російських людей після виходу французів товпитися в тому місці, яке раніше називалося Москвою. Але так само, як, дивлячись на розсипаних навколо розореної купини мурах, незважаючи на повне знищення купини, видно по чіпкості, енергії, по ворухливої незліченності комах, що розорене все, крім чогось неруйнівного, нематеріального, що становить всю силу купини, — так ж і Москва, в жовтні місяці, незважаючи на те, що не було ні начальства, ні церков, ні святинь, ні багатств, ні будинків, була та ж Москва, якою вона була в серпні. Все було зруйновано, крім чогось нематеріального, але могутнього і незруйновного.

Спонування людей, що ринули з усіх боків в Москву після її очищення від ворога, були найрізноманітніші, особисті, і в перший час здебільшого — дикі, тварини. Одне тільки спонування було загальне всім — це прагнення туди, в те місце, яке раніше називалося Москвою, для прикладення там своєї діяльності.

Через тиждень в Москві вже було п'ятнадцять тисяч жителів, через два двадцять і п'ять тисяч і т. д. Все підносячись і підносячись, число це до осені 1813 року дійшло до цифри, яка перевершує населення 12-го року.

Перші російські люди, які вступили в Москву, були козаки загону Вінцінгероде, мужики з сусідніх сіл і жителі, що втекли з Москви і ховалися в її околицях. Вступивши в розорену Москву росіяни, заставши її розграбованою, стали теж грабувати. Вони продовжували те, що робили французи. Обози мужиків приїжджали в Москву з тим, щоб відвозити по селах все, що було кинуте по розорених московським будинках і вулицях. Козаки вивозили, що могли, в свої ставки; господарі будинків забирали все те, що вони знаходили і інших будинках, і переносили до себе під приводом, що це була їхня власність.

Але за першими грабіжниками приїжджали інші, треті, і грабіж з кожним днем, у міру збільшення грабіжників, ставав важче і важче і брав більш певні форми.

Французи застали Москву хоча і пустою, але з усіма формами органічно правильно жившого міста, з його різними відправленнями торгівлі, ремесел, розкоші, державного управління, релігії. Форми ці були позбавлені життя, але вони ще існували. Були ряди, крамниці, магазини, гамазеї, базари — більшість з товарами; були фабрики, ремісничі заклади; були палаци, багаті будинки, наповнені предметами розкоші; були лікарні, остроги, присутні місця, церкви, собори. Чим довше залишалися французи, тим більше знищувалися ці форми міського життя, і під кінець все злилося в одне нероздільне, мертве поле грабежу.

Грабіж французів, чим більше він тривав, тим більше руйнував багатства Москви і сили грабіжників. Грабіж росіян, з якого почалося заняття росіянами столиці, чим довше він тривав, чим більше було в ньому учасників, тим швидше відновлює він багатство Москви і правильне життя міста.

Крім грабіжників, народ найрізноманітніший, покликаний — хто цікавістю, хто

обов'язком служби, хто розрахунком, — домовласники, духовенство, вищі і нижчі чиновники, торговці, ремісники, мужики — з різних сторін, як кров до серця, — доливали до Москви.

Через тиждень вже мужики, які приїжджали з порожніми підводами, для того щоб відвозити речі, зупинялися начальством і змушені були вивозити мертві тіла з міста. Інші мужики, почувши про невдачу товаришів, приїжджали в місто з хлібом, вівсом, сіном, збиваючи ціну один одному до ціни нижче колишньої. Артїлі теслярів, сподіваючись на дорогі заробітки, кожен день входили в Москву, і з усіх боків рубалися нові, чинилися погоріли будинки. Купці в балаганах відкривали торгівлю. Харчевні, постоялі двори влаштовувалися в обгорілих будинках. Духовенство відновило службу у багатьох не погорілих церквах. Жертводавці приносили розграбовані церковні речі. Чиновники припасовували свої столи з сукном і шафи з паперами в маленьких кімнатах. Вище начальство і поліція розпоряджалися роздачею добра, яке залишилося після французів. Господарі тих будинків, в яких було багато залишено звезених з інших будинків речей, скаржилися на несправедливість звезення всіх речей в Грановиту палату; інші наполягали на тому, що французи з різних будинків звезли речі в одне місце, і тому несправедливо віддавати господареві будинку ті речі, які у нього знайдено. Лаяли поліцію; підкуповували її; писали вдсятеро кошторис на погоріли казенні речі; вимагали допомоги. Граф Ростопчин писав свої прокламації.

Глава 15

В кінці січня П'єр приїхав в Москву і оселився у вцілілому флігелі. Він з'їздив до графа Ростопчина, до деяких знайомих, які повернулися в Москву, і збирався на третій день їхати в Петербург. Всі тріумфували перемогу; все кипіло життям у розореній і оживаючій столиці. П'єру всі були раді; всі бажали бачити його, і все розпитували його про те, що він бачив. П'єр відчував себе особливо дружельбно прихильним до всіх людей, яких він зустрічав; але мимоволі тепер він тримав себе з усіма людьми насторожі, так, щоб не зв'язати себе чим-небудь. Він на всі питання, які йому робили, — важливі або самі незначні, — відповідав однаково невизначено; запитували у нього: де він буде жити? чи буде він будуватися? коли він їде в Петербург і чи візьметься звезти скриньку? — він відповідав: так, може бути, я думаю, і т. д.

Про Ростових він чув, що вони в Костромі, і думка про Наташу рідко приходила йому. Якщо вона і приходила, то тільки як приємний спогад давно минулого. Він відчував себе не тільки вільним від життєвих умов, але і від цього почуття, яке він, як йому здавалося, навмисне напустив на себе.

На третій день свого приїзду до Москви він дізнався від Друбецького, що княжна Мар'я в Москві. Смерть, страждання, останні дні князя Андрія часто займали П'єра і тепер з новою жвавістю прийшли йому в голову. Дізнавшись за обідом, що княжна Мар'я в Москві і живе в своєму не згорілому будинку на Воздвиженке, він в той же вечір поїхав до неї.

Дорогою до княжни Марії П'єр не перестаючи думав про князя Андрія, про свою дружбу з ним, про різні з ним зустрічі і особливо про останню в Бородіно.

"Невже він помер в тому злісному настрої, в якому він був тоді? Невже не відкрилося йому перед смертю пояснення життя? " — думав П'єр. Він згадав про Каратаєва, про його смерть і мимоволі став порівнювати цих двох людей, таких різних і в той же час таких схожих по любові, яку він мав до обох, і тому, що обидва жили і обидва померли.

У самому серйозному настрої П'єр під'їхав до будинку старого князя. Будинок цей уцілів. В ньому було видно сліди руйнування, але характер будинку був той же. Зустрів П'єра старий офіціант з суворим обличчям, ніби бажаючи дати відчутти гостю, що відсутність князя не порушує порядку дому, сказав, що княжна зволили пройти в свої кімнати і приймають по неділях.

— Доповідай; може бути, приймуть, — сказав П'єр.

— Слухаю-с, — відповідав офіціант, — завітайте в портретну.

Через кілька хвилин до П'єра вийшли офіціант і Десаль. Десаль від імені княжни передав П'єру, що вона дуже рада бачити його і просить, якщо він вибачить її за безцеремонність, увійти наверх, в її кімнати.

У невисокою кімнатці, освітленій однією свічкою, сиділа княжна і ще хтось з нею, в чорній сукні. П'єр пам'ятав, що при княжні завжди були компаньйонки. Хто такі і які вони, ці компаньйонки, П'єр не знав і не пам'ятав. "Це одна з компаньйонок", — подумав він, глянувши на жінку в чорній сукні.

Княжна швидко встала йому назустріч і простягнула руку.

— Так, — сказала вона, вдивляючись в його обличчя, що змінилося, після того як він поцілував її руку, — ось як ми з вами зустрічаємося. Він і останнім часом часто говорив про вас, — сказала вона, переводячи свої очі з П'єра на компаньйонку з сором'язливістю, яка на мить вразила П'єра.

— Я так була рада, дізнавшись про ваш порятунок. Це була єдина радісна звістка, яку ми отримали з давнього часу. — Знову ще більш занепокоєно княжна озирнулася на компаньйонку і хотіла щось сказати; але П'єр перебив її.

— Ви можете собі уявити, що я нічого не знав про нього, — сказав він. — Я вважав його вбитим. Все, що я дізнався, я дізнався від інших, через треті руки. Я знаю тільки, що він потрапив до Ростових ... Яка доля!

П'єр говорив швидко, жваво. Він глянув раз на обличчя компаньйонки, побачив уважний ласкавий і цікавий погляд, спрямований на нього, і, як це часто буває під час розмови, він чомусь відчув, що ця компаньйонка в чорній сукні — мила, добра, славна істота, яка не завадить його задушевній розмови з княжною Марією.

Але коли він сказав останні слова про Ростових, замішання в обличчі княжни Марії виразилося ще сильніше. Вона знову перейшла очима з лиця П'єра на обличчя дами в чорній сукні і сказала:

— Ви не впізнаєте хіба?

П'єр глянув ще раз на бліде, тонке, з чорними очима і дивним ротом, лице компаньйонки. Щось рідне, давно забуте і більше ніж миле дивилося на нього з цих уважних очей.

"Але ні, це не може бути, — подумав він. — Це суворе, худе і бліде, постаріле обличчя? Це не може бути вона. Це тільки спогад того". Але в цей час княжна Марія сказала: "Наташа". І особа, з уважними очима, з трудом, з зусиллям, як відчиняються заіржавіли двері, — посміхнулася, і з цих відчинених дверей раптом війнуло і обдало П'єра тим давно забутим щастям, про яке, особливо тепер, він не думав. Війнуло, охопило і поглинуло його всього. Коли вона посміхнулася, вже не могло бути сумнівів: це була Наташа, і він любив її.

В першу ж хвилину П'єр мимоволі і їй, і княжни Марії, і, головне, самому собі сказав невідому йому самому таємницю. Він почервонів радісно і страждено болісно. Він хотів приховати своє хвилювання. Але чим більше він хотів приховати його, тим ясніше — ясніше, ніж самими певними словами, — він собі, і їй, і княжни Марії говорив, що він любить її.

"Ні, це так, від несподіванки", — подумав П'єр. Але щойно він хотів продовжувати розпочату розмову з княжною Марією, він знову глянув на Наташу, і ще сильніший рум'янець покрив його обличчя, і ще сильне хвилювання радості і страху охопило його душу. Він заплутався в словах і зупинився на середині промови.

П'єр не помітив Наташі, тому що він ніяк не очікував побачити її тут, але він не впізнав її тому, що зміна що сталася в ній, з тих пір як він не бачив її, була величезна. Вона схудла і зблідла. Але не це робило її невпізнанною: її не можна було пізнати в першу хвилину, як він увійшов, тому що на цьому обличчі, в очах якого колись завжди світилася затаєна усмішка радості життя, тепер, коли він увійшов і в перший раз глянув на неї, не було й тіні усмішки; були одні очі, уважні, добрі і сумно-питальні.

Збентеження П'єра не відбилося на Наташі збентеженням, але тільки задоволенням, яке ледь помітно освітлювало все її обличчя.

Глава 16

— Вона приїхала гостювати до мене, — сказала княжна Мар'я. — Граф і графиня будуть на днях. Графиня в жахливому становищі. Але Наташі самій потрібно було бачити доктора. Її насильно відіслали зі мною.

— Та, чи є сім'я без свого горя? — сказав П'єр, звертаючись до Наташі. — Ви знаєте, що це було в той самий день, як нас звільнили. Я бачив його. Який був чарівний хлопчик.

Наташа дивилася на нього, і у відповідь на його слова тільки більше відкрилися і засвітилися її очі.

— Що можна сказати або подумати в розраду? — сказав П'єр. — Нічого. Навіщо було вмирати такому славному, повному життя хлопчикові?

— Так, в наш час важко жити б було без віри ... — сказала княжна Мар'я.

— Так Так. Ось це справжня правда, — поспішно перебив П'єр.

— Від чого? — запитала Наташа, уважно дивлячись в очі П'єру.

— Як чому? — сказала княжна Мар'я. — Одна думка про те, що чекає там ...

Наташа, не дослухавши княжни Марії, знову запитально глянула на П'єра.

— І тому, — продовжував П'єр, — що тільки та людина, яка вірить в те, що є Бог, що

керує нами, може перенести таку втрату, як її і ... ваша, — сказав П'єр.

Наташа розкрила вже рот, бажаючи сказати щось, але раптом зупинилася. П'єр поспішив відвернутися від неї і звернувся знову до княжни Марії з питанням про останні дні життя свого друга. Збентеження П'єра тепер майже зникло; але разом з тим він відчував, що зникла вся його колишня свобода. Він відчував, що над кожним його словом, дією тепер є суддя, суд, який дорожче йому суду всіх людей в світі. Він говорив тепер і разом з своїми словами розумів те враження, яке справляли його слова на Наташу. Він не говорив навмисне того, що б могло сподобатися їй; але, що б він не говорив, він з її точки зору судив себе.

Княжна Марія неохоче, як це завжди буває, почала розповідати про те становище, в якому вона застала князя Андрія. Але питання П'єра, його жваво неспокійний погляд, його тремтяче від хвилювання обличчя потроху змусили її вдатися до подробиць, які вона боялася для самої себе відновлювати в уяві.

— Так, так, так, так ... — говорив П'єр, нагнувшись вперед всім тілом над княжною Марією і жадібно вслухаючись в її розповідь. — Так Так; так він заспокоївся? пом'якшав? Він так всіма силами душі завжди шукав одного; бути цілком хорошим, що він не міг боятися смерті. Недоліки, які були в ньому, — якщо вони були, — походили не від нього. Так він пом'якшав? — говорив П'єр. — Яке щастя, що він побачився з вами, — сказав він Наташі, раптом звертаючись до неї і дивлячись на неї повними слізь очима.

Лице Наташі здригнулося. Вона насупилася і на мить опустила очі. З хвилину вона коливалася: говорити або не говорити?

— Так, це було щастя, — сказала вона тихим грудним голосом, — для мене напевно це було щастя. — Вона помовчала. — І він ... він ... він говорив, що він бажав цього, в ту хвилину, як я прийшла до нього ... — Голос Наташі обірвався. Вона почервоніла, стиснула руки на колінах і раптом, мабуть зробивши зусилля над собою, підняла голову і швидко почала говорити:

— Ми нічого не знали, коли їхали з Москви. Я не сміла запитати про нього. І раптом Соня сказала мені, що він з нами. Я нічого не думала, не могла уявити собі, в якому він становищі; мені тільки треба було бачити його, бути з ним, — говорила вона, тремтячи і задихаючись. І, не даючи перебивати себе, вона розповіла те, чого вона ще ніколи, нікому не розповідала: все те, що вона пережила в ті три тижні їх подорожі і життя в Ярославлі.

П'єр слухав її з розкритим ротом і не спускаючи з неї своїх очей, повних сльозами. Слухаючи її, він не думав ні про князя Андрія, ні про смерть, ні про те, що вона розповідала. Він слухав її і тільки жалів її за те страждання, що вона відчувала тепер, розповідаючи.

Княжна, скривившись від бажання утримати сльози, сиділа біля Наташі і слухала в перший раз історію цих останніх днів любові свого брата з Наташею.

Ця болісна і радісна розповідь, мабуть, був необхідна для Наташі.

Вона говорила, перемішуючи мізерні подробиці з задушевними таємницями, і,

здавалося, ніколи не могла закінчити. Кілька разів вона повторювала те ж саме.

За дверима почувся голос Десаля, який запитував, чи можна Миколці увійти попрощатися.

— Так ось і все, все ... — сказала Наташа. Вона швидко встала, в той час як входив Миколка, і майже побігла до дверей, стукнувшись головою об двері, прикриті порт'єрою, і з стогоном чи то від болю, чи то від смутку, вирвалася з кімнати.

П'єр дивився на двері, в яку вона вийшла, і не розумів, чому він раптом один залишився в усьому світі.

Княжна Марія викликала його з розсіяності, звернувши його увагу на племінника, який увійшов до кімнати.

Лице Миколки, схоже на батька, в хвилину душевного розм'якшення, в якому П'єр тепер перебував, так на нього подіяло, що він, поцілувавши Миколку, поспішно встав і, діставши хустку, відійшов до вікна. Він хотів попрощатися з княжною Марією, але вона утримала його.

— Ні, ми з Наталі не спимо іноді до третьої години; будь ласка, посидьте. Я велю дати вечеряти. Підіть вниз; ми зараз прийдемо.

Перш ніж П'єр вийшов, княжна сказала йому:

— Це в перший раз вона так говорила про нього.

Глава 17

П'єра провели в освітлену велику їдальню; через кілька хвилин почулися кроки, і княжна з Наташею увійшли в кімнату. Наташа була спокійна, хоча суворий, без посмішки, вираз тепер знову встановився на її обличчі. Княжна Марія, Наташа і П'єр однаково відчували те почуття незручності, яке виникає звичайно за закінченою серйозною і задушевною розмовою. Продовжувати колишню бесіду неможливо; говорити про дрібниці — совісно, а мовчати неприємно, тому що хочеться говорити, а цим мовчанням ніби прикидаєшся. Вони мовчазно підійшли до столу. Офіціанти відсунули і підсунули стільці. П'єр розгорнув холодну серветку і, зважившись перервати мовчання, глянув на Наташу і княжну Марію. Обидві, очевидно, в той же час зважилися на те саме: у обох в очах світилосяудовolenня життям і визнання того, що, крім горя, є і радості.

— Ви п'єте горілку, граф? — сказала княжна Марія, і ці слова раптом розігнали тіні минулого.

— Розкажіть же про себе, — сказала княжна Мар'я. — Про вас розповідають такі неймовірні чудеса.

— Та, — з своєю, тепер звичною, посмішкою лагідної глузування відповідав П'єр. — Мені самому навіть розповідають про такі чудеса, яких я й уві сні не бачив. Марія Абрамівна запрошувала мене до себе і все розповідала мені, що зі мною сталося, або мало статися. Степан Степанович теж навчив мене, як мені треба розповідати. Взагалі я помітив, що бути цікавою людиною дуже спокійно (я тепер цікава людина); мене звуть і мені розповідають.

Наташа посміхнулася і хотіла щось сказати.

— Нам розповідали, — перебила її князівна Мар'я, — що ви в Москві втратили два мільйони. Правда це?

— А я став втричі багатшими, — сказав П'єр. П'єр, незважаючи на те, що борги дружини і необхідність будівель змінили його справи, продовжував розповідати, що він став втричі багатшими.

— Що я виграв безсумнівно, — сказав він, — так це свободу ... — почав він було серйозно; але передумав продовжувати, помітивши, що це був дуже егоїстичний предмет розмови.

— А ви будете?

— Так, Савельїч велить.

— Скажіть, ви не знали ще про кончину графині, коли залишилися в Москві? — сказала княжна Марія і негайно ж почервоніла, помітивши, що, роблячи це питання слідом за його словами про те, що він вільний, вона приписує його словами таке значення, якого вони, можливо, не мали.

— Ні, — відповів П'єр, не знайшовши, очевидно, незграбним те тлумачення, яке дала княжна Мар'я його згадці про свою свободу. — Я дізнався це в Орлі, і ви не можете собі уявити, як мене це вразило. Ми не були зразкові подружжя, — сказав він швидко, глянувши на Наташу і помітивши в обличчі її цікавість про те, як він відгукнеться про свою дружину. — Але смерть ця мене страшенно вразила. Коли двоє людей сваряться — завжди обидва винні. І своя вина робиться раптом страшно важкою перед людиною, якої вже немає більше. І потім така смерть ... без друзів, без розради. Мені дуже, дуже шкода її, — скінчив він і з задоволенням помітив радісне схвалення на обличчі Наташі.

— Так, ось ви знову холостяк і наречений, — сказала княжна Мар'я.

П'єр раптом багряно почервонів і довго намагався не дивитися на Наташу. Коли він зважився глянути на неї, обличчя її було холодне, суворе і навіть презирливе, як йому здалося.

— Але ви точно бачили і говорили з Наполеоном, як нам розповідали? — сказала княжна Мар'я.

П'єр засміявся.

— Жодного разу, ніколи. Завжди всім здається, що бути в полоні — значить бути в гостях у Наполеона. Я не тільки не бачив його, але й не чув про нього. Я був набагато в гіршому товаристві.

Вечера закінчувалася, і П'єр, який спочатку відмовлявся від розповіді про свій полон, потроху залучився в цю розповідь.

— Але ж правда, що ви залишилися, щоб вбити Наполеона? — запитала його Наташа, злегка посміхаючись. — Я тоді здогадалася, коли ми вас зустріли у Сухарева вежі; пам'ятаєте?

П'єр зізнався, що це була правда, і з цього питання, потроху керований питаннями княжни Марії і особливо Наташі, утягнувся в докладну розповідь про свої пригоди.

Спочатку він розповідав з тим глузливим, лагідним поглядом, який він мав тепер на

людей і особливо на самого себе; але потім, коли він дійшов до розповіді про жахи і страждання, які він бачив, він, сам того не помічаючи, захопився і став говорити з стриманим хвилюванням людини, яка в спогаді переживає сильні враження.

Княжна Марія з лагідною усмішкою дивилася то на П'єра, то на Наташу. Вона в усьому цьому оповіданні бачила тільки П'єра і його доброту. Наташа, спершись на руку, з виразом обличчям, що постійно змінювалося, разом з розповіддю, стежила, ні на хвилину не відриваючись, за П'єром, мабуть, переживаючи з ним разом те, що він розповідав. Не тільки її погляд, але вигуки і короткі запитання, які вона робила, показували П'єру, що з того, що він розповідав, вона розуміла саме те, що він хотів передати. Видно було, що вона розуміла не тільки те, що він розповідав, а й те, що він хотів би і не міг висловити словами. Про епізод свій з дитиною і жінкою, за захист яких він був узятий, П'єр розповів таким чином:

— Це було жахливе видовище, діти кинуті, деякі у вогні ... При мені витягнули дитину ... жінки, з яких стягували речі, виривали сережки ...

П'єр почервонів і зам'явся.

— Тут приїхав роз'їзд, і всіх тих, яких не грабували, всіх чоловіків забрали. І мене.

— Ви, мабуть, не всі розповідаєте; ви, мабуть, зробили що-небудь ... — сказала Наташа і помовчала, — добре.

П'єр продовжував розповідати далі. Коли він розповідав про страту, він хотів обійти страшні подробиці; але Наташа вимагала, щоб він нічого не пропускав.

П'єр почав було розповідати про Каратаєва (він уже встав з-за столу і ходив, Наташа стежила за ним очима) і зупинився.

— Ні, ви не можете зрозуміти, чому я навчився у цього безграмотного чоловіка — дурника.

— Ні, ні, говорите, — сказала Наташа. — Він десь же?

— Його вбили майже при мені. — І П'єр став розповідати про останній час їх відступу, хворобу Каратаєва (голос його тремтів безперестанку) і його смерть.

П'єр розповідав свої пригоди так, як він ніколи їх ще не розповідав нікому, як він сам з собою ніколи ще не згадував їх. Він бачив тепер начебто нове значення у всьому тому, що він пережив. Тепер, коли він розповідав все це Наташі, він відчував ту рідкісну насолоду, яку дають жінки, слухаючи чоловіка — не розумні жінки, які, слухаючи, намагаються або запам'ятати, що їм кажуть, для того щоб збагатити свій розум і при нагоді переказати те ж або приладнати те, що розповідається, до свого і повідомити скоріше свої розумні промови, вироблені в своєму маленькому розумовому господарстві; а ту насолоду, яку дають справжні жінки, обдаровані здатністю вибирання і всмоктування в себе всього найкращого, що тільки є в проявах чоловіки. Наташа, сама не знаючи цього, була вся увага: вона не пропускала ні слова, ні коливання голосу, ні погляду, ні здригання м'яз лиця, ні жесту П'єра. Вона на льоту ловила ще не висловлене слово і прямо вносила в своє розкрите серце, вгадуючи таємний сенс всієї душевної роботи П'єра.

Княжна Марія розуміла розповідь, співчувала йому, але вона тепер бачила інше,

що поглинало всю її увагу; вона бачила можливість любові і щастя між Наташею і П'єром. І в перший раз прийшла їй ця думка, що наповнювала її душу радістю.

Була третя година ночі. Офіціанти з сумними і строгими обличчями приходили зміняти свічки, але ніхто не помічав їх.

П'єр скінчив свою розповідь. Наташа блискучими, жвавими очима продовжувала наполегливо і уважно дивитися на П'єра, як ніби бажаючи зрозуміти ще щось інше, що він не висловив, може бути. П'єр в сором'язливому і щасливому збентеженні зрідка поглядав на неї і придумував, що б сказати тепер, щоб перевести розмову на інший предмет. Княжна Марія мовчала. Нікому в голову не приходило, що третя година ночі і що пора спати.

— Кажуть: нещастя, страждання, — сказав П'єр. — Та якби зараз, цієї хвилини мені сказали: хочеш залишатися, чим ти був до полону, або спочатку пережити все це? Заради бога, ще раз полон і кінське м'ясо. Ми думаємо, як нас викине зі звичної доріжки, що все пропало; а тут тільки починається нове, хороше. Поки є життя, є і щастя. Попереду багато, багато. Це я вам кажу, — сказав він, звертаючись до Наташі.

— Так, так, — сказала вона, відповідаючи на зовсім інше, — і я нічого б не бажала, як тільки пережити все спочатку.

П'єр уважно подивився на неї.

— Так, і більше нічого, — підтвердила Наташа.

— Неправда, неправда, — закричав П'єр. — Я не винен, що я живий і хочу жити; і ви також.

Раптом Наташа опустила голову на руки і заплакала.

— Що ти, Наташа? — сказала княжна Мар'я.

— Нічого нічого. — Вона посміхнулася крізь сльози П'єру. — Прощайте, пора спати.

П'єр встав і попрощався.

Княжна Марія і Наталка, як і завжди, зійшлися в спальні. Вони поговорили про те, що розповідав П'єр. Княжна Марія не говорила своєї думки про П'єра. Наташа теж не говорила про нього.

— Ну, прощай, Марі, — сказала Наташа. — Знаєш, я часто боюся, що ми не говоримо про нього (князя Андрія), як ніби ми боїмося принизити наше почуття, і забуваємо.

Княжна Марія важко зітхнула і цим зітханням визнала справедливість слів Наташі; але словами вона не погодилася з нею.

— Хіба можна забути? — сказала вона.

— Мені так добре було нині розповісти все; і важко, і боляче, і добре. Дуже добре, — сказала Наташа, — я впевнена, що він точно любив його. Від цього я розповіла йому ... нічого, що я розповіла йому? — раптом почервонівши, запитала вона.

— П'єру? О ні! Який він прекрасний, — сказала княжна Мар'я.

— Знаєш, Марі, — раптом сказала Наташа з пустотливою посмішкою, якої давно не бачила княжна Мар'я на її обличчі. — Він став якийсь чистий, гладкий, свіжий; неначе з лазні, ти розумієш? — морально з лазні. Правда?

— Так, — сказала княжна Мар'я, — він багато виграв.

— І сюртучок коротенький, і стрижене волосся; ніби, ну точно з лазні ... тато, бувало ...

— Я розумію, що він (князь Андрій) нікого так не любив, як його, — сказала княжна Мар'я.

— Так, і він особливий від нього. Кажуть, що дружні чоловіки, коли зовсім особливі. Повинно бути, це правда. Правда, він зовсім на нього не схожий нічим?

— Так, і чудовий.

— Ну, прощай, — відповідала Наташа. І та ж пустотлива усмішка, як би забувши про все, довго залишалася на її обличчі.

Глава 18

П'єр довго не міг заснути в цей день; він туди сюди снував по кімнаті, то насупившись, вдумуючись в щось важке, раптом знизуючи плечима і здригаючись, то щасливо посміхаючись.

Він думав про князя Андрія, про Наташу, про їхню любов, і то ревнував її до минулого, то дорікав, то прощав себе за це. Була вже шоста година ранку, а він все ходив по кімнаті.

"Ну що ж робити. Якщо вже не можна без цього! Що ж робити! Значить, так треба", — сказав він собі і, поспішно роздягнувшись, ліг в ліжку, щасливий і схвилований, але без сумнівів і вагань.

"Треба, як не дивно, як не неможливо це щастя, — треба зробити все для того, щоб бути з нею чоловіком і дружиною", — сказав він собі.

П'єр ще за кілька днів перед цим призначив в п'ятницю день свого від'їзду в Петербург. Коли він прокинувся, в четвер, Савельїч прийшов до нього за наказами про укладання речей в дорогу.

"Як в Петербург? Що таке Петербург? Хто в Петербурзі? — мимоволі, хоча і про себе, запитав він. — Так, щось таке давно, давно, ще до того, як це сталося, я чогось збирався їхати в Петербург, — згадав він. — Чому ж? Я і поїду, може бути. Який він добрий, уважний, як все пам'ятає! — подумав він, дивлячись на старе обличчя Савельїча. — І яка усмішка приємна!" — подумав він.

— Що ж, все не хочеш на волю, Савельїч? — запитав П'єр.

— Навіщо мені, ваше сіятельство, воля? При покійного графі, царство небесне, жили і при вас образи не бачимо.

— Ну, а діти?

— І діти проживуть, ваше сіятельство: за такими панамі жити можна.

— Ну, а спадкоємці мої? — сказав П'єр. — Раптом я одружуся ... Адже може трапитися, — додав він з мимовільною посмішкою.

— І наважуюся доповісти: добру справу, ваша світлість.

"Як він думає це легко, — подумав П'єр. — Він не знає, як це страшно, як небезпечно. Занадто рано або занадто пізно ... Страшно!"

— Як же зволите наказати? Завтра зводите їхати? — запитав Савельїч.

— Ні; я трошки відкладу. Я тоді скажу. Ти мене вибач за клопоти, — сказав П'єр і, дивлячись на усмішку Савельїча, подумав: "Як дивно, однак, що він не знає, що тепер немає ніякого Петербурга і що перш за все треба, щоб вирішилося то. Втім, він, мабуть, знає, але тільки прикидається. Поговорити з ним? Як він думає? — подумав П'єр. — Ні, після коли-небудь ".

За сніданком П'єр повідомив княжні, що він був вчора у княжни Марії і застав там, — можете собі уявити кого? — Наталі Ростову.

Княжна вдала, що вона в цій звістці не бачить нічого більш незвичайного, як в тому, що П'єр бачив Ганну Семенівну.

— Ви її знаєте? — запитав П'єр.

— Я бачила княжну, — відповідала вона. — Я чула, що її сватали за молодого Ростова. Це було б дуже добре для Ростова; кажуть, вони зовсім розорилися.

— Ні, Ростову ви знаєте?

— Чула тоді тільки про цю історію. Дуже шкода.

"Ні, вона не розуміє або прикидається, — подумав П'єр. — Краще теж не говорити їй ".

Княжна також приготувати провізію на дорогу П'єру.

"Як вони добрі все, — думав П'єр, — що вони тепер, коли вже напевно їм це не може бути цікавіше, займаються всім цим. І все для мене; ось що дивно ".

В цей же день до П'єра приїхав поліцмейстер з пропозицією надіслати довіреного в Грановиту палату для прийому речей, які роздають нині власникам.

"Ось і цей теж, — думав П'єр, дивлячись в обличчя поліцеймейстера, — який славний, гарний офіцер і як добрий! Тепер займається такими дрібницями. А ще кажуть, що він не чесний і корисливий. Яка дурниця! А втім, чому ж йому і не користуватися? Він так і вихований. І всі так роблять. А таке приємне, добре обличчя, і посміхається, дивлячись на мене".

П'єр поїхав обідати до княжни Марії.

Проїжджаючи вулицями між пожарищами будинків, він дивувався красі цих руїн. Пічні труби будинків, стіни що відвалилися, живописне нагадуючи Рейн і Колізей, тяглися, приховуючи один одного, по обгорілим кварталах. Зустрічалися візники і їзді, теслі, що рубали зруби, торговки і крамарі, всі з веселими, сяючими обличчями, які поглядали на П'єра і як ніби говорили: "А, ось він! Подивимося, що вийде з цього ".

При вході в будинок княжни Марії на П'єра зайшов сумнів в справедливості того, що він був тут вчора, бачився з Наташею і говорив з нею. "Може бути, це я вигадав. Може бути, я увійду і нікого не побачу ". Але не встиг він вступити в кімнату, як вже у всій істоті своєї, по миттєвому позбавленню своєї волі, він відчув її присутність. Вона була в тому ж чорному платті з м'якими складками і так само зачесана, як і вчора, але вона була зовсім інша. Якщо б вона була такою вчора, коли він увійшов до кімнати, він би не міг ні на мить не впізнати її.

Вона була такою ж, якою він знав її майже дитиною і потім нареченою князя Андрія. Веселий запитальний блиск світився в її очах; на обличчі був ласкавий і дивно-

пустотливий вираз.

П'єр обідав і просидів би весь вечір; але княжна Марія їхала до всеношної, і П'єр поїхав з ними разом.

На другий день П'єр приїхав рано, обідав і просидів весь вечір. Незважаючи на те, що княжна Марія і Наталка були очевидно раді гостеві; незважаючи на те, що весь інтерес життя П'єра зосереджувався тепер в цьому будинку, до вечора вони все переговорили, і розмова переходила безперестанку з одного нікчемного предмета на інший і часто переривалася. П'єр засидівся в цей вечір так пізно, що княжна Марія і Наталка переглядалися між собою, очевидно чекаючи, чи скоро він піде. П'єр бачив це і не міг піти. Йому ставало важко, незручно, але він все сидів, бо не міг піднятися і піти.

Княжна Марія, не бачачи цього кінця, перша встала і, скаржачись на мігрень, стала прощатися.

— Так ви завтра їдете в Петербург? — сказала она.

— Ні, я не їду, — з подивом і начебто скривджено і поспішно сказав П'єр. — Та ні, в Петербург? завтра; тільки я не прощаюся. Я заїду за комісіями, — сказав він, стоячи перед княжною Марією, червоніючи і не йдучи.

Наташа подала йому руку і вийшла. Княжна Марія, навпаки, замість того щоб піти, опустилася в крісло і своїм променистим, глибоким поглядом строго і уважно подивилася на П'єра. Втома, яку вона очевидно виявляла перед цим, тепер зовсім пройшла. Вона важко і тривало зітхнула, наче готуючи до довгої розмови.

Все збентеження і незручність П'єра, при видаленні Наташі, миттєво зникли і замінилися схвильованим пошвавленням. Він швидко присунув крісло зовсім близько до княжни Марії.

— Так, я і хотів сказати вам, — сказав він, відповідаючи, як на слова, на її погляд. — Княжна, допоможіть мені. Що мені робити? Можу я сподіватися? Княжна, друже мій, вислухайте мене. Я все знаю. Я знаю, що я не вартий її; я знаю, що тепер неможливо говорити про це. Але я хочу бути братом їй. Ні, я не хочу ... я не можу ...

Він зупинився і потер собі обличчя і очі руками.

— Ну, ось, — продовжував він, мабуть зробивши зусилля над собою, щоб говорити складно. — Я не знаю, відколи я люблю її. Але я одну тільки її, одну любив у все моє життя і люблю так, що без неї не можу собі уявити життя. Просити руки її тепер я не наважуюся; але думка про те, що, може бути, вона могла б бути моєю і що я втрачу цю можливість ... можливість ... жахлива. Скажіть, можу я сподіватися? Скажіть, що мені робити? Мила княжна, — сказав він, помовчавши трохи і чіпаючи її за руку, так як вона не відповідала.

— Я думаю про те, що ви мені сказали, — відповідала княжна Мар'я. — Ось що я скажу вам. Ви маєте рацію, що тепер говорити їй про кохання ... — Княжна зупинилася. Вона хотіла сказати: говорити їй про любов тепер неможливо; але вона зупинилася, тому що вона третій день бачила по раптовій зміні Наташі, що Наташа не тільки не образилася б, якщо б їй П'єр висловив свою любов, але що вона одного тільки цього і

хотіла.

— Говорити їй тепер ... не можна, — все-таки сказала княжна Мар'я.

— Але що ж мені робити?

— Доручіть це мені, — сказала княжна Мар'я. — Я знаю...

П'єр дивився в очі княжни Марії.

— Ну, ну ... — говорив він.

— Я знаю, що вона любить ... полюбить вас, — поправилася княжна Мар'я.

Не встигла вона сказати ці слова, як П'єр схопився і з переляканим обличчям схопив за руку княжну Марію.

— Чому ви думаєте? Ви думаєте, що я можу сподіватися? Ви думаєте?!

— Так, думаю, — посміхаючись, сказала княжна Мар'я. — Напишіть батькам. І доручіть мені. Я скажу їй, коли буде можна. Я бажаю цього. І серце моє відчуває, що це буде.

— Ні, це не може бути! Як я щасливий! Але це не може бути ... Як я щасливий! Ні, не може бути! — говорив П'єр, цілуючи руки княжни Марії.

— Ви їдьте в Петербург; це краще. А я напишу вам, — сказала вона.

— У Петербург? Їхати? Добре, так, їхати. Але завтра я можу приїхати до вас?

На другий день П'єр приїхав попрощатися. Наташа була менш оживлена, ніж у попередні дні; але в цей день, іноді глянувши їй в очі, П'єр відчував, що він зникає, що ні його, ні її немає більше, а є одне почуття щастя. "Невже? Ні, не може бути ", — говорив він собі при кожному її погляді, жесті, слові, які наповнювали його душу радістю.

Коли він, прощаючись з нею, взяв її тонку, худу руку, він мимоволі трохи довше втримав її в своїй.

"Невже ця рука, це обличчя, ці очі, весь це чужий мені скарб жіночої принадності, невже це все буде вічно моє, звичне, таке ж, яким я сам для себе? Ні це не можливо!..."

— Прощайте, граф, — сказала вона йому голосно. — Я дуже буду чекати вас, — додала вона пошепки.

І ці прості слова, погляд і вираз обличчя, що супроводжували їх, в продовження двох місяців становили предмет невичерпних спогадів, пояснень і щасливих мрій П'єра. "Я дуже буду чекати вас ... Так, так, як вона сказала? Так, я дуже буду чекати вас. Ах, як я щасливий! Що ж це таке, як я щасливий! " — говорив собі П'єр.

Глава 19

В душі П'єра тепер не відбувалося нічого подібного до того, що відбувалося в ній в схожих же обставинах під час його сватання до Елен.

Він не повторював, як тоді, з болючим соромом слів, сказаних ним, не говорив собі: "Ах, навіщо я не сказав цього, і навіщо, навіщо я сказав тоді" Я люблю вас "?" [je vous aime] Тепер, навпаки, кожне слово її, своє він повторював в своїй уяві з усіма подробицями обличчя, посмішки і нічого не хотів ні відняти, ні додати: хотів тільки повторювати. Сумнівів у тому, чи добре, чи погано те, що він зробив, — тепер не було й тіні. Один тільки страшний сумнів іноді приходив йому в голову. Чи не уві сні все це?

Чи не помилилася княжна Мар'я? Чи не занадто я гордий і самовпевнений? Я вірю; а раптом, що і повинно статися, княжна Марія скаже їй, а вона посміхнеться і скаже: "Як дивно! Він, мабуть, помилився. Хіба він не знає, що він людина, просто людина, а я? .. Я зовсім інша, вища".

Тільки цей сумнів часто приходив П'єру. Планів він теж не робив тепер ніяких. Йому здавалося так неймовірне майбутнє щастя, що варто було цьому відбутися, і вже далі нічого не могло бути. Все закінчувалося.

Радісне, несподіване божевілля, до якого П'єр вважав себе нездатним, опанувало їм. Весь сенс життя, не для нього одного, але для всього світу, здавався йому полягав тільки в його любові і в можливості її любові до нього. Іноді всі люди здавалися йому зайнятими тільки одним — його майбутнім щастям. Йому здавалося іноді, що всі вони радіють так само, як і він сам, і тільки намагаються приховати цю радість, прикидаючись зайнятими іншими інтересами. У кожному слові і русі він бачив натяки на своє щастя. Він часто дивувався людям, що зустрічалися з ним, своїми значними, що виражали таємну згоду, щасливими поглядами і посмішками. Але коли він розумів, що люди могли не знати про його щастя, він від щирого серця жалів їх і відчував бажання як-небудь пояснити їм, що все те, чим вони зайняті, є досконала дурниця і дрібниці, не варті уваги.

Коли йому пропонували служити або коли обговорювали якісь загальні, державні справи і війну, припускаючи, що від такого або такого результату такої-то події залежить щастя всіх людей, він слухав з лагідною співчуваючою посмішкою і дивувався людям, що говорили з ним своїми химерними зауваженнями. Але як ті люди, які здавалися П'єру розуміють справжній сенс життя, тобто його почуття, так і ті нещасні, які, очевидно, не розуміли цього, — всі люди в цей період часу представлялися йому в такому яскравому світлі почуття, що сяяло в ньому, що без найменшого зусилля, він відразу, зустрічаючись з якою би то не було людиною, бачив у неї все, що було доброго і гідного любові.

Розглядаючи справи і папери своєї покійної дружини, він до її пам'яті не відчував ніякого почуття, крім жалю в тому, що вона не знала того щастя, яке він знав тепер. Князь Василь, особливо гордий тепер отриманням нового місця і зірки, представлявся йому зворушливим, добрим і жалюгідним старим.

П'єр часто потім згадував цей час щасливого божевілля. Всі судження, які він склав собі про людей і обставин за цей період часу, залишилися для нього назавжди вірними. Він не тільки не відрікався згодом від цих поглядів на людей і речі, але, навпаки, у внутрішніх сумнівах і суперечностях вдавався до того погляду, який він мав у той час божевілля, і погляд цей завжди опинявся вірним.

"Може бути, — думав він, — я і здавався тоді дивний і смішний; але я тоді не був так божевільний, як здавалося. Навпаки, я був тоді розумнішими і проникливіше, ніж будь-коли, і розумів все, що варто розуміти в житті, тому що ... я був щасливий".

Божевілля П'єра полягало в тому, що він не чекав, як раніше, особистих причин, які він називав достоїнствами людей, для того щоб любити їх, а любов переповнювала

його серце, і він, так люблячи людей, знаходив безсумнівні причини, за які варто було любити їх.

Глава 20

З першого того вечора, коли Наташа, після від'їзду П'єра, з радісно-глузливою посмішкою сказала княжни Марії, що він ніби, ну неначе з лазні, і сюртучок, і стрижений, з цієї хвилини щось приховане і самій їй невідоме, але непереборне прокинулося в душі Наташі.

Все: обличчя, хода, погляд, голос — все раптом змінилося в ній. Несподівані для неї самої — сила життя, надії на щастя спливали назовні і вимагали задоволення. З першого вечора Наташа наче забула все те, що з нею було. Вона з тих пір жодного разу не поскаржилася на своє становище, жодного слова не сказала про минуле і не боялася вже робити веселі плани на майбутнє. Вона мало говорила про П'єра, але коли княжна Марія згадувала про нього, давно згаслий блиск запалювався в її очах і губи кривилися дивною посмішкою.

Зміна, що сталася в Наташі, спочатку здивувала княжну Марію; але коли вона зрозуміла її значення, то переміна ця засмутила її. "Невже вона так мало любила брата, що так скоро могла забути його", — думала княжна Мар'я, коли вона одна обмірковувала ту страшну зміну. Але коли вона була з Наташею, то не сердилась на неї і не дорікала їй. Прокинулася сила життя, яка охопила Наташу та була, очевидно, так нестримна, така несподівана для неї самої, що княжна Мар'я в присутності Наташі відчувала, що вона не мала права дорікати їй навіть в душі своїй.

Наташа з такою повнотою і щирістю вся віддалася новому почуттю, що і не намагалася приховувати, що їй було тепер не гірко, а радісно і весело.

Коли, після нічного з'ясування з П'єром, княжна Марія повернулася в свою кімнату, Наташа зустріла її на порозі.

— Він сказав? Так? Він сказав? — повторила вона. І радісний і разом з тим жалюгідний, що просять вибачення за свою радість, вираз зупинився на обличчі Наташі.

— Я хотіла слухати біля дверей; але я знала, що ти скажеш мені.

Як не зрозумілий, як не зворушливий був для княжни Марії той погляд, яким дивилася на неї Наташа; як ні шкода їй було бачити її хвилювання; але слова Наташі в першу хвилину образили княжну Марію. Вона згадала про брата, про його любов.

"Але що ж робити! Вона не може інакше", — подумала княжна Марія; і з сумним і трохи суворим обличчям передала вона Наташі все, що сказав їй П'єр. Почувши, що він збирається в Петербург, Наташа здивувалася.

— У Петербург? — повторила вона, як би не розуміючи. Але, подивившись на сумний вираз обличчя княжни Марії, вона здогадалася про причини її смутку і раптом заплакала. — Марі, — сказала вона, — навчи, що мені робити. Я боюся бути поганою. Що ти скажеш, то я буду робити; навчи мене...

— Ти любиш його?

— Так, — прошепотіла Наташа.

— Про що ж ти плачеш? Я щаслива за тебе, — сказала княжна Марія, за ці сльози простивши вже зовсім радість Наташі.

— Це буде не скоро, коли-небудь. Ти подумай, яке щастя, коли я буду його дружиною, а ти вийдеш за Nicolas.

— Наташа, я тебе просила не говорити про це. Будемо говорити про тебе.

Вони помовчали.

— Тільки для чого ж в Петербург! — раптом сказала Наташа, і сама ж поспішно відповіла собі: — Ні, ні, це так треба ... Так, Марі? Так треба...

© Віктор Часник. Переклад. 2020.